

Малкъар жазыучуланы суратлау-адабият, жамауат-санат журналлары

1958 жылдан бери чыгъады.

№ 5 (153) сентябрь-октябрь 2010 ж.

Учредительле –

КъМР-ни Информация коммуникацияла,
жамауат биригиуле эмда жаш тѳлю бла ишлени министерствосу,
Жазыучуларыны союзу

Баш редакторну орунунда
Додуланы Аскер

Редколлегия:

Бепайланы Муталип
Гадийланы Ибрагим
Гуртуланы Салих
(бѳлюмню редактору)
Ѳлмезланы Мурадин
(жууаплы секретарь)

Зумакъулланы Танзиля
Мызыланы Къаншаубий
Созайланы Ахмат
Толгъурланы Зейтун
Хубийланы Назир
Шауаланы Хасан

**ЭЛБРУС
МИНИ ТАУ**

НАЛЬЧИК – 2010

ГУРТУЛАНЫ БЕРТ ТУУГЪАНЛЫ - 100 ЖЫЛ

БИЗНИ БЕРТ

Берт Гуртуев белгили жазыучуларыбызданды, ана литературабызда 30 жыл ишлейди – 1928 жылдан бери жазады. Поэт анча жылны ичинде ана тилине, халкына, кыралына кьолундан келгенича кьуллукь этип келеди. 30-чу жыллада окьуна аны чыгьармалары, артыгьыракьда жырлары, тау элдеде, бьютюнда школчуланы арасында, бек белгили эдиле. Мен школда окьугьан заманымда Берт Гуртуевну жырларыны кьбюсюн билиучюм эсимдеди. Биз, школчула, Майны, Октябрьны байрамларына да Саид Шахмурзаевны, Ахмадия Ульбашевны, Берт Гуртуевну жырларын жырлай, чыгьыб тургьанбыз.

Берт Гуртуевну жашлыгьы себепли ол кезиудеги назмулары, жырлары да суратлау жанындан артыкь бийик даражада болмасала да, бизни халкьыбызгьа, бьютюнда бек жаш тьлюге, иги кьуллукь этгендиле, жарагьандыла.. Ала, хар ким да ангыларча, тынч формада этилип, уллу кьыйматлы темалагьа – Октябрь революцияны, халкьны азатлыгьыны, социализм ючюн кюрешиюню, кыралыбызны сакьлауну, аны кьучюн, байлыгьын да кьтюрююню юсюнден жазылгьанлары себепли ала халкьгьа сингнген эдиле. Поэтни ол жырларыны, заманына кьере, кьыйматларын эниш этерге кюрешсек, биз терс болур эдик. Искусствону ёсюу жолуна хар заманда да алай кьараргьа тийишлибиз. Бир бьлек жыл мындан алгьа болгьан, этилген затлагьа ол кеслерини заманларына кьере кьараргьа керекди.

Берт Гуртуев бизни малкъар поэзияны мурдорун салгъанладан бири болуп, жаш литературабызны айныгыуда, аны отун тиргизиуде кыйматлы иш этгенине ишек жокъду.

Гуртуевну ол кезиудеги назмуларында, жырларында да, жерине кёре кырдыгы деп, литературабызны жашлыгына байлаулу, аны ол замандагы халына тийишли жазылгъанлары белгиледи. Ала кёбюсю да агитка халында этилип, образ жанындан акъсагъандыла. Гуртуев ол замандагы малкъар жазычуланы бек фахмулуларындан болса да, саулай да жаш литературабыздагы жетишимсизликке аны жазгъанларында да болгъандыла. Алай болмай амалы да жокъ эди, - кыош бара-бара тюзеледи деп сёз барды.

Бизни поэтлени ол ал кезиудеги назмуларында адам, аны кёп шартлы жашауу кереклисича кёргюзтюлмегендиле, аланы тематикаларыны жолу асыры тар болгъанды, аны бла эшек ётсе да, не ат, не арба, не да машина ёталмазча тарды. Ол а литературабызны ол заманда жаш, къарыусуз да болгъаныны белгисиди. Хайт деген поэзияны жолу хар улоу да ётерча кенг болады. Къуру агиткала бла ырахатланып тохтамай, уллу Черек кесине кёп ууакъ тау сууланы жыйгъанча, акъыл-балыкъ болгъан поэзия да халкъны жашаууну хар бир жанын да кесине алай жыяды. Аллай хал поэзияны кючюню белгисиди.

Ол замандагы кыауум жазычубуз, жаланда поэзиягъа талпынып къалмай, хар жанрда да жазаргъа кюрешгендиле, аланы чыгъармаларыны ичинде проза, пьесала, критика статьялары да бардыла. Биз ол затланы барысын да иги билиирге керекбиз. Кесинден алгъа ишлеп келген жазычуланы затларын иги билмей, ала салгъан жол ызны иги танымай, аланы болушлукларына таянмагъанлайын бир жазычу да болалмайды деп алай акъыл этеме. Кязимни кыой да, Саид Шахмурзаев, Саид Отаров, Ахмадия Ульбашев, Салих Хочуев, Хамид Теммоев, Берт Гуртуев бизни малкъар литератураны пионерлери болуп, халккыбызгъа ахшы иш этгендиле, литературабызны, ана тилибизни аягъы юсюне салгъандыла. Биз, литературагъа аладан сора къармаша башлагъан жазычула, ала тиргизген отну тегерегине жыйылып, жылыныргъа онгубуз болгъанды.

Биз барыбыз да уллу орус литературадан юйренгенбиз, энтта да тохтамай юйренебиз, алай кесибизни тилде бек алгъа жаза башлагъан, жол салгъан жазычуланы ишлерини бизге болушлугун, магъанасын унутсакъ, не да тийишлисинден энш этсек, терс болурбуз.

Берт Гуртуев 1910 жылда Акъ-Суу элде, жарлы юйдегиде туугъанды. 1919 жылда атасы, анасы да ёлгендиле. Берт, ёксюз къалып, ачылыкъ, жаланганчылыкъ да сынап, байлагъа жалчы болуп, кёп кыйынлыкъ кёргенди. Аны Совет власть, окъутуп, тюз жолгъа салгъанды, адам этгенди. Берт бек жашлай жаза башлагъанды.

30 жылны ичинде Берт Гуртуев литературабызны кыурау, ёсдюрюю ишине тохтамай къатышып келеди. Ол, кесини чыгъармаларын жазгъан бла къалмай, таулу школагъа дерс китапланы жарашдырыу бла да кёп болушлукъ береди. Литература халкъны ишиди, ол аны бек багъалы

хазналарындан бири болуп турады. Бизни коммунист партия литературага уллу магъана бергени барыбызга да белгилиди. Аны себепли литературага бир бош оюнчакъ ишге къарагъанча къарагъанла кеслерини жахилликлерин ачыкълайдыла.

30 жылны ичинде Берт Гуртуев асыры кѣп зат жазгъанды десек да, тюз болмаз эди. Сѣзсюз, ол анга жазарга тийишлисинден аз жазгъанды. Аны да сылтаулары болурла. Бертни да жашауу артыкъ тынч болгъан болмаз. Алай жазуучуну борчу жазаргады. Поэт мындан ары ол затха игирек эс бурса, малкъар окъуучулага да, аны кесине да кѣп да онглу болуруна ишек жокъду.

Берт Гуртуев ана тилин иги билгенин, аны чыгъармаларында тилни шатыклыгъы сезилгенин биз бир бѣлек жыл мындан алгъын окъуна айта келгенбиз. Кертиди, тилни осал билген адам Пушкинни юсюнден былай айталлыкъ туююл эди:

*Садакъ окъча, жырлаб чыкъгъан сѣзлери,
Алжамайын, душманланы урады...*

Неда:

*Жыр тизгинин садакъ окънуча атхан,
Илишанын, чабыр чыкча, тешидирген...*

Иги, закий кюйде айтылгъанды! Поэтни бар назмулары да аллай даражада болсала, бизге уллу къууанч болур эди...

Берт Гуртуевну 1940 жылда жазылгъан «Жаз келир» деген назмусун окъугъанлай окъуна, авторну фахмулулугъуна, дуняаны суратлай билгенине ийнаныр эдик. Ма ол назму:

*Жел урады, къамишлени ѳкюртюп,
Къар тугулну тѣбеледен секиртип,
Жолоучуну эрнин, бурнун къабады,
Сай ѳзенде гуу-гуу эте чабады.*

*Онз жанындан урса, солгъа ѳтеди,
Къарыусузну кѣм-кѣк этип кетеди.
Быллай бетсиз сууукъ желни тыяргъа,
Аны тийишли кебине жыяргъа*

*Кѳтюрюлюр къызыл кюн кюнчыгъышдан,
Жайны жууукъ этер бу сууукъ къышдан.
Буз жагъала эрип, суугъа агъарла,
Тал терекле мычымайын чагъарла.*

*Кюнлюмге жашил кырдыкла тѳгюлюр,
Чегет суудан буз гуржаба сѳгюлюр,
Тылыу этерле хар бир сюрюю жерле,
Чыпчыкъла да, къууанып, чююлдерле...*

Берт Гуртуев бу арт жыллада алгъындан иги жазгъанына, аны уста-лыгъы ёсгенине да сёз жокъду. Ол затха «Жарыкъ танг», «Чалгъычыла» дегенча чыгъармалары шагъатлыкъ этедиле.

***Болмасын халкъымда къара кийгенле,
Жараимайын, бир бирлерин туюгенле.
Сау болсунла жарыкъ тангны ийгенле,
Хар миллетге шуёхлукъну суюгенле!***

Барыбыз да Бертни 1957 жылда жазылгъан бу тёрттизгинни кёлюбюзден билип, эсибизде тутсакъ, аман болмаз эди!

«Чалгъычыла» деген жангы поэмасы Берт Гуртуевну бек мажал, бишген затларындан бириди. Халкъны жашауун андача кенг Гуртуев бир заманда да кёргюзтмегенди. Поэмагъа реализмни мухуру тынгылы салыннганын кёребиз. Анга бизни халкъыбызны ишлеую, жашау халы, кылыгы, оюну, кюлкюсю, чамы киргендиле. Эндиге дери Гуртуев ол затланы поэзиясына бу поэмагъача эркин кийирмегенди. Аны себепли поэма кенг магъаналы чыгъармады деп, мени акъылыма алай келеди. Бизде реализмли поэма аз болгъанын унутсакъ жарамаз. «Чалгъычыла» деген поэманы образларында, тенглешдириулеринде да кючлю жерлери кёпдюле. Сёз ючюн:

***Аны жохар чалгъысы,
Чыкъ агъызыб барады...***

Неда:

***Тынчыгъан гыбытлыкъны
Бичакъ бла кыргъанлай...***

Дагъыда:

***Тешикли къауурала
Керохча атылалла...***

Быллай тизгинле не къадар кёп болсала, поэзиябызны онглу болгъаны, ёсгени ол къадар бир белгили боллукъду.

Башында айтылгъаныча, малкъар литератураны аякъ юсюне салыуда Берт Гуртуевну кыйыны кёпдю. Бусагъатда поэтни хайт деген кезиуюдю. Ол эндиге дери чыгъаргъанларындан эсе да иги затла жарына ийнанабыз. Игиликни кыйыры-бухчагъы жокъча, поэзияны жолуну да аягъы жокъду, аны тёппеси асыры бийикден, башы да кёрюнмейди. Хар поэт да поэзияны тауна кючюн аямай ёрлерге борчлуду. Аллай къасты болгъан поэтни поэзия жюйрюк аты жарты жолда кыймаз.

***КЪУЛИЙЛАНЫ Къайсын,
поэт
1958ж.***

ФАХМУНУ ЁСЮЮ

Бизни республиканы жамааты белгили малкърлы поэт Берт Исмаилович Гуртуевну туугъан кюнню 50-жыллыгын эм аны чыгъармачылык ишини 30-жыллыгын белгилейди.

Гуртуевну иши къабарты-малкър литератураны историясында магъаналыды. Арт отуз жылны ичинде малкър поэзияны жолу Бертни чыгъармалары бла жууукъ байламлыды. Аны бла бирге кесини халкъыны назмучусу эм жарыкъландыручусу болгъан Гуртуевну къадары – алгыннгы Россей империяны революция азатлагъан ууакъ халкъларыны жарыкълаучусуну эм культура къуллукъчусуну къадарыды.

Тогъузжыллыгындан ёксюз къалып, Берт таубийлеге бла кулаклагъа жалчылыкъ этиунно къыйынлыгын гитчелигинден сынагъанды. Халжарда байны малларыны арасында кече къалырга, жагып тургъан ёгюзно тюбуне сугъуп, аякъларыны жылытырга кёп кере тышоучо эди деп, Берт ол къыйын кезиулерины юсюнден алай айтады. Болсада урунган адамланы халал жюреклери, аны туугъан халкъыны таурухлары бла жырлары жашчыкъны жашаудан тынгулюуден эм ёлюмден сакълагъандыла. «Сюрючю Муса» (1930 ж.) деген назмусунда поэт кесини ол кюнлерини юсюнденми жаза болур? Сезимли акъылы бла ол адамланы юсюнден сагъыш эте эди, тенглери кимле эм жаулары кимле болгъанларын ангыларгъа кюреше эди. Жаш жылларында этген сагъышлары совет поэтни дунягъа къарауунда, аны чыгъармаларында эсленмей къалмагъандыла. Гуртуевну биринчи назмуларында класс сезимлиликни ачыкъ кёрюнюю ма аны себеплиди.

Алай поэзияны жолу тынч туююл эди. Хар затны да башындан башларгъа тышгенди. Кеслерини культураларын ёсдюрюю ючюн совет власть ууакъ халкълагъа иги болумла къурагъанды, партияны башчылыгы бла, къыралны башха жерлериндеча, Къабартыда эм Малкърда жазманы къуарар ючюн керти да историялы мадарла бардырылгъандыла. Аны бла бирча ол кезиуде тюрлю-тюрлю школла ачыладыла, газетле чыгып башлайдыла, биринчи букварьла басмаланадыла, - билим алырга кёп асламлагъа жол ачылады. Билимсиз а алгъа атларгъа къарыу жокъ эди, нек десегиз, Ленин айтханлай, билимсиз халкъ бла коммунизм къуаргъа онг жокъду.

Малкър халкъны биринчи устазлары бла бирге Гуртуев да битеу ол мадарланы жашауда бардыругъа кёп къыйын салгъанын белгилерге керекди. Сёз ючюн, ол малкър тилни жангы алфавитини проектин жарашдыргъанды, ана тилни грамматикасындан бла литературасындан окъуу китапла жазгъанды, программала, хрестоматияла жарашдыргъанды. Студент болгъан жылларында (1928-1931) Берт, ол замандагъы жашауну бек керекли вопросларын кётюре, Къабарты-Малкърны газетлерини ишине къатышады. Гуртуев аны бла бирге общество ишни тохтаусуз бардыргъанды. Ол жазычуланы область Союзун къурагъанладан бириди, жаш жазычуланы тюз жолгъа салады.

1934 жыл Гуртуевха бек белгиледи: ол жыл Берт «Къызыл ауазла»

деген экинчи назму китабын чыгъарады (биринчиси 1931 жылда чыкыгъанды) эм ол совет жазыучуланы 1-чи съездини ишине делегат болуп кытышады.

Гуртуевну назмучулуку творчествосу кеп тюрлюкдю эм байды. Кавказы жаз-башыны, неда бири бирин суйген жаш бла кызыны юсюнден, деменгили эменни, неда ууакъ кыйын тереклени юслеринден, омакъ 1-чи Майны, неда уллу Ленинни эм аны партиясыны юсюнден, Москваны неда Нальчикни юсюнден жазса да, поэт жашауну терениндеги, халкыгъа чынтык негер болурча, жашаудан аллай поэзияны алады.

Урушну аллындагы жыллада окъуна Гуртуев, орус классикалы поэзияны жорукъларын малкъар литературада биринчи кере файдалана, кесини назмуларын халкыны жашауунда болгъан жангы затланы юслеринден жазгъандан сора да, эски жашауну тамырларын ачыкылап, аланы кетерирге болушады. Кертиди, ол кезиудеги поэтлени барысыны да назмуларыча, Гуртуевну ол назмулары да юйретиу халда жазылгъандыла, нек десегиз, ол жыллада жазыучула бла поэтле неден да бек халкыны политика эм культура жаны бла жарыкъландырыуну биринчи борча санагъандыла. Тийишлисича поэзия усталык болмаса да, ол борчну ала бек къадалып толтургъандыла. Гуртуевну «Мытыр», «Махай эфенди» деген назмулары, эм артыгъыракъда «Жангы жашау жолунда» деген поэмасы аллайладыла. Сюжети болмай жазылгъан бу поэма колхоз болурну аллындагы кезиуню юсюнден айтады, колхозлагъа биригиуню кереклигин эм хайырлылыгъын кергюзтеди.

Гуртуевну назмуларында эски эм жангы жашауну тенгледирип суратлау бла бирге жангы шарт темала чыгъа башлайдыла. Ол энчи адамланы образларында («Кировну жыры», 1935 ж.) революция сермешилени юсюнден айтады, миллетлени арасында шухлукъну юсюнден («Мени республикам», 1938 ж.), халкыны урунууну юсюнден («Колхозда», 1930 ж., «Къойчуну жыры», 1931 ж.), жаш тёлуню юсюнден («Суйгенлени жыры», 1939 ж.) жазады.

Ата журт уруш башланганлай, Гуртуев фронтха кетеди. Аны ол кезиудеги назмуларында жийиргенчли фашизмге ачулануу ауаз эшитеди.

Алай аны поэзияда бек уллу жетишимлери урушдан сора жыллада эслендиле. Жашау сынауу бла байыгып, фронтну отунда кючленип, поэт ол жыллада жангы жашау кырау тургъан совет халкыны мамырлы жашауну насыплылыгъын бютюн иги ангылайды. Гуртуевну назмулары философия жаны бла теренирек боладыла. Поэт, литератураны бек магъаналы темаларын ачыгъыракъ жарашдыра, бир къауум жангы чыгъармаларында аллына жангы философиялы-эстетикалы борчланы сала башлайды. Аны образлары психология жаны бла терен суратландыла. Аны юсюнден «Деменгили эмен» (1960 ж.), «Поэтге» (1956 ж.), «Къаядагы жазуу» (1957 ж.) эм аллай башха назмула шагъатлыкъ этедиле. Гитче заманчыгъындан башлап поэтни аллай бир къууандырыучу туугъан жерини ариулугъун Гуртуев ачык суратлайды.

«Чалгычыла» деген поэма (1957-1958 ж.ж.) Гуртуевну ишексиз

уллу жетишимиди. Аны сюжетсиз эм геройсуз чыгъармаларындача болмай, бу поэмада образла уллу усталыкъ бла жазылгандыла, адамланы психологиялары тынгылыракъ ачыкъланганды, табийгъатны суратлау уста файдаланылганды, халкъны урунууу эм жашауу жарыкъ суратланганды.

Берт Гуртуевну литературада къол къыйыны аз туююлдо. «Сыйлылыкъны белгиси» деген орден бла, бир ненча майдал бла эм сыйлы грамотала бла сауғалап, партия бла правительство аны ишин тийишлисича багъалагъандыла. Кулиевни, Отаровну эм башхаланы атлары бла белгили болгъан малкъар поэзияда жаш фахмуланы саны ёсе бара эсе, ол иште да Гуртуевну болушлугъу уллуду. Берт кесини чыгъармачылыкъ сынауу бла, кенгеш сёзлери бла, тюз критика бла жаш назмучулары юйретеди, алагъа кёл салып болушады.

Бизни тенгибиз, битеу поэзияны суйген адамланы тенги – Берт Исмаилович мындан ары да кёп жылланы ичинде кесини назмучулукъ ишинде жетишимли болсун.

Мусарби СОКУРОВ,
кесаматчы
1960 ж.

ЗАМАНЫ КЕЛЧИСИ

Биз, литературагъа энди келген жаш къауум, ана тилибизде биринчи суратлау чыгъармаланы жазгъанла бла бир кезиуде жашайбыз.

Биз, Малкъарда суратлау сёзню суйгенле, белгили назмучу, прозачы, устаз Берт Гуртуевну 60-жыллыкъ байрамын этебиз. Алтмыш жылны къыркъ жылдан асламында Берт литературагъа, культурагъа, жарыкъландырыу ишге къуллукъ этгенди. Аны чыгъармалары заманга жарагъандыла! Заманына жарамакълыкъ алай тынч болмагъаны уа белгилиди!

Берт Гуртуев биринчи орус революциядан беш жыл озуп, Акъ-Сууда туугъанды. Ол, 9-жыллыкъ жашчыкъ болуп, атасындан-анасындан ёксюз къалганды. Анга кёре уа, ёксюзлюкню ачы гыржынын ашагъанды.

Ёксюзлюк не заманда да къыйынды. Алай Бертни насыплы жулдузу бар эди: ол ёксюзлей Совет властьха тюбегенди. Совет власть аны кёгюргенди, окъутханды, фахмусуна жол ачханды.

Берт Гуртуевну бизге жетген биринчи назмусу 1928 жыл бла белгиленеди. Жаш назмучу халкъыны аллында жангы адамны тили, сезими, оюму бла сёлешеди. Ол эллилерини, жерлешлерини жолларын тынч этерге кюрешеди, алагъа заманны баш илишанларын ангылатады. Окъ-

ургъа, билим алыргъа чакъырады:

*Илму бла жер жарырбыз,
Булутлагъа учарбыз,
Умутха шашмай барырбыз,
Кюн жарыгъын ачарбыз...*

«Ликпунктлагъа жюриюгюз, илму-билим билигиз» деген назмусун 18-жыллык Берт алай башлайды. Поэт ол къолайгъа жетиуню жолу билим алыуда, жахилликни кетериуде болгъанын айтады.

Малкъар поэзияны бусагъатдагы даражасы бла тенгешдиргенде кѣп да къаргусуз кѣрюннген 30-чу жылланы поэзиясы уллу политика, ниет культура магъанасы болгъан борчну тамамлагъанды, ол поэзия адамланы тюз жолгъа юйретгенди, малкъар окъуучуну жазма литература бла шагъырей этгенди.

Хар затны да башлагъан бек къыйынды. Малкъар жазма литератураны башлагъанлагъа да тынч болмагъанды. Кеслери кючден жаза, окъуй билген жаш литераторла боюнларына айтып болмазча ауур жюкню алып, халкъны кѣзюн ачаргъа, анга жангы жашауну сыфатын кѣргюзтюрге кюрешип келгендиле. Ол жаш литераторланы арасында бек алгъа къармашанладан бири Берт Гуртуев ана литератураны историйасында магъаналы чапракъладан бирин жазгъанды.

30-чу жыллада Берт Гуртуев жаш фахмуланы биринчи чыгъармаларына кѣп кере редактор болгъанды, школлагъа окъуу китапла жазгъанды, литература кружокланы къурагъанды эм алагъа башчылыкъ этгенди. 1931 жылда малкъарча биринчи назму китап – «Жангы жашау жолунда» Бертни редакторлугъу бла чыкъгъанды.

1933 жылда Берт Гуртуев биринчи малкъар повестьни жазгъанды. Аны «Бекир» деген повести бюгюн да колхоз къурулушну биринчи кюнлерин суратлагъан биринчи чыгъарма къадарында кесини тийишли жерин алады. Ол кюнледе кесини жашау ангылауу терен болмай, ары деселе – ары, бери деселе – бери аугъан таулуну – Бекирни сыфатын къурагъанды.

Повестьде табийгъатны сураты уста берилгенди. Жазыучуну табып айтхан сѣзлери, кырдык ийисча, эсингде къаладыла. Къудуретни поэзиясы кѣп жерде поэтни жюрек оту бла жазылгъанын кѣресе, табийгъатны тау сууча тазалыгъы жюрегинге жарыкълыкъ, женгиллик береди. «Биз тышына чыкъгъанда, ай ёрге тѣппеге чыгъып, мутхуз булутладан кери кѣк майданнга сер эм гокка жулдузла да, эринчеклени акъыллары тюрленип башлагъаннга ийнанмагъанча, къыстау кѣз кирпичлерин къагъа эдиле. Хауа да кырдык ийис эте эди...» Тап ишленнген сурат – жаз башын кѣзюнге кѣргюзтюп къояды. Аллаи суратлаула китапда кѣпдоле. Автор табийгъатда бирсиле эслемеген ариу суратланы эслейди. «Суула да буз чубаларындан эртте чыкъгъандыла», «Къызыл бурма булутла ахырында къоргъашин бет алдыла...» д. а. к.

Гуртуевну «Бекир» деген повести, айтханыбызча» колхоз жашауну ал кюнлерин кѣргюзтеди. Тирилген жарлыланы алгъа итиниюлерин,

жангы башламчылыкъ бла жангы жашаугъа жол ишлеп баргъанларын кёребиз. Айхай да, уллу суратлау чыгъарма жазыуда алыкъа сынауу болмагъан жазыучу Бекирни ич дуниясын терен ангылап, аны ишден ёнгелетип, жай чилледе къарт кертме терекни тубюнде жатдыргъан сылтау неде болгъанын, андан ары уа аны тюзелиую, кеси заманыны алчы адамы болур ючюн къаллай айланчла бла баргъанын суратлау амалла бла толу ачыкъламагъанды. Алай история кёз къарам бизге чыгъарманы багъасын анда жетишмеген затлагъа кёре угъай, анда болгъанына кёре биреге юйретеди. Бекир ол замандагы тиричиликни кёргюзтеди. Ол аз туююлду.

1934 жылда поэтни «Къызыл ёнле» деген назму китабы чыкъгъанды. Анда Берт Гуртуев жангы жашауну къууанч жырын этеди. Адамланы жарыкълыкъгъа, жангы жашаугъа тири къуллукъ этерге чакъырады:

*Эй, таулула, эришигиз,
Сатыр-сатыр келишигиз,
Жаугъа кючню къарытыгъыз,
Колхоз элни жарытыгъыз...*

1935 жылда Москвада къабартылы, малкъарлы жазыучулары чыгъармалары орусчагъа кёчюрюлюп чыкъгъандыла. Ол китапны ал сёзюнде Берт Гуртуевну юсюнден былай жазылады: «Берт Гуртуев бек хунерли назмучуду, поэтикалы сыфатла къурауда жетишимли ишлейди. Аны чыгъармачылыкъыны баш магъанасы – социализмни къурулушуна къатышхан комсомолчуну къууанчыды. Гуртуевну интернационал темагъа эс бургъаны да бек къыйматлыды. Поэт малкъар литература тилни къураугъа да уллу къыйын салады...» Анга бизни къошарыгъыбыз ол заманда Берт Гуртуев назму жазгъандан тышында да, окъуу китапла жарашдыргъаныды, малкъар алфавитни жарашдырыгъа, ызы бла грамматиканы къуаргъа къатыша келгенди, кеси Ленинчи окъуу городокда дерс берип тургъанды.

1941 жылда, бирси къалам къарындашларыча, Берт Гуртуев Уллу Ата журт урушха кетгенди. Уруш жыллада «Уу жилинны эзерге», «Зулмучула», «Тёрт сахар» деген дагъыда башха белгили назмуларын жазгъанды. Поэт ол кезиудеги назмуларында урушну кюйсюз бетин, совет халкъны хорлам ючюн кюрешин кёргюзтгенди.

Берт Гуртуевну чыгъармачылыкъыны жетген заманы 60-чы жыллагъа тюшеди. 1958 жылда аны «Жарыкъ танг» деген назму тому чыкъгъанды. 1960 жылда уа орус окъуучула аны «Светлые дали» деген назму китабы бла шагъарей болгъандыла.

Суратлау оюмну ёсюую 60-чы жыллада малкъар литератураны аллында жангы борчланы салгъанды. Аны бла байламлы тематиканы кенгертиую , терен этиую, суратлау амалланы байыкъландырыую жангы кезиую башланады. Энди 30-чу жылладача жашауну тюзюнлей тышындан кёргюзтюп къоюу окъуучулары эстетика излемлерин жалчыталмайды. Жазыучула халкъны жашауунда бек магъаналы кезиулени ангыламай, уллу магъаналары, суратлау кючлери болгъан чыгъармала

жазаргъа болмазлыгына тюшонедиле.

Алай ол тынч туюл эди. Отузунчу жыллада ала революцияны эм жангы жашауну кырауну ниетлерин жая эдиле, заманны артха атыл-мазлык борчларына кыулдук эте эдиле. Литератураны борчу аны бла тамам болуп кыалмай эди. Энди уа ала этген ишлерин оюмларгъа, ёсюу неге келтиргенин кёрюрге, адам бла жамауатны арасында жангы халла кыалай кыралганларын, ол халла адамны ич дуниясында кыалай кёрюннгенлерин, халкыны революция сезими кыалай кыурчланнганын кыалай кёргюзтюрге керек эдиле.

Ол проблемаланы тамамлар ючюн малкыарлы жазыучула лирика бла публицистиканы тар чеклеринден чыгып, эпикалы жанргъа – историялы оюм этиуню школуна кёчере керек эдиле. Ол школ алагъа жашау кертиликни революцияны жолу бла ёсююнде кёргюзтюрге онг берлик эди. Жашауну алай ниет, суратлау жаны бла да кёргюзтюу кесине историялы, революциялы теманы да, граждан урушну эм коллективизацияны юсюнден теманы да, Уллу Ата журт урушну, шёндюгю заманны темасын да, социалист обществону кырауну эм жангы адамны кыралыууну юсюнден теманы да ала эди.

60-чы жыллада Берг Гуртуевну чыгъармачылыгы ол жашау салган борчлагъа кыулдук этеди. Берг 30-чу жылланы башында башлап, артда кыоуп кыйган кыйматлы ишин – прозаны жангыдан башлаганды. Малкыар халкыны Совет власть ючюн кюрешини юсюнден Адилгерий» деген повестин жазганды. Дагыда бир кыауум хапар басмалаганды. «Асиятны некаяхы» деген хапарында жазыучу жаш адамланы кыадарларыны юсюнден сагыш этеди, энтта бизде жашай келген осал адетлеге жарсыйды, алагъа кесини сёгюмюн салады.

Онжыллыкны ахырына уа Бертни «Шуёхла арасында», «Чомартлык» деген уллу китаплары басмаланнгандыла.

Берг Гуртуевну 60-чы жыллада бек кыйматлы чыгъармасы, баям, «Чалгычыла» деген уллу поэмасыды. Ол поэмада бюгюнню колхоз жашау суратланнганды. Бизни заманны адамларын кёргюзтюрге поэт тийишли бояула тапханды, эсде кыалырча сыфатла кыураганды.

Алай бла 60-чы жылла малкыар литературада прозаны кыралыуу жыллары болгандыла, малкыар жазыучула социалист реализмни жолуна тюшерге итингендиле, халкы жашауну теренден кёргюзтюрге, эстетикалы сынауну алыргъа итингендиле. Проза жазыучула шёндюгю заманны излемине, китап окыуучулары излемлерине жууап бералмазлык чыгъармаланы жазаргъа жарамазлыгын ангылайдыла. Ол ангылау халкыны историясында бек кыйматлы кезиулени излеп, тинтип, бийик суратлау даражада ачыкылауну излейди. Прозаны ол айныууна Берг Гуртуев кесини тийишли юлюшюн кыошханды.

Бертни таулулары революциягъа келиулерины юсюнден жазылган «Адилгерий» деген повести суратлау жаны бла «Бекирден» кёп да кыолайды. Анга кёре, чыгъармагъа салыннган проблемала да кыйматлыдыла.

Мен бу статьяны жаза туруп, стол юсюнде Бертни жангы романы

турады. Алыкъя андан типография бояуну ийиси кетмегенди. Берг Гуртуев жангы романына «Жангы талисман» деп атаганды. Ол халкыны жангы жашауга келген жолун кёргозтген уллу историялы полотноду. Композиция жаны бла роман эки бёлюмден кьуралганды. Романны биринчи бёлюмюнде XX ёмюрню башында малкяр обществада жашау чойреликлени кыалай кьатыланганлары, тау тарлагга революция сезим кыалай жайылганы суратланады. Экинчи бёлюмюнде Октябрь революцияны хорламы бла граждан уруш кёрюнеди. Берг Гуртуев жалан бир бирге кьажау кючлени сермешиулерин кёргозтюп кьоймай, кылыккыяны сермешиулерин кёргозтюрге, халкыны жашауунда болган кыйын ишлени юсюнден айтыудан аланы суратларга ётеди.

Романда Ибрагимни революциягга жолу – малкяр халкыны революциягга жолуча суратланады. Ол, кёп затны ангылап, жангы жашау ючюн кюрешчиге ёседи. Ол, авторну оюмуна кёре, романны ёзегин тутхан жигитди. Анда халкь революцияны кьурагъанланы жарыкь сыфатлары – аланы жигитликлери, огьурлулуклары, чомартлыклары, ниет жаны бла кьатылыклары жыйышдырылганды. Романда бек баш ниет жюкню элте, Ибрагим адамланы кьайгыларын, жюрек жарсыуларын билмеген, хар жаны бла да тюз сёзню сёлешип туруучу адам болуп кьалмайды. Ол кьарангы болса да, революцияны ишине таза жюреги бла ийнанган, партияны эм халкыны ишине битеу жашауу бла берилген адамды.

Кёргенибизча, Берг Гуртуев кесини 60-жыллыкь байрамына чыгьармачылыкь жетишимле бла тюбейди. Мындан он жыл алгга СССР-ни правительствосу аны литературада уллу кыйыны ючюн «Сыйлылыкьны белгиси» деген орден бла саугъалаганды. Кёп болмай газетле Берг Гуртуев ол орден бла экинчи кере да саугъаланганыны юсюнден СССР-ни Баш Советини Президиумуну Указын басмалагандыла. Берг Гуртуев халкыны ыразылыгын да, правительстволу саугъаланы да башха иште, сёз ючюн, жарыкъландырыу иште кыйыны ючюн да алыргга боллукь эди. Ол тилни аламаг алими болургга боллукь эди... Алай ол литератураны сайлаганды, 40 жылдан артыкь заманны ичинде анга алжаусуз кьуллукь этип келеди. Алай алыкъя да аны кыаламы гумух болмаганды. Аны себепле биз, аны фахмусуна, ана литературабызда кыйынына намыс бергенле, аны байрамында аны кыйыны зыраф болмаганын, гиче халкына жараганын айтыргга боллукьбуз, биз энтта аны кёп жылланы ишлерин сюйгенибизни билди-ребиз.

***ТЁППЕЛАНЫ Алим,
КьМР-ни халкь жазыучусу
1970 ж.***

ЖЮРЕКНИ ЧОМАРТЛЫГЫ

Къарангы кече, жауун да жауа, къалын чырпыны жырып, неда хурулу тик таугъа ёрлей баргъан къыйынды. Аны ким да биледи. Алай, биринчи болуп жол ызлай, жол сала баргъаннга уа ол бютюнда къыйынды. Алай баргъаннга чырпыны ахыры болмагъанча, тауну уа тѣппеси бийикден бийик бола, ол сенден узакъдан-узакъгъа кете баргъанча алай кѣрюнеди.

Ол къыркъарда, кюз арты сууукъ кече, къысыр къаяны башында, ышыгына къысылыргъа таш да тапмай, жамычысыз къалгъан сюрюучю кибикиди. Аллай кече анга ёмюрде да танг атмазлыкъча, алай узун кѣрюнеди. Болсада, тангны атханы, ызы бла кюнню тийгени сюрюучюге кюч-къарыу береди, жюрегин къууандырадыла.

Малкъар литература кесини жолун кѣп кюсеп, алай къыйналып тапханды. Белгилисича, малкъар литератураны мурдорун закий Кязим салгъанды. Суратлау сѣзюбюзню андан ары айнытыуну уа биринчиле болуп Саид Шахмурзаев, Саид Отаров, Берт Гуртуев, Салих Хочуев, Ахмадия Ульбашев къолгъа алгъандыла.

Бюгюн КъМР-ни халкъ жазычусу, республиканы искусстволарыны сыйлы къуллукъчусу Берт Гуртуевха 75 жыл болады. Ол битеу жашауунда миллет литератураны айнытыугъа къуллукъ этгенлей келеди. Халкъыбыз да аны къыйынына ахшы багъа береди. Берт аллай фахмулу жазычуду.

Культурабызны, литературабызны ёсдюрюуге эм жамауат ишлеге ол кесини жашауну элли беш жылын бергенди. Халкъны жарыкъландырыугъа да кѣп къыйын салгъанды, устаз болуп, сабийлеге дерс бергенди, алагъа окъуу китапла жазгъанды.

Билим – таркъаймазлыкъ шауданды. Отузунчу жыллада таулу сабийлеге билим бергенледен бирлери болгъанына Берт энтта да къууанады. Ол заманлада бюгюнча жарыкъ, уллу школла жокъ эдиле, окъуу китапла, жетферле жетишмей эдиле. Саулай классха бир не эки окъуу китап теггенди. Болсада Берт киби халкъ устазла кеслерини борчларын намыслы толтургъандыла.

Бертни «Жарыкъ ёнле» деген биринчи назму китапчыгъы 1934 жылда Нальчикде чыкыгъанды. Ол жыл окъуна Берт СССР-ни Жазычуларыны союзуна членнге алыннганды.

Малкъар поэзияда Кязимни Солтан-Хамитни юсюнден Бакъсан къалада чыкыгъан поэмасындан сора Бертни китабы биринчи энчи китапчыкъ эди. Поэт жангы совет жашауну жарыкъ тангы берген къуанчны суусабындан къанып, Лениннге, партиягъа ыспас эте, жарыкъ ёню бла жырлай эди. Андан берисинде Берт Исмаиловични литература жолу къыйын болгъан эсе да, ол жолдан таймай, не арымай, не талмай ишлейди, жазычу деген атын бийикде жюрютеди.

Берт кѣп китап жазгъанды. Аны «Адилгерий» деген повести,

«Жангы талисман» деген романы, «Мени жырым», «Жарыкъ танг», «Шуёхла арасында», «Чомартлыкъ», «Таула чакъырадыла», «Сайлама» деген китаплары малкъар окъуучулагъа угъай да, кыралыбызда да белгилдиле. Аланы асламы орус, украин, латыш, къабарты, чечен, ингуш, осетин тиллеге кёчюрюлгендиле.

Кёп шахарлада, элдеде жашагъан совет адамла бизни республикабизны, аны жомакъдача тауушлукъ табиьгъатын, буз чокайлары кёкге жетген тауларыбызны бек суюдиле. Ала бизни жашауубузну, адамларыбызны жигер урунууларын, ахшы адетлерин, терелерин, литературабызны, басманы, радиону, телевиденияны юсю бла биледиле, кёплери келип да кёредиле. Бу иште, айхай да, Бертни китаплары да алагъа уллу болушлукъ береди.

Уста назмучу Берг кёп жыр да жазгъанды. Ленинни, партияны, Кировну, колхоз жашауну юсюнден жазгъан жырлары эрттеден белгилдиле. «Шофёрну эрттенлик жыры» уа халкъ жыр болуп къалгъанды.

Кюйсюз душман мамыр жашагъан Ата журтубузгъа от салып киргенде, Берг, кылуна сауут алып, анга къажау суюлгенди, фашист ёлетден кыралыбызны къутхарыр ючюн жанын-къанын аямай сермешгенди. Ол жылладан сора Берг жазыучулукъ ишин бютюн къаты бардырады. Урушда кеси сынагъан, кеси кёрген затланы юслеринден кёп эм магъаналы чыгъармала жазгъанды. Аланы баш ёзеклери – дуния энди урушну сынамасын, аны оту ёмюрге да жанмасын, адам улу мамырлыкъда къуанч бла жашасын деген магъананы тутадыла.

Бизни Берг кёп жерледе – школада устаз, районуна таматасы, китап басманы баш редактору, Жазыучулары союзуну председатели, альманахны редактору болуп ишлегенди. Къайда да кеси борчуна уллу кёллюлюк этмегенди, не заманда да ол тизгинли, низамлы адам болгъанлай келеди. Аны ол бшанлары кёбюбюзге бюгюн да юлгюдю. Къайсын айтычулай, тырнаргъа кюрешгенде Бергден юйренмегенибиз хазна жокъду. Жазгъанында чий къалгъан, кёлю ушатмагъан азчыкъ да бир затчыкъ окъуна болса да, Берг алайны тынгылы этгинчи, тамамлагъынчы, тынгысыз болгъанлай туруп. Мени сартын, аллай тынгысызлыкъгъа ким да сукъланырчады.

Берг Гуртуев миллетлени, литератураланы араларында жюрюген шуёхлукъну кючлендириуде да кёп зат этгенди. Ол Пушкинни, Лермонтовну, Шевченкону, Навоини, Маяковскийни эм башха кёплени ёлюмсюз чыгъармаларын малкъар тилге кёчюргенди. Берг аланы терен, философия магъаналары бла бирге, от жүреккли зынгырдауукъ кючлерин, назму субайлыкъларын да сакълагъанды.

Айтханыбызча, Берг жамауат иште да тири къатышхан адамды. Партияны район эм шахар комитетлерини къауумуна, халкъ депутатларыны Советлерине депутатха кёп кере айырылгъанды. Партияны, урунууну, урушну да ветераны Берг Исмаилович жаш тёлюню партиягъа, Ата журтубузгъа кертчиликде юйртир ючюн эринмей кюрешеди. Ол ишчи коллективде, колхозчулада къонакъда терк-терк болады, ала бла сёлешеди. Ол тюбешиуле аны кесине да уллу хайыр береди. Ол

алада кесини жангы чыгъармаларыны жигитлери бла танышады, аланы кылыкъларын, энчиликлерин кёреди.

Ана тилибизни тазалыгъын сакълар ючюн Берт кёп иш этеди. Аны себепли биз анга бютюнда бек хурмет беребиз. Партияны обкомуну эм республиканы правительствосуну оноулары бла Салих Кумуков бла бирге Берт Москвагъа барып, ана тилибизни латин алфавитден орус алфавитге кёчюрюрючюн уллу иш бардыргъанды. Восток халкълада биринчи болуп, 1937 жылда малкъар жазма орус алфавитге кёчюрюлгенди. Бюгюн да бизге ол къуллукъ этеди.

Урушда эм мамыр жашауда уллу кыйыны ючюн Берт Гуртуев Ата журт урушну ордени эм «Сыйлылыкъны белгиси» орден бла да эки кере саугъаланганды.

Берт Исмаилович 1934 жылда СССР-ни Жазычуларыны биринчи съездине кыатышханды. Анда Горькийни, Стальскийни, Серафимовични, Фадеевни, Шолоховну, Джамбулну, А.Толстойну, Тихоновну, Эренбургну, Асеевну эм башшаланы кёргенди, бир къауумлары бла ушакъ да этгенди. Съезде айтылгъан, Горькийден эшитген сёзлери Берте элли жылны ичинде кюч-къарыу бергенлей келедиле.

Туугъанлы 75 жыл эмда литература-жамауат ишине 55 жыл болгъаны бла Бертни кызыуу алгъышлай, бизни жангы китапла бла кёп жылланы къууандыр дейбиз.

***ЗАЛИЙХАНЛАНЫ Жанакъайит,
КъМР-ни халкъ жазыучусу
1985 ж.***

АДАМЛЫКЪНЫ ДЕРСЛЕРИ

Бюгюнлюкде да адабиятыбызда хайырлы ишлей келген шуёхуму бир айтханы нек эсе да унутулмайды. Иш а былай болгъан эди.

Экибиз да, кабинетде олтуруп, ушакъ эте тургъаныбызлай, бир отставкадагы полковник (дюгерли болгъанын билеме, жарсыугъа, тукъмун а эсеме тюшюралмайма): «Урушда аны башланган сагъа-тындан Хорлам кюннге дери болгъанма, андан сора да Совет Аскерде он жылдан артыкъ къуллукъ этгенме, эсгериулерим кёпдоле, аланы китап этип чыгъарыргъа болушуругъузну тилей келгенме», - дейди. Бизни уа ол жыллада аллай эркинлигибиз жокъ эди, анга башындан энчи оноу керек бола эди. Ёшюню толу орденлерине къараялгъан да этмей, уяла, онгубузну ангълатыргъа кюрешебиз. Полковник кетгенден сора, шуёхум бла мен ауур тынгылауда иги кесек олтурабыз.

- Аны оноуу мени къолумда болса эди,- дейди шуёхум, терен

ахтынып, башын да кётюрмей, - ол ачы урушну жаканым отунда айланганланы бирине квалдырмай, тарх деп ушкок атмагъан эсе окъуна, кыралны бек сыйлы саугъасын бердирир эдим!.. Ол кыямада айланганланы жюреклери кюймегенди, ала адамлай квалгъандыла! – деп, керти келю бла селешди шуэхум.

Гуртуланы Бертни юсюнден бир кыауум сёз жазаргъа олтургъанында тыюшгенди ол кюн мени эсиме. «Ол кыямада айланганланы жюреклери кюймегенди, ала адамлай квалгъандыла!» - деп сейирсиндиргени алдыргъанды кволгъа кыалам.

Бюгюн мен толу ийнанам, окъуучуланы да чакъырама ийнаныргъа: ол оноу мени шуэхуму кволуна берилсе, Бертни алгъан саугъаларына бирси аскерчиледен энчи дагъыда бир жарагъан саугъа кыошулур эди. Ол да Берт ушкок отдан квалынланган хауаны бирсилеча жутхандан тышында жаш аскерчилени устазлары болгъаны ючюн да угъай.

***Жазгъан назмуму
Жарты кыояма,***

Толу жазарма бир кюнде! – деп, атакагъа чабып кетип, артда, сау квалгъан солдатла тынчайгъандан сора, дефтерчигине:

***Урушну от жылларында
Тенг болгъанса сюнгюге,
Жауну хорлар жолларындан
Билмегенсе тюнгюле,***

- деп, кыаламына ёхтемленген тизгинле жазгъаны ючюн да угъай. Ата журтларын жанларыча сойген, халкъларына сюнгю бла, анга тенгледирилген кыалам бла да кволлукъ этген назмучуланы кёбюсю этгенди алай. Малкъар назмучуланы уа аладан дагъыда бир уллу энчиликлери – ала Ата журтну атындан аманлыкъчы оноучула миллетге салгъан жалгъан айыпны да кётюргендиле. Алагъа да ол мени шуэхум берирге айтхан саугъа артыкълыкъ этерик сунмайма, бийик адамлыкъ аланы илишанлары тюйюлдю дегре да кишини тили айланмаз. Былайда уа сёз Бертни жюрегин сунмай тургъанлай квалтыратхан ишни юсюнденди.

Орта Азияны «чыгыр башдан кыурт агъызгъан» кюнлеринден бирлеринде Берт юйге кыайтып келе болгъанды. Бармакълары жарылгъан уллу арыкъ кволун алгъа созуп, бир бирге жабышхан кыургъакъ эринлерин кючден ача, ол кызыу хауа ёпкелерин кюйдюргенден солууун да иги алалмай, жетел этерге кюреше олтургъан садакъланы эслейди. Кенден окъуна хуржунларын кыармай келип, ахыр ахчачыгын аны эрттеден бери да суу кёрмей тургъан квол аязына салады. Садакъланы анга ыразылыгын да айталмайды, тамагын букъудан ариуларгъа кюреше: «Кауказ, Кауказ...», - деп, кыарыусуз шыбырдайды. Ол битеу кётюнчюлюге бирча багълалы сёзню айтханына кёре, Берт аны чеченли болгъанын ангъалайды. Бу адамгъа ахча керек тюйюлдю, анга болушурукъ башхады

деп, Берг юйлерине чабады.

Насыпха, карточкала бла берилиучю ётмекни ол кюннго мардасын алып тура эдиле. Мычымай, ётмекни жартысын сындырып, кёююнуна кысханлай, садакчы олтургъан жерге талакъ солуу этип жетеди. Алай... Садакчыгъа Берг сабийлерини аууз кьабынларындан юзюп келтирген ётмек юлюш да болушалмады; назмучуну ахчасы кьарт чеченлини кьолунда Туугъан журтуна кьайтыргъа берилген эркинлик кьагъытча кьысылганлай кьалады...

Назмучуну жюреги уллуду, ол дуняны кьуанчын, жарсыуун да сыйындырады ары дейдиле. Ары дери кёрмеген кавказчыны узакъ кьумлу орамда ажымлы ёлгени Бертни жюрегини жаны бла эсленмей озган болмаз. Алай, Туугъан жерлери кёзлерине кёрюне, тансыкъдан солуулары тыйыла жашаган кьартла, жашла, сабийле мингле бла эдиле. Урушдан жашларын, кьарындашларын, эрлерин, аталарын сакълагъанла да мингле бла эдиле. Тазаниет чомарт халкъы ёсдюрген таулу назмучу аланы да кёргенди, ала да чанчдыргъандыла жюрегин, бирин да унутмагъанды, унутурукъ да туююлдоу ол. Аны билип, анга ийнанып этгенди Бертни литература жигити кьарт Чёпе да осуятын:

*Балам, жашларым урушдан келселе,
Неда уруш отунда жан берселе,
Мен эштмейин кьаллыкъ сунмай кьабырда,
Бауурланып, кьабырыма шыбырда...*

Андан бери алтмыш жыл озгъанды. Кюрешни, жарсыуну, хорламны, кьуанчны да жыллары. Ата журтубуз – Малкъар – экинчи кере туугъанды. Кьарт солдат, жашжюрек назмучу да алтмыш жыл, жарыкъ назмуларын тизе, аллыбызда барады.

*Кьайда жюрюсем, кьайда жашасам да,
Омакъ кийинсем, иги ашасам да,
Аз болса да танышым, нёгерим,
Жюрегимде жюрюйдоу Туугъан жерим.*

Таулулагъа кьуанч кьарылгъач болуп келген «Жашаубузну байрагъы» деген китапда басмаланган юч-тёрт назмусундан шёндю чыкьган ючтомлукъ сайламаларына дери жалан бир тизгини кьалмай халкъына хайыр кьуллукъ этеди. Адабиятны битеу жанрларында жетишимли ишлейди, сёзге кьызгъанчды, тилге устады.

Кьыргъызда ол биринчи китапны чыгъаргъанла Бертни юсюнден: «Кьарачай-малкъар поэзияны ёсюмюне иги хайыр келтирген, тилге уста поэтлерибизден бириди», - деп жазгъандыла. Ол заманда аланы керти айтханларына бюгюн да биз кесибиш шагъатбыз. Фольклор бла жазма адабиятыбызны арасына салынган тынгылы кёпюрню ишлегенледен бири Гуртуланы Берг малкъар адабиятны бёкем чигинжисиди. Бюгюн

да аны бир кишиге ушамагъан ауазы, отузунчу жылладача, шатыкды, жарыкъды.

*Уч, жырым – акъ кёгюрчиюм, къанат кер,
Тыйылмай, ёт желли тауну башындан!
Сюйген халкъыма, баш уруп, салам бер
Туугъан жерини кертичи жашындан.*

Энди биз да назмучу алай сүйген халкъны бир инсанлары эсек, адетдеча, ёрге туруп саламын алайыкъ, жерибизни кертичи жашына жашау, саулукъ да тилейик! Сора бу таулада Берт танымагъан къарыш жер да не хазна болур. Алай эсе уа тамата назмусунда бизни таулары-бызда бир алапат шаудан бар хапарын айтады.

*Къара шаудан – эр жигитни
Умутуна жетдирген,
Жомакъдагъы баймакъ атха
Къуш къанатла битдирген.*

Эр жигит Берт Къара шаудандан иги адамыча ичсин да, умутлары-ны энтта бир бийигине жетсин!

Ол жаханым отунда айланганлагъа къыралны бек сыйлы саугъасын бердирирге айтхан шуёхум да сау болсун. Литературабызны таматасын махтаулу жыллыгъы бла алгъышлай, ол шуёхума айтама: Бертни биз бералмазлыкъ уллу саугъасы барды – халкъны сүймеклиги! Анга бир тюрлю багъа жетмейди!

*ГАДИЙЛАНЫ Ибрагим,
жазыучу
1996 ж.*

НИЕТ БАЙЛЫКЪНЫ ЖАРЫГЪЫ

Гуртуланы Исмаилны жашы Берт малкъар литератураны мурдорун салып, аны айнытыуна уллу юлюш къошхан адамларыбыздан бириди. Анга бюгюнледе 85 жыл толгъанды. Ана литературасына бла культу-расына, жарыкъландырыугъа бла окъутуу-юйретиу ишге тохтаусуз къуллаукъ этип келгенли уа 65 жылдан аслам болгъанды. Ол къадар заманны ичинде миллет ниет байлыгъыбызны ёсдюргенди, кесини жарыкъ суратлау-эстетика межямын ишлеп, къайсы бирибиз да ары кирип, дуняны шартларына жангы кёзден къарарча этгенди. Алай Бертни суратлау-эстетика межямы бла байламлы ыразылыгъыбызны билдире, бусагъат заманны къыйын энчилигини юсюнден айтмай да жарамаз.

Нек дегенде, арт тогуз-он жылда социалист кырал кырулушка кез кырам башха бет алганына кере аны заманында аякъланган литература кыйматын тюшюрюп, учуз этерге кепле кюрешедиле. Алгын «акъды» деп, ётмеленип, байракъ этип турган ниет байлыкъга кырады деп, огъурлулукъну бла кюйсюзлюкню, жигитликни, кишиликни бла сатхычлыкъны араларында чек болмаганча кёргозтюрге итинип. Ёсюп келген тёлюлени эслерин, сезимлерин айнытып, Ата журтларын, халкъларын сюерге юйретген кеп айтхылыкъ жазычуланы атларын бырнаклап, искусствону эшик артына чыгарганлары да белгилиди. Ол жаны бла бютюнда Октябрь революцияны, инсан урушну жылларында туууп, совет власть бла бирге ёсген жазычулагъа бла поэтлеге керексиз сёз жетгени да кертиди.

Алай былайда айтыргъа тийишлиси: заманны, тарых жюрюшню энчилигин, аны ниет кюрешин эсге алмай, литературагъа багъа бичип, кесамат этерге итинмеклик жажилликден ары элтмейди. Башха жаны бла кырагъанда уа «совет литература» деп социализми жылларында кыралган сёз искусствону ыспассыз этерге кюрешгенле, баям, литератураны – саулай да чыгармачылыкъ ишни – ёзюлюгюн бла энчилигин толу ангылаялмай «хапар айтадыла», Гуртуланы Берт да Совет власть бла бирге ёсенди. Властьны бла кырал идеологияны жажил келечилери да кеп кере да жангылгъандыла, алай, белгилегенибизча, кычан, не заманда, кыллай идеологияны кезиунде жашагъанды поэт, жазычу деп, соруу салынып, чыгармачылыкъ ишине анга кере багъа берилмейди, фахмусуна бла ниет тазалыгъына кере бичиледи багъа. Гуртуланы Бертни табийгъат берген фахмусу жарыкъды, халкына, жашаган кыралына суймеклиги уллуду, ниети бла умуту бийикдиле, тазадыла. Ала аны алдамагъандыла. Ол себепден чыгармаларыны нюрю тёлюледен тёлюлеге ёте барлыкъды.

Фахму бла закыйлик онгмазлыкъ хазна, байлыкъ болгъанларын халкъ иги биледи. Алай адамны ол шартлары адеплик, сабырлыкъ, эслилик дегенча илишанла бла бирикмеселе, жамауатны жюрегине жол ишлеген кыйынды. Жарыкълыкъ бла жылыу бирикгенчады ол. Бютюнда бизни халкыбызда. Угъай, бизни халкыбыз башхалагъа ушамайды, аны излеми энчиди демейбиз. Алай аз санлы халкъ бирге кысылып жашай келгени бла байламлы адамларын бетден-бетге таныгъанды. Фахмуланы ишлери бла тышындан шагъырейлениую бла чекленмей, кылыкъларын да биле, кере келеди.

Ол кертиди: малкыар халкъны жамауаты фахмулу, хунерли адамны ишине багъа биче, аны кылыгъына бек кырайды. Айхай, биз былайда аллай ёнчелем асыры такыр болгъанын белгилесек да, анга эс бурмай кыояргъа жарамазлыкъын унутургъа керек тыйюлдо. Ол жаны бла кырагъанда, жазычулукъ хунер халкъга бек туура, белгили хунерледен бириди. Жазычула кеслери да аны кез туурасында жюрюйдюле. Анга кере уа, биз не ары-бери десек да, уллу миллетлени бла аз санлы халкъланы жазычуларыны борчлары бирча тыйюлдоле: сёз ючюн, орус миллетли жазычуну чыгармаларына кесамат этгенде, жаланда суратлау-эстетика кылаиы эсге алынады. Малкыар литературагъа да ол излем башды, болсада, жамауат

аны бла чекленмейди деп, биз кѣлкълды этерча тѳюйюлбюз. Суратлау чыгъармаланы борчларындан бири жаш тѳлюню ариу кылыкъгъа, таза ниетлиликге юйретирге эсе, аллай борчдан жазыучуну кесин да жамауат азат этмейди. 18-чи ѳмюрде окъуна французлу алим, назмучу Буало кыылыгъы-ылыгъы ариу болмагъан адам чыгъармачылыкъ иши бла окъуучусуна дерс берирге бош кюрешеди деп жазгъанды. Чыгъарманы ниети, насыхаты аны жазгъанны кыылыгъы, ашауу-жашауу бла бирге келиширге керекдиле дегенди ол. Литератураны айныу, ѳсюу жолунда иш хар заманда айтылгъан излемге сыйынып бармагъанды – аны сылтаулары кѳддюле. Алай ол излем бюгюнледе да кесини мардалыгъын тас этмегенди. Малкъар литературада уа анга сакълыкъ бюгюнда ѳсгенди.

Биз литератураны, чыгъармачылыкъ ишни ѳмюрледен келе келген жоругъун сагъыннганыбыз Гуртуланы Бертеге 85 жыл толгъаны бла байламлыды. Китаплары бла окъуучуланы ариу кылыкъгъа юйретирге итинип, ѳз жашауунда да жюрегинде экиликге жер кѳюймагъан Гуртуланы Исмаилны жашы Бертеге биз энчи ыспас чыгъарып, хурмет этерге тийишлибиз. Ариу тилли, айтырын ѳнчелеп айта билген, сабыр акъыллы Бертни мангылайы къайсы бирибизге да ачыкъды. Жюрегибизде фахмуну бла усталыкъны отун бет жарыкълыкъ, намыслылыкъ бла бирикдирип, жаш тѳлюге юлгю болуп жашап келеди. Кѳп жылланы устазлыкъ этип, жамауатны жарыкъландыругъа да уллу юлюш кѳошханды. Тап, класслагъа кирип, кѳолуна китап алып, сабийеге дерс бергенин айтмасакъ да, Гуртуланы Берте жюрюшю-турушу бла, сѳзюне кертичилиги бла алагъа устазлыкъ этгенлей турады. Кыылыкъ-ылыкъ жаны бла ариу дерсден сыйлы иш а хазна болур. Алай Берте махтаулу инсанлыкъ илишанларын чыгъармачылыкъ иши бла жарытмаса эди, биз бюгюн аланы юсюнден энчи айтмаз эдик. Малкъар халкъны суратлау литературасыны мурдорун салгъанладан бири болуп, аны от жагъасын ышыра келмесе эди.

Гуртуланы Берте малкъар литературагъа 20-чы жыллада келгенди – от жагъасы энди тиргизиле башлагъан литературагъа. Жаш поэтни борчу уллу эди, кыйын эди: жангычылыкъла бла бурундан кълалгъан тѳреле бла бетден-бетге тѳбешген адамла, миллет тѳрелени ыспассыз этип, Октябрь революция бла байламлы келген илишаннга табыннган фикирин, дуниягъа ѳз къарамны политика ѳнчелем унукъдургъан инсанларыны ашау-жашауларына, оюмларына, сѳзге усталыкъларына да политика марда сала эди. Халкъгъа, аны культурасына кѳуллукъ этер ючюн, уланлыкъ этер ючюн уллу эслилик, батырлыкъ бла сабырлыкъ керек эдиле. Айхай, жазыучуланы бир-бирлери заманнга ийнанып, аны тузагъындан чыгъалмагъанлары да кертиди.

Аллайлагъа айып салырча да тѳюйюлдю; жазыучу жюрек ийнаныуна кѳре суратлайды жашауну. Берте да кеси заманыны адамы эди, аны излемине, борчларына табылгъан. Болсада биз бюгюнледе, ызыбызгъа къарай, озгъан жашауубузгъа багъа биче, Берте жаланда такъыр политикагъа бойсунуу бла чекленмегенди, литературагъа

къуллукъ этгенди дерге борчлубуз. Бек махтаулу шартларындан бири уа Ата журтуна, халкъына кызыу соймеклиги эди.

Ой, туугъан жерим, туугъан жерим мени,

Сюймей къалай къояр эдим мен сени, -

деп, бош айтмагъанды поэт.

Была артдаракъ тагъылгъан назму тизгинле эселе да, биринчи атламы бла жаратылгъан соймекликни, ниет тазалыкъны тизгинлеридиле. Ол соймеклик тюзлюк байрагъы жарытхан туугъан жерине эди. Айны жарыгы, кюнню жылыуу да башхача кёрюнюп, тау череклени шууулдаулары шош, бешик жырча эшитилип башлагъан туугъан жерине. Алай урунган жамауатны кюн кёргенине сугъанакълыкъ этип, насыбына табан кётюрюрге кюрешгенле да аз болмагъандыла. Тюзлюкню, жангы жашауну аладан кьорууларгъа, жамауатха уа жангычылыкъны кыйматын толу ангыларгъа керек эди. Гуртуланы Бертни суратлау сёзю, ол сыйлы борчну толтура, къанат къатдыргъанды. Къанат къатдыра, кере, жамауатха билеклик этгенди. Жашау жазыучугъа кесича борч салалды, излемлерин тюрлендире, алай саркъады. Гуртуланы Бертни жазыучулукъ, чыгъармачылыкъ насыбы аны ангылауу бла байламлы болгъанды. Анга кёре уа, поэт чакъырыугъа, насийхатха, душман бла къарангылыкъ, жахиллик бла ачыкъ айтышыугъа кёбюрек эс бёлгенин ангылап, тюзбагъа берирге тийишлибиз... Не ары, не бери деп тартышсакъ да, 20-30 жыллада шарт сёз, кимни ким болгъанын толу ачыкълагъан сёз бек керек эди.

*Ичгини, мюлкню ичерсе,
Халкъгъа аман ыз бичерсе,
Санынга палах салырса,
Саусузлукъ кёрюп, къалырса...
(«Ичгичиге»)*

Неда:

*Илму бла жер жарырбыз,
Булутлагъа учарбыз.
Умутха шаймай барырбыз,
Кюн жарыгъын ачарбыз...
(«Ликпунктлагъа жюрюгюз»).*

30-чу жылла урунуугъа табынган, урунууну юсю бла кыраллыкъны аякъландыргъан жылла эдиле. Урунууда жахилликден, осал «къылыкълыкъдан», хыйлалыкъдан бла миллетчиликден тазалануу, сёз ючюн, орус литератураны орта жаухары эди, аны рухийин белгилеген шарт эди. Урунуу бла адамланы байламлыкъларын кёргюзтню, урунууну «къазауатха», «сермешча», классла аралы урушха тенг этип, ачыкъларгъа итинмеклик орус литературада чыгъармаланы (артыкъда романланы) сёз, суратлау мадарла сайлауларын энчилеп тохташдыргъа-

ны да белгилиди. Малкъар литература туура ол ыз бла айнымагъан эсе да, урунуугъа уллу кёллю туююл эди: Гуртуланы Берт да, айхай, урунууну, жашауну, ариу кылыкъны, ол угъай, миллет даражаны тутуругъуна санап, аны юсю бла чыныгъыргъа, иште тири болургъа чакъыргъанды. Иш юсюнде тирилик а инсанлыкъны бла тазалыкъны кюзгюсю эди:

*Ишлегенни кёлю жарыкъ,
Минген аты болмаз арыкъ,
Эринчекни жокъду ашы,
Тозуранды юсю, башы...
(«Колхоз жашау»).*

Урунуугъа уллу кёллююк – уручулукъну тамырландыргъаны белгилиди, хыйлалыкъны бла уруш-туююшню, ачлыкъны бла кылыкъ-сызлыкъны сылтаууду. Ол себепден Гуртуланы Бертни чыгъармаларында «гудучула», «гудукала», «ичгичиле», «бузукъчула» - барысы да ишден къачхан адамладыла, эринчекле. 30-чу жыллада жазылгъан махтаулу повести – «Бекирде» - сёз ючюн, Берт ишден къачхан адамны инсанлыгъын, акъылын, эсин тас этгенге тенгешдирип кёргюзтеди. Поэтни «Чалгъычыла» деген поэмасын окъугъан а, керти да, Берт жашауда хар нени да урунуу бла ёнчелейди, олду аны бийик умуту, адамланы танытып, бирликлерин ёсдюрген деп кесаматларыкъды.

*Билим керек кимге да,
Хар ишни да эби бар, -*

деп жазады автор.Баям, Берт чыгъармачылыкъдан тышында да, хар не тюрлю усталыкъны да толу ангылагъан, ол ангыламына да сакъ къарагъан адам болур. Аллай шартсыз поэт чалгъычыланы ишлерин, оюнларын бла кюлкюлерин, бир бирге чурумларын, жюрек учунууларын да ол халда кёргюзталмаз эди – уллу суюмеклик бла, усталыкъ бла.

Аны бла бирге Гуртуланы Берт ишни кёз бла кёргюзтюрча, кюлакъ бла да эшитип, кюуанырча суратлай билгенин айтыргъа керекди:

*Жашла талкъы басалла,
Талкъы тюню теңдирип,
Чабырлыкъла ишлейле,
«Къыжыу-къыжыу» этдирип...*

Неда:

*Аны жохар чалгъысы
Чыкъ агъзып барады...*

Дагъыда:

*Сёдегей тизилишип,
Чалгычыла баралла.
Кюн кёзюнде чалгыла,
Кёкча жашнап, жаналла.*

1950 жыллада Кзулийланы Кбайсын Бертни «Чалгычыла» деген поэмасына улуу багъа бичгени барыбызгъа белгилиди: «Халкны жашауун андача кенг Гуртуев бир заманда да кёргозтмегенди. Поэмагъа реализмни мухуру тынгылы салыннганын кёребиз. Анга бизни халкыбызны ишлеу, жашау халы, кылыгы, оюну, кюлюсю, чамы киргендиле», - деп жазганды Кзулий улу.

Ол кертиди. Алай «Чалгычыланы» бийик суратлау даражагъа чыгъаргъан энчиликлеринден бири – урунууну кзуанчын ачыккълауда Бертни чынтты усталыгыды. Бусагъатда поэманы окуй, озгъан заманланы бююнню кюле бла тенгleshдирип, урунууда табылыннгъан зауукълукъ кзуанч бла сезимле узайгъанларына жарсымай да кълмайса. Бютюнда эндиги жаш тёлю, ол кзуанчдан, биригип урунуудан да азатлана баргъаны эсге тюшюп, поэманы жап-жангылай тургъанына ыспас этесе.

Алай жазычуну жазычу этген заман бла тенг атлай, аны жаланда бююнню борчларын толтура билмеклик туююлдо. Эштада, былайда сёз алгъаракъ къарай билмекликни юсюнден барыргъа керекди. Берт Исмаилович, ол жанын алгъанда да, сыйлы жюкню кётюрюп келгенледенди. Башха сёз бла айтсагъ а, литературада саясат жютюлюкню бла ниет эсликликни эстетика сезиминден айырыргъа жарамагъанын, айырса, чыгъарма акъсагъанын поэт эртте ангылагъанды. Сёз ючюн, 30-чу жыллада жазылгъан биягы «Бекир» деген повестьни алыгъыз. Чыгъарманы ниет магъанасы бизни бююнню ангылаубуз бла, социалист, колхоз кзурулушха жангы кёз къарамыбыз бла тынгылы келишеди. Аны баш жигити Бекир жаланда эринчекликни бла хомухлукъну ачыккълау бла чекленмейди. Бекирни ол илишанларына эс бура, жаш автор жангыз аны терслемейди: жангылычла, ажымлы атламы Октябрь революцияны, социалист жашауну кесинде да болгъанлары бююнледе къайсыбызгъа да баямды. Халкълагъа эркинлик, тенглик берир муратда, Октябрь революция мюлк кзурай, ишлей билмегенлени баш этип, мюлкюлеге асыры оздуруп налат бергени, аланы тюп этерге итиннгени кертиди. Бекирча жахилле уа, Октябрь революцияны ниетин терс ангылап, аны «къолайлыла къолайсыз болурла, жарлыла уа хар не жаны бла да онглула болурла» деген чакъырыуун жашауда бардырыргъа кюрешгендиле. Алгын, Октябрь революциягъа дери, дуния байланы эсе, энди ол сизниди, оноу, эркинлик да сизни кюлугъуздады, энди сиз жашаргъа керексиз ырахат, къыйналмай деген терс ниетге социалист политика юйретгенди Бекир кибиклени.

Гуртуланы Берт, хар фахмулу жазычуча, поэтча, излеуню къыйын жолундан таймай келеди. Ол жолда жазычу литературабызны суратлау кючюн кётюргенин, аны мурдорунда бек къыйнатлы ташладан бирин

салгъанын, битеу кючюн, эсин анга бергени шартды. Бертни поэзиясы халкъ лириканы жумушакълыгъын, ариу макъамлылыгъын, къанат женгиллигин, лакъырваны суйген поэзияды. Кёз жютюлюк, табийгъатха, туугъан жерини тамашалыгъына тийишли суратлау мадарла, бояула энчи ызын белгилегендиле:

*Ингир къарангы бет алды,
Таудан аяз келеди.
Къара тауну тѣппесинде
Жарым ай сюеледи.*

Поэт туугъан жерини шорха макъамларына, кырдык, чапыракъ шыбырдауларына да сакъды:

*Жел сюрюп келген жауунла
Таракъ-таракъ жетдиле,
Терекледе чапыракъла
Шыбыр-шубур этдиле.*

Бертни поэзисында класс сезим да тийишли жер алгъаны баямды. Алай, башында белгилегенибизча, поэт суратлау-эстетика сезимге да бир заманда уллу кѣллю болмагъанды. Анга кѣре уа, жазычу хар не тюрлю жанрны да кесине тынгылы бойсундура биледи. Ол окъуучулагъа масхара, сатира назмуланы авторуча, жумушакъ лириканы, жырланы, эпикалы поэмаланы устасыча белгиледи. Аны прозасы – «Бекир», «Адилгерий», «Жангы талисман» деген повестлери бла романы дагъыда кѣп хапарлары, «Чалгъычыла» деген поэмасы малкъар халкъны тарыхыны бек къыйматлы кезиулерине жораланып, суратлау сѣзюбюзно бети чыкъгъанына шагъат болуп, литературабызгъа къошулгъандыла. Алай Гуртуланы Берг къайсы жанрда да, нени юсюнден жазса да, дунияны иги, огъурлу жанына тюрленип баргъанын, огъурлулукъну бла кюйсюзлюкню сермешлери селеймегенлерин, ол сермешледе огъурлулукъ онглагъанын бир заманда да унутмайды, эсен кетермейди. Кюреш тынч болмагъанын, тюзлюкню чархы онг жанына тынчыкъ бла айланмагъанын, адам ниетине, умтуна жетгинчи жыгъыла, къоба, дагъыда абына баргъанын Берг заман излегенча, айыпсыз кѣргюзтген жазычуду. «Жангы талисман» деген романы, сѣз ючюн, авторну ол фахму, фикир илишанына ишеклик къалдырмайды. Бусагъатда битеу малкъар литература да, кертгичиликни жолу бла бара, айныйды. Суратлау сѣзюбюз, оюмубуз, жетишимлиди деп биз андан айтабыз. Адамгъа, адамны таза ниетлилизине, миллетлени шухлукъларына сакълыкъ Бертни чыгъармачылыкъ ишни тутуругъуду десек, биз, баям, аны жаланда бир шартын белгилерикбиз. Алай ол къыйматлы, кимге да борчлу шартды. Болса да башха миллетлеге суймеклик кесинги ѳз миллетинге, культуранга, литературагъа суймекликден башланганын поэт уста биледи. Миллет культуралагъа таза ниетлик теренленир ючюн ана культураны ѳсдюрюр-

ге, тилни онгларын ачыкъларгъа керекди. Берт ол жаны бла уллу жумуш бардыргъанлай, шуёхлукъну байрагына кир къондурмагъанлай келеди. Алгъын, жарыкъландырыу иште да, бюгюнню дерс китапларында да, поэзиясында да керексиз кёзбаулукъну поэт тийишлисича масхаралайды, ары – оракъ, бери – чалгылагъа халкъ кёзден къарап, багъа бичеди.

*Тюбейдиле ана тилин
Сыйсыз этгенле,
Омакъсынын, башха тилге
Кёлю кетгенле.
Экисин да таза билмей
Жаркъмалатханла,
Бай къышлыкъгъа бара билмей,
Хансха батханла.*

Жазыучуну быллай назму тизгинлери, эртте жазылгъан эселе да, бюгюнню кюнубюзно илишанларын ачыкълап, бюгюн шарт, къабыл кёрюнедиле. Поэтни бу биз сагъыннганча назмулары да жарыкъландырыу ниетге табынып жазылгъандыла.

Жарыкъландырыу – ол искусствону эски этмезлик, къайсы къырал къурулушда да магъанасын сакъларыкъ шартларындан бириди. Саясат бла идеологияны кюйсюзлюгюне бла сууукълугъуна бойсунмай, заман бла эришген сайлауду ол. Кёп ёмюрледен бери дуния литератураны бетин жарытып келген да жарыкъландырыуду. Гуртуланы Бертни битеу чыгъармачылыкъ ишин жарытхан да олду. Аны ниети, ызы къара, акъ сёз бла да жазылгъан чыгъармаларында шарт билинип турадыла. Поэт анга не заманда да кертичи эди да, 1990 жылда басмаланган «Мардакемле китабы» да жарыкъландырыуну нюрюн суратлау – ачыкълауну бютюн бийик даражасына кётюреди. Назму китап поэте 80 жыл толгъанында къуралгъанын эсге алсагъ а, Бертни рухийи, чыгъармачылыкъ тирилиги да азизли болгъанына жангыдан ийнанырыкъбыз. Аз сёз къоратып, кёпню ангылатыргъа, оюм, сагъыш этдирирге итиннген китапды ол. «Мардакемлеге» халкъыбызда, жамауатда эртте белгили болгъан, айтыла келген акъыл, нарт сёзлени эслилик бла жюрютюллюк, уллу сынау, сёзге усталыкъ туудургъан сыфатланы жыйымдыгъыды деп кесаматларгъа да жарарыкъды.

Алай бла поэтни «Мардакемле китабына» къошулгъан «тёрт» неда «алтытизгинлери» поэзияны махтаулу юлгюлеридиле, аллайлагъа «хазыр оюмла, жютю жууапла бла сагъышла» дерге да боллукъду. Нарт сёзле орунуна жюрютюрге жарагъанла неда артдан-артха нарт сёзлеге къошулуп къаллыкъ чыгъармаладыла ала.

**ТОЛГЪУРЛАНЫ Зейтун,
филология илмуланы доктору,**

Жаболаны юйюрю уруш аллы жыллада. Олтургъанла - Уста, Бертни юй бийчеси, ёге атасы Таулан, Тауланны жашы Магомед. Сюелгенле - Тауланны кызы, Малкъар театрны артисткасы Мариям эм аны гитче эгешчиги Налжан.

Бертни юйюрю: (олтургъанла, солдан онгиза) Берт, аны юй бийчеси Уста, тамата жашы Элдар. Сюелгенле - Бертни ортанчы кызы Таужан, гитче кызы Тамара, гитче жашы Оюс эм тамата кызы Мариям, 1964 ж.

*Берт кесини редактору
Жаболаны Магомед бля.*

*КЪМР-ни президенти
Валерий Коков бля
Гуртуланы Берт, 1996 ж.*

Къабарты-Малкъарны жазычулары Уллу Хорламны юбилейинде.

ОЛ БИЗНИ ТАРЫХЫБЫЗДЫ

Болжалгъа салынмазлыкъ жумуш чыгъып, мен Гуртуланы Исмайылыны жашы Бертни асыраугъа къатышалмагъанма.

Ёллом соруп келмейди, кесини бушуулу ишини тизмесин къурап да къыйналмайды. Ма ол кюн, ол сагъатлада мени туугъан элимде анамы эгечин асырай эдик. Ол ахлум болгъаны бла къалмай, 1942 жылда анам, харип, арбазыбызгъа тюшген немецли топ окъдан ёлгенден сора, башха жууукъларым бла бирге мени да, гитче эгешчигими да ёсдюргенди.

Тарыхда къалгъан эски ёмюрню бла жангы жюзжыллыкъны арасындагъы кезиу Къабарты-Малкъаргъа бушуулу болгъанды. Кёп болмай, Къабарты-Малкъарны халкъ жазыучусу, къуру ойнай-кюле айланган, жарыкылыгъын тегерекге жайгъан Хажбекир Хавпачев билмей тургъанлай ёлдю. Ызы бла XX ёмюрню айтхылыкъ поэти, аты ёмюрледе сакъланырыкъ Алим Кешоков ауушду. Энди уа Гуртуланы Бертен да айырылдыкъ.

Жашауу келген адам болгъанлыкъгъа, ол дайым да бизни бла боллукъду, бизден айырыллыкъ туююлду деп, кёлюме алай келиучю эди нек эсе да. Бертни тирилиги, иш кёллююлюгю, таукеллиги сундура болур эди алай. Мен анга ветеранланы республикалы госпитальны поликлиникасында тюбегенли алай кёп болмайды. Ол, къартлыкъгъа, ауруулагъа, ахыр заманны къыйынлыгъына тарыгъыр орунуна, манга тишлерин кёргюзтюп, ала жалгъан болмагъанларына, бек иги сакъланганларына махтана эди.

Сейир туююлмюдю! Къадар ол телюню къыйнар ючюн къалмагъанды. Аны кьой да, аз да жан аурутмай, аяусуз туюгенди. Бу адамларыбыз кетгенлери бла бизни халкъларыбызны жашауларында, Къабарты-Малкъарны жарыкълау эм да культура тарыхында сау ёмюрню эшиги жабылгъанын, башхача айтханда, тауусулгъанын биз шёндю толу сезала болурбузму? Не хазна!

Берт (биз барыбыз да аны кесибизни бир къаршыбызгъа санап, атасыны атын къошмай алай айтып болгъанбыз), окъургъа, жазаргъа юйренгенлей окъуна, кеси да акъылбалыкъ болмай тургъанлай, «ликбезни» школларында кесинден абаданланы къара тартыргъа, ана тилинде окъургъа эм да жазаргъа юйрете эди. Ана тилде уа китапла, газетле да тюз да ма ол сагъатчыкъда чыгъа тебиреген эдиле. Малкъар тилде чыкъгъан биринчи окъуу китапны автору да Берт кеси болгъанды! Жарыкъландырыучу, аскерчи, адабият ишни къураучусу, назмучу, жазыучу, иш кёллю редактор, эсли, ушагъыулу адам, сейирлик ушакъ нёгер – ма аллайлай къаллыкъды бизни эсибизде Гуртуланы Берт.

Ол бизни тарыхыбыз эди. Была бош алай айтылгъан сёзле туююлдюле. Тамаша! 1934 жылда совет жазычуланы Биринчи

битеусоюз съездини делегаты болганды. Съездни келечиси болганына шагъатлыкъ этген кьагъытны Максим Горький кеси берген эди анга. Бизни биринчи литераторларыбызны юслеринден материалла жыйышдыра туруп, мен андан кѣп болушлукъ излегенме. Аны эсинде бир кьадар шарт сакъланып эди да, сейир этер эдинг! Элли жылны кьой да, жетмиш жыл мындан алгъа болгъан ишлени юслеринден окьуна ол, бир гитче шартчыкьны да унутмай, хапар айтыучу эди. Аны эсгериулеринден кюйсюз 30-40-чы жылла кѣз аллыбызгъа келип кьала эдиле. Айтхылыкъ адамланы жыллары эдиле ала. Аланы кѣбюсю жалгъан даула бла жоюлгъандыла.

Озгъан ёмюрню тарыхын Гуртуланы Бертча билген бек аз болур. Билими, фахмусу да уллу болуп тургъанлай, ол кесин кѣтюрмеген, адежли адам болгъанлай кьалгъан эди. Тынгылап, чыгъармачылыкъ ишин бардырып тургъан болмаса, атым айтылсын деп, хар жерге бурунун сугъуп, кесин кѣргюзтюп айланганладан болмагъанды. Аны себепли бизни арабыздан кетип баргъан бу адамланы биз ахырына дери билалмагъанбыз, ангылаялмагъанбыз деп, кѣлюме алай келеди. Ким биледи, мен жангылгъан да эте болурма. Биз аланы кьатылыкъларына, жашаугъа суюмекликлерине, жаланда кеслери ючюн угъай, башхалагъа да бир хайырыбыз жетсин деп жашай билгенлерине, сайлагъан ишлерине кертчиликлерине сейир этгенден бошамайбыз. Алай жашау этерге кюч-кьарыу да алагъа кьайдан чыгъа болур?! Бизни ызыбыздан келген тѣлюле аланы ангыламазла деп бек кьоркъама. Жюрек халаллыкъ, кьарыусузгъа болушуу, халкъ ючюн деп кесинги унутуу – шѣндю модада туююлдюле.

Поэтле, кеслери жашаудан кетселе да, китаплары кьаладыла. Кѣпле алаMAT сабийле ёсдюрюп да кьоядыла кеслеринден сора, - аталарыны намысларын тюшюрмезге, артыкъ уллу айдалы болмагъан кьыйын ишлерин да андан ары бардырыгъа кюрешген сабийлени.

Университетде мен Биртни гитче жашы Гуртуланы Оюс бла бир курса окьугъанма. Аны тамата жашы шѣндюгю малкъар литератураны фахмулу жазыучуларындан бири – Элдар бла да кѣп жылланы шуѣхлукъ жюрютеме. Эсимдеди, мындан бир талай жыл алгъа, жазыучулары уллу жыйылыуларыны биринде, президиумда олтуруп тургъан Тимбора Кубагиевич Мальбахов, Элдарны «Акъ телефон» деген китабын кьолуна алып, сора авторгъа айланып: «Бертни жашымыды? Алай эсе, бу аны бек иги чыгъармаларындан бири болгъанына сѣз да жокьду,»- дегенди.

Бертни аллай алаMAT «чыгъармалары» беш боладыла. Ала барысы да литература бла байламлыдыла десем, жангылмам. Мени бла бирге окьугъан Оюс да, алгъа башха усталыкьны сайлагъанлыкьгъа, китапла чыгъаргъанды.

Бертни мен биринчи кере, жангылмай эсем, 1960 жылда кѣргенме. Республикалы библиотекада бардырылгъан тюбешиуде ол назмусун окьуй эди. Аны магъанасы былай болгъанды: биреу алгъа кетген шуѣхларын излей, бийикден-бийикге ёрлеп бара эди. Ма энди поэтни

да жаны ол тауну тѣппесине учхан болур. Анда акъсакъбал, эштада, аныча, Къабарты-Малкъарны Жазычуларыны союзуну биринчи башчылары болгъан Джансох Налоевге, Сосурукъ Кожаевге, малкъар школлагъа биринчи окъуу китапланы бирге къурагъан Шахмырзаланы Саидге, Союзда бирге ишлеп тургъан Али Шогенцуковха, чынтгы шуѣхлары Отарланы Керимге, Къулийланы Къайсыннга эмда алагъа кѣп болмай къошулгъан Алим Кешоковха да туберик болур. Уллу адамланы, аламат жанланы уллу жыйылыулары! Ол дунялары тынч болсун! Гуртуланы Бертни Аллах жаннет ахлусу этсин!

Хачим КАУФОВ,
КъМР-ни Жазычуларыны союзуну
правленини председатели.

2001 ж.

ОГЪУРЛУ ЭМДА КЕРТИ АДАМ ЭДИ

Ахшы адам бу дунядан кетсе, аны иши къалады, халкъ ауузунда аты къалады, эллилери, тенглери, нѣгерлери аны юлгоге келтирип турадыла. Атала, анала да сабийлерине анга ушашлы, аныча адам бол дейдиле. Ма аллай бир огъурлу, адепли, сыйлы адамыбыздан айырылдыкъ. Къуру Малкъарда угъай, аты битеу республикада, андан тышында да айтылгъан, Къабарты-Малкъарны халкъ поэти Гуртуланы Исмайлыны жашы Бертден айырылдыкъ биз бу кюнледе. Малкъарлыла бек иги, асыулу жашларындан бирине бушуу этедиле бу кюнледе. Кесини поэма-ларында, назмуларында, хапарларында халкъыны намысын кѣк бла тенг этген поэтибизни ахыр жолгъа уллу бушуу этип ашырдыкъ. Жаннетли болсун деп.

Бертни мен Орта Азиядан туугъан журтубузгъа къайтхандан бери таныйма. Тюзюн айтсам, Орта Азиядан бери тебирер жылны аллындан бери. Анда Фрунзени китап басмасы чыгъаргъан китап къолума тюшгенден бери десем, тюз боллукъду. Ол таулу поэтлени назмуларыны жыйымдыкъ китабы эди. Къызыл-Къаяда жашай эдик 1956 жылда. «Джал» деген ташкѣмюр шахтада ишлеучо эдим. Ючюнчю сменден чыгъа келип, хар заманда этиучюмча, китап тюкеннге къайтама. Тапкада кѣксюл башы бла сѣдегейине «Жашауубузну байрагъы» деп жазылгъан уллу китапны эслейме. Къыргъызы, къазахы да байракъгъа «туу» дейдиле. «Байракъ» таза таулу сѣздю. Къолума алама – ол а назмула китабы. Ёз тилибизде. Кязим хажиден, Къайсындан, Керимден, Бертден башлап, ол замандагъы битеу таулу поэтлени назмуларындан тыкъ толу китап. 20 чакълы бир китап бар эди да бу тюкенде, барын да сатып алама, тюкенчи тиширыуну манга тели болгъан адамгъача къарагъанына да эс

бурмай. Юйге къалай жетгеними да билмейме.

Жолда тюбеген таулулагъа юлеше келгеним эсимдеди. Жаланда экисин жетдиреме юйге. «Энтта да китаплагъа жоюп келесе болгъан ахчачыгъынгы», - дейди анам.

- Хау, аммака, - дейме, китапланы къолуна бере.

- Не китапладыла, сен аллай бир къууанырча, - деп алады къолуна.

- Таулу назмучулары жыйымдыкъ китабыды. Кязимден башлап, - дейме.

Китапны ачып, терк окъуна бир бѐлек бетине къарап, жабып, кѐкюрегине къысып, манга къарайды.

- Билемисе, жашы, бу неди? – деп сорады.

- Назму китап. Малкъар тилде.

- Къуру назму китап туююлду бу.

- Не ди да сора уа?

- Кавказгъа къайтыргъыбызны келечисиди, шагъатыды, - деп ич отоугъа кирип кетеди, китапланы да алып, кѐз жашларын сюрте.

«Жашаубузну байрагъы» деген китапны кѐп кере къайтарып окъугъанма. Берг бла биринчи кере да мени ол китап танышдыргъанды. Мени жазма ишге кѐллендирген да ол китап болгъанды десем, ѳтюрюк айтырыкъ туююлме. Ол китап библиотекамада бек багъалы китапланы арасында бек сыйлы жерде сакъланады. Алайды да, Бертни Орта Азиядан бери таныйма дерге эркинме.

Берг редакциягъа терк-терк келе туруучу эди. Назмуларын да келтирип. Биз, ол жыллада «Коммунизмге жол» газетде ишлеген жашла, ол келсе, бек къууаныучу эдик десем да, ѳтюрюк айтырыкъ туююлме. Биз биле эдик ол эрттеден бери да СССР-ни Жазыучуларыны союзуну члени болгъанын да, Къабарты-Малкъарны жазыучуларыны правленине башчылыкъ этип тургъанын да, Уллу Ата журт урушха тири къатышханын да.

Айтханымча, редакциягъа келсе, бетинден нюрю тѳгюле, ариу ышара, сейирлик насийхат сѳзлери бла келиучю эди. Менсинмей, кесин ѳрге кѳтюрмей, барыбыз бла да къол тутуп саламлашыр эди, ушакъ этер эди. Дунияны башында ол билмеген зат болмаз дерча. Таулу тѳрени, адетни, къылыкны уа алыкка мен аныча билген адамгъа тюбегенме ѳмюрюмде. Таулу энциклопедия деп бошдан айтмагъандыла анга. Сѳзю сом багъасыды дейдиле халкъда Бергча оюмлу сѳлеше билген адамланы юсюнден. Бир артыкъ сѳз айтханын, бир кишиге тырман этгенин эшитмегенме, бир кишини тюрт этгенин да кѳрмегенме. Аллай сабыр адам эди ол.

Редакциягъа келсе, бир-эки жангы назмусун да ала келир эди. Саламлашып, ушакъ да этип, кете тебирегенде чыгъарыр эди хуржунундан назмуларын.

- Бир затла тырнагъанма да – жаратсагъыз, - деп берир эди аланы, культура бѳлюмню ол заманда таматасы Энейланы Ахматха, башхалача, баш редакторгъа кире турмай, назмуларымы газетде басмала деп.

70-чи жылланы ортасында мен Берт бла, аны юй бийчеси Уста бла бютюнда жууукъ танышама. Бир жол редакциягъа келгенинде, Берт мени бир жанлыракъ чакъырады да, былай айтады:

- Аныуар, эл мюлкню сен игирек билгеннге ушайса, мен эллилени юслеринден поэма кибик жаза турама да, фермалагъа, сабанчы къошлагъа мени бир элтсенг, бек сюерик эдим. Иш къалай баргъанын, къалай къуралгъанын, фермалада, къошлада, чалгъычы жыйынлада къаллай адамла ишлегенлерин, эллиле къалай жашагъанларын кёрюрге керек эди, онгунг бар эсе, - дейди.

Мени къууанчымы чеги жокъ эди. Болмай а онгум! Легендарный таулу бла, айтхылыкъ поэт бла бир кере окъуна элlege, къошлагъа, фермалагъа, бригадалагъа айланып келген уллу насып туююлмюдю журналистге? Экинчи кюн эрттенликде эртте келеме Бертлагъа. Ленин атлы проспектеде жашаучу эдиле ала ол кезиуде. Бертни юй бийчеси Уста – бир адепли тиширыу – жарыкъ тюбейди манга. Къоймай олтуртады столгъа. «Бир зат къапмай жолгъа ким чыгъады?»- деп.

Эрттенликде ийнек саууу башлангынчы жетерге керек эдик къашхатаучуланы фермаларына. Биз жетгенде, ишни къыстау кезиюу эди. Ийнек саууучула сютден толгъан челеклерин, бир бири ызларындан келтирип, флягалагъа къуя эдиле. Эсепчи да, ким къаллай бир сют саугъанын эсепге ала, ишин бардыра эди. Ферманы башчысы да, хар затха кёз-къулакъ бола, эсепчиге, малчылагъа болуша айлана эди.

Эрттен саууу бошалгъандан сора мен ийнек саууучуланы, малчыланы да Берт бла танышдырдым. Кертисин айтханда, танышдырып кереклиси да жокъ эди. Ала барысы да аны уста таный эдиле, китаплары, назмулары бла. Къонакъгъа келгени ючюн а бек къууанган эдиле, ишлерини, жашауларыны юслеринден хапар айтхан эдиле. Элни жашаууну юсюнден да. Берт да айтхан эди кесини ахшы муратларыны юсюнден къызлагъа, жашлагъа тынгылы хапар, кёп сорууларына да жууап берген эди. Иги кесек заманга дери созулгъан эди ол сейирлик тюбешиу.

Бир бёлек кюнден сора малкъарлыланы Терк районода сабанчы къошларына баргъан эдик. Анда да – тюз алай. Къууанчы тюбешиуле, ушакъла, соруула, жууапла. Ингирде кеч къайтхан эдик Нальчикге. Дагъыда бир бёлек кюнден сора чалгъычылагъа баргъан эдик. Бертни «Чалгъычыла» деген поэмасыны жигитлери ол кюн кёрген жашланы бла дырынчы къызланы прототиплери эселе да алайды, табийгъатны поэмада берилген суратлары ол кюн Берт кёрген суратла эселе да алайды. Ма алай эди Бертни ишлеу халы. Кеси билмеген, кёрмеген, жүреги тартынмагъан затны юсюнден жазмагъанды ол.

Андан сора да Берт бла бир талай кере барыргъа насып тюшген эди манга элlege, фермалагъа. Жол узуну ол айтхан хапарланы, халкъыбызны төрелерини, адетлерини юслеринден насийхат сёзлерин мен нунутмагъанма.

Эштада, Берт таулуланы арасында бек насыплы ата да болур эди. Юй ишлеген эсенг, жаш ёсдюрген эсенг, терек орнатхан эсенг, сен эр кишилик борчунгу толтургъанса дейдиле халкъда. Мен Бертни жашларыны

– Элдарны бла Оюсну да иги таныйма. Эл багъасы жашладыла дейдиле аллай жашлагъа. Элдарны китапларын окъумагъан таулу болмаз Малкъарда. Ала малкъар литературада энчи жерни алгъандыла. Ол чекге уа хар ким да, аны къой, кеслерин айтхылыкъ жазыучулагъа санагъанла окъуна жеталмайдыла. Оюсну иши уа, кёзге артыкъ бек урунмагъан иш эди – ол, ич ишлени органларында къуллукъ эте, сени да, мени да жашауларыбыз тынчлыкълы болур ючюн бергенди кёп жылларын. Къызы Мариямны да уста таныйма, бир заманда газетибизде ишлегенди, эрттеден бери уа университетде сабийлерибизни билимли этер ючюн бек къаты кюрешген устазладан бириди. Таужан да, халал жүреккли, атасынасыны биргесине аланы жүреклерин къууандырады. Жаланда Бертни кичи къызы Тамараны иги таныйма. Алай эсе да, аны юсюнден да кёп ариу сёз эшитгенме. Университетде бир билимли тиширыу ишлей эсе, ол Тамарады деп, кёпледен эшитгенме. Алайды да, Берт аталыкъ борчун намыслы толтургъанды, халкъыбызгъа жарагъан жашла, къызла ёсдюрюп бергенди.

Кетди арабыздан сойген поэтибиз, огъурлу ата, керти адам. Аны ючюн айтама бу кюнле халкъыбызны бушуулу кюнлеридиле деп да. Жаннетли болсун...

**ХУЧИНАЛАНЫ Аныуар,
КъМР-ни культурасыны
сыйлы къуллукъчусу
2001 ж.**

ЁМЮРНЮ ШАГЪАТЫ

Бертни юсюнденди мени бу сёзюм. Биз бир тукъумну адамлары. Тукъум терегинде къайсыбыз къайсы бутакъда болгъаныбызны да уста билеме. Алай болгъанлыкъгъа, ахшы сёзге тийишли адамны юсюнден керек сёзню заманында айтхан айып туююлдо. Жашауунда жюз жылгъа жууукъ кезиюну жолун арытхан, ол узун да, дуняда болмагъанча къыйын да жолну къыдырыуунда, бетинг къара болсун деп, анга къыйыкъ къарарча бир иш этмеген адамны юсюнден, жууукъду-кенгди дей турмагъанлай, кереклисин айтыргъа тийишлиди.

Мен аны чыгъармачылыгъыны неда малкъар халкъны жарыкъландырычуларыны бек ал сатырларында болгъаныны юсюнден жазарыкъ туююлме. Этеме десем, ол да келликди къолумдан, айып да туююл эди этсем да. Алай аны илмулу адамлагъа къояйым.

Кесин миллет адамына санагъан эм келген жолубуздан не аз да хапары болгъан хар таулу инсан, халкъыбызны культурасыны, литературасыны, окъууну юслеринден сагъыныргъа болса, Бертсиз хапары толу боллукъ туююлдо. Ол хакъды, шартды.

Мен а кесим Бертни халкыбыз сюргюнден бери кьайтхандан сора таныгъанма. Анабыз айтып кеп хапарын биле эдим. Кесин а ары дери кермегенме. Ол жылладан, десем да, 1958 жылдан берисинде жашаууну юсюнден толу айтыргъа боллукъма. Нек дегенде, андан берисинде аны кесини кибик, сабийлерини – белгили жазыучу Элдарны, белгили алимле эм устазла, педагогика илмуланы кандидаты Мариямны, филология илмуланы доктору Тамараны, китапланы бек иги ангылагъан эм аланы халкыгъа тапдырыуну устасына саналгъан Таужанны, неда белгили юрист, жазыучу, Ич ишлени министерствосунда кеп жылланы ишлеп келген полковник Оюсну – жашаулары мени кез туурамдадыла. Берте бир 60 жылдан артык заманны жашау эм жол негерлик да этип келген Устаны (Жаболаны кызны) уа айтмай окъуна кьояма. Нек дегенде, ол бизге анабыздан башха болмагъанды тюбеген жерлеринде, аны себепли анга келин деп да селешмегенме ёмюрде.

Аны айта келгеними магъанасы – Берт мени атам бла тукъум къарындашлара (ала ючге айланадыла, кесигиз билгенликден, экиге айланган туудукъ болады, ючге айланган а туугъан болады) болмагъанлай, тюз да туугъан къарындашлара болгъандыла заманында. Урушха да бир заманда кетгенча алай кетгендиле. Мени атам анда жоюлгъанды, Берт а сабийлерине сау-саламат кьайтханды. Аллахха шукур, бюгюн да кесини жашаууну 91-чи жылында да, аланы ачыуларын кермегенлей жашайды. Ала да, сау болсулла, аталарыны бети жерге кьарар ишни этмегендиле.

Айтханымча, мени атам Солтанбек бла алай татлы болгъанлары себепли, аны юсюнден мени анам кеп хапар айтыргъа боллукъду. Айтхан да этгенди. Мен манга анам айтханланы эсгерирге сюеме.

Бертни жашауу кеплеге дерс боллукъду. Ангыласала, билселе.

Хапаргъа кере, аны, тиширыуча, ууакъ ышаргъанын болмаса, бети тюрленип киши да кермегенди. Бир кьауум тенглери, иш этип, аны тепдирирге да кюрешгендиле, алай ала бир заманда да мурагларына жеталмагъандыла. «Охо, сен алай айта тур, мени ишим а былайды», - дегенни айтып, кесини ишин бардырып тургъанды. Бюгюн да алайды. Кесине буюрулгъан ишни чеклеринден атлап неда, кесине табыракъ тюшюрюр ючюн, жүрюген законну не аз да бузуп, жашагъан дуниясында бир кюнюн алай оздургъанды деп бюгюнлюкде Бертни юсюнден бир адам да айталмайды. Законнга бузукълукъ этерге тюшмей эсе, аллына болушлукъ излеп келгеннге бир заманда да угъай демегенди. Кьолундан келип, кишини артха кьайтармагъанды. Алай, закон бла ойнаргъа тюшген жерде уа ол оюннга кьатышмагъанды. Кесине буюрулгъан ишин сагъат марда бла тындырып тургъанды. Этерик ишин кем этгенди, кеч этгенди деп да аны таныгъанладан бири да айталлыкъ туююлду.

Бертни юсюнден хапар алайды.

Андан сора да аны адеплигин айтып тауусмайдыла. Ёмюрюнде ол жаны бла бир жангылыч этген болмаз дер кибик, ма алай. Тиширыугъа, кесинден таматагъа, сабийге хурмет этиуде, намыс бериуде аны кесине жетген жокъду. Бертни кесинден гитче эсе да, кьуллукъ жаны бла тамата эсе, анга да Берт кьуллукъчугъа керекли хурметни бир заманда

да кем этмегенди. Бир-бирле аны ол эслилигин терс ангылатыргъа умут этип, Бертни къакъды-сокъду этип да болгъандыла. Алай ол а «сизге тенг болургъа бошамайма» деген магъанада, аллай оспар масхараланы миндеу да этмегенди. Хурмет этген эсе, ол кесини ариу ниетин кёр-гюзтюп болгъанды. Аны алайлыгъы ючюн бир- бирде анга артыгъыракъ эс бурулгъанды деп киши айталлыкъ туююлду. Кесигиз хыйсап этигиз, малкъар халкъны атын чеклеринден тышына чыгъарыугъа салгъан къыйыныны ёлчемине кёре, Бертни юсюнден бек аз жазылгъанды, бек аз айтылгъанды. Литературада уа аны аягъына жетмегенлени юслеринден окъуна аны башындан оздуруп окъуна жазылгъанды. Бертни юсюнден а, жазылгъан эсе да, жазгъан адам бек эринип жазгъаны кёрюнюп турады. Аллай халлада ишлеп, жашап тургъанда да, бир кишиге кёлкълды этмегенди, ызындан къара сабан сюрмегенди, бир адамны сёзюн этмегенди, сёз этгеннге да нёгер болмагъанды.

Андан сора да, бизден таматала – эл школлада, бийик окъуу юйледе устаз болуп ишлегенле – кёпле, бизни Берт окъутханды деп, бек ыразы болуп, аны къылыгъын, ышанларын суратлап, айтып тургъандыла. Бертни алгъыннгы сохталары быллай оюмлу эдиле: халкъыбызны жангы жашаууну жолун билирге суйген Бертни чыгъармаларын окъусун, жашагъан дуниясын ангыласын. Таулу халкъыбызгъа школ китапла жазыуда, харфла, харфлыкъла жарашдырыуда, бизде бек алгъа къабыл этилген латин харфладан орус харфлагъа алыкъа къара танымагъан халкъны дуния маданиятына келиширге болушурукъ харфлагъа кечюуде, аны орнатыуда Бертни къыйыны айтып-айтмазча уллуду. Бизден, бюгюнлюкде 60-жылгъа ёрлегенледен, таматала аны бек дурус билгендиле, аны магъанасын чыгъарып да болгъандыла.

Бертни юсюнден хапар алайды.

Андан сора да ана тилибизни ариу жюрютюуде, аны литературада хайырланыуда хар сёзню жерин тапдыра билиуде да анга жетген жокъду. 90 жылы болгъан киши тилибизни татыуун бюгюн да ачыкълайды жаш адамлагъа, жазыу ишин бир кюннге да къоймайды. Кеси заманында биргесине ишлеген, жашагъан белгили адамланы – халкъыбызны айныуна къыйын салгъанланы юслеринден эсгермелени Берт алай жазады, - аланы хар бири, къысха хапарчыкъла болгъанлыкъга, тарых китаплача окъуладыла. Ол да тенглерине хурмет этиуно бир шартыды.

Андан сора да, къырал власть бла ол бир заманда да ёрелешмегенди. Аны жорукълары, аны низамлары, тохташдыргъан адетлери китапларына тюшюп, суратлауну ол заманлада жюрюген даражасында кёргюзтюлюп болгъандыла. Бир заманлада аны суратлау онгларын, жазгъанларыны темаларын окъуна сёгерге кюрешип, таматалыкъ дебегине къол кётюргенле да болгъандыла. Кеслери литератураны босагъасына жанлагъан да этмегенле. Алагъа да жууап къайтармагъанды. Акъылларына кёре этедиле деп къойгъан болмаса.

Уллу Ата журт урушха Берт биринчиледен бири болуп кетгенди. Офицер чынын тийишлисича жюрютгенди, буюрулгъан жумушну, жазыу ишиндеча, заманында этгенди. Бизни кёчюрюп айны аллында

бу отпускагъа келип къалады. Хар кереги да жанында бола тургъанлай, аны артха, къуллукъ этген жерине, къайтыргъа къоймагъанлай, юйюрю бла бирге кёчюрюп иедиле. Аллай болумда да ол кёпле этмезлик ишни этгенди: юйюрюн, жууукъларын-ахлуларын къоюп, кёчюрюлген жеринден аскерге, къуллукъ этген жерине баргъанды. Ол заманда таулу (кёчюрюлген башха миллетлени келечилеринеча) офицерлеге, солдатлагъа артыкъ къаты болмай, юйлерине ашырып болгъандыла. Алай бла къайтханды Берт юйюрюне. Аны бармакъгъа чёргерге кюрешгенле да болгъандыла. Артда болгъандыла аллай жигитчикле. Аланы да тынгылауу бла тунчукъдургъанды.

Бертни юсюнден хапар алайды.

Бизни халкъыбызны жазмасы къуралгъандан сора жазма литератураны ал атламларын этиуге, ана литератураны, артыкъда бек прозаны, уллу жолун башлаугъа биринчи баразаны тартханладан бириди. Аны «Бекир» деген хапары (анга бир-бирде повесть деп да айтадыла) бизни прозабызны бек иги ишленген биринчи сабаныды. Аны юсюнден да былай айтыла келген жерде сёз орамына айтып кетген болмаса, энчи тинтиу макъалала жокъдула. Литература илмуну битеу алып къаргъанда да, Бертни прозасыны юсюнден сёз баргъанда, андан-мындан бир суратлау шарайыпчыкъларын излеген болмаса, терен тинтип киши къарамагъанды. Кесини сабийлерини окъуна келлик эди къолларын-дан аталарыны проза чыгъармаларын бизни литературабызда тийишли жерин тапдырыгъа, аланы билимлери да, литература усталыкълары да жетерик эди. Алай уялгъан эте болурла, мен акъыл этгенден. Атлары айтылгъан жазыучула кеслерини аталарыны жашауларыны эм чыгъармачылыкъ ишлерини юслеринден бир да уялмагъанлай жазадыла. Нек дегенде, аталарыны ишлери жамауат ишди. Кавказда окъуна Расул Гамзатовну, Георгий Гулианы айтыргъа боллукъду.

Бертни юсюнден хапар алайды.

Андан сора да, ол оюнну-чамны бек суйген эм бек кётюрген адамды. Адамны къылыгъын, сыфатын, дуняда жюрюген бир затха ушатып къояргъа бек устады. Алай аны кесин да чам тилине такъсала, бир заманда кёлуне тиймегенди. Бир-бирледе уа кертиден какъсала окъуна, аны оюннга буруп къояргъа бек ёчдю. Башына, юйюне-юйюрюне сакъ адамгъа чам этерге бек сюедиле бизникиле. «Болур» деп къойгъан болмаса, кесини кыз кирик жукъа ышарыуун тюрлендирмез.

Бертни хапары алайды.

Заманында къызла жашыртын кёз эритиучю жаш болгъанды. Бюгюн да, Аллахны ахшылыгъындан, бир хатасы жокъду. 90 жылында да бир заманлада болуучу чырайы, сыфаты бетинде, атлашында-жюрюшонде да эслендиле. Эр кишиге «чырай» деген сёз ушай эсе, ол керти да аллай адамды. Ушагъыулуду. Адеби бла адежи бла да бир да тюрленмегенлей, кёплени сейирсиндирген.

Бирде, кёп болмай, Акъ-Сууда бахчаларына къоншуларыны эчкилери киргендиле. Келинлеринден бири, къолуна чыбыкъчыкъ алып, аланы къыстаргъа эчкиле таба атланганды. Берт а, анга къарап: «Келин, хыны

этмей къыста», - дегенди. Ма алайдыла Бертни юсюнден хапарла. Мен эшитгеними юсюнден жазганма. Кёргеними айтсам а, ол – хапар туююлдо. Берт кертиси бла да аллай адамды.

Тукъум таматабызны юсюнден мени бир ненча сёз айтханыма айып этерик бар эсе, эте берсин. Кеси сау болса эди мени атам, жыйылган жерде, сёз ючюн, Бертни 90-жыллыгы бла байламлы жыйылган болсала, анга алгышыны ол этерик эди. Мени атам андан бир жылгъа тамата эди. Ол 35 жылында жоюлганды урушда. Хапаргъа кёре, татлы болгандыла. Аны юсюнден сагъынганма алгъаракъда. Анга къошарыгъым: экиси да юйюрлерини орталарында 500 метр жолну, бир бирни ашыра, айырылалмагъанлай, тангнга чыгып болгандыла. Мен анга ийнанама, алгъын жууукълукъну иги жүрютгендиле, багъалы кёргендиле. Шёндююле алай туююлбюз, жарсыугъа. Болсагъ 'а керек эди.

Алайды да, атам алгыш этерик жерине талбалалмай эсе, аны ючюн сёзню мен айтайым деп жазганлыгъымды муну. Кёп жылланы болсун мындан арысында да аны кёзюне ариу сёзню айтыр кюнлерибиз.

ГУРТУЛАНЫ Салих,
поэт.

БИРИНЧИ АТЛАМЛА

Къайсы халкъны да къырал болганыны, миллетлигини баш белгиси – тилди, аны зарфда жүрюгениди, басманы мадарлары бла адабиятны, культураны ёсююю, кеси халкъында, башха миллетлени арасында да жайылыуу.

Ана тилибизни зарфда жүрюгенине бир ёмюрден кёп болмайды. Тарыхчылары айтханларына кёре, 1908 жылда Темирхан-Шурада М.Мавраевни китап басмасында Асанланы Локъман хажини араб харфла бла тиширыулагъа аталган бир китабы чыккъан эди. Ол да «Къылыкъ китап» эди. Анда битеу муслиман дуняда жүрюген «Ийман исламны» кеси тилибизде Мечиланы Кязим поэма халда басмалагъан эди.

Темирхан-Шурадан сора да, Тифлисте, Москвада, Парижде, Санкт-Петербургда, Владикавказда Октябрь революциягъа дери да таулу авторланы статьялары, очерклери басмалана тургандыла. Алай не орус тилде, неда араб харфла бла. Малкъарны кесинде уа ана тилибизни жазыу жорукълары, латин алфавити, зарфда жүрюгени озгъан ёмюрнү отузунчу жылларына тюшеди.

Озгъан заманладан сакъланган, тарыхчылары, тил илмучулары оюмларына кёре, Малкъар кыраллыкь магъанада Къабарты бла бирге автоном область болгъанда, кеси тилибизде, кеси алфавитибиз бла биринчи китап 1931 жылда чыкыгъанды. Аны аты «Жангы жашау жолунда», тиражы уа – минг бла жарым экземпляр. Бу биринчи таулу китапны, кыйын болса да, таукелленип кыурагъан, арымай-талмай, ана тилинде назмула, жырла такыгъанлары излеп, табып, ол китапха кыошхан жууаплы редакторлукь ишни да боюнуна алгъан 20-жыллыкь акъ-суучу жаш Гуртуланы Берт болгъанды.

Ол заманны юсюнден «Малкъар литература» деген дерслигинде белгили алим, Халкъла аралы тюрк академияны академиги, филология илмуланы доктору, профессор Толгъурланы Зейтун былай айтады: «1920-чы жылланы экинчи жарымында уа Гуртуланы Берт да малкъар халкъны поэзиясына юлюшюн кыошханладан бири болады. Айхай да, заманга кёре, жангы кыраллыкьгъа, аны ишлерине, ниетине жамауат бек ийнана эди. Бютюнда 1920-1930 жыллада халкъланы шуъхлукьларын бла аланы мюлк-ырысхы кыурауда тириликлерин эсге алсагъ а, кишиге да чурум салырча туюнюлдо. Чыгъармачылыкь ишни от жагъасын энди тиргизе тургъан жаш поэт Берт да жангы властьха, аны атламларына ыразылыгъын ачыкълап жаза эди:

*Эркинди бизге жайлыкъла,
Элпекди бизде байлыкъла.
Малгъа, мюлкге да иебиз,
Шуъх жашауну сюебиз.
(«Сюрюючюню жыры», 1931 ж.)*

Аны бла бирге, малкъар литератураны тамата телюсюню келечилерини асламы (Будайланы Азрет, Теммоланы Хамит, Улбашланы Ахмадия, Макыгланы Сафар, Отарланы Керим, Къулийланы Къайсын) литературагъа 1930 жылланы биринчи жарымында келгенлерин айтыргъа тийишлиди...»

Ма алай жазады профессор Толгъурланы Зейтун дерслик китабында.

Малкъарны кыраллыкьгъа толу кыураулыгъынчы, кеси тилинде жазуу, окъуу, басмалау кёп тыйгъычлагъа тюбегенди. Сёз ючюн, областьда жангыз газетни «Къызыл Къабарты» деп чыгъара эдиле. Кырачай-малкъар тилде чыкыгъан «Таулу жашау» газетибиз а Баталпашинскеде басмаланып башлагъан эди. 1924 жылда малкъар тилде «Къарахалкъ» газетни биринчи номери чыкыгъанды. Анда Шахмырзаланы Саидни бла Этезланы Омарны биринчи назму тизгинлери да жер тапхандыла. Эки жылдан а тилибизге латин шриффт да орналады. Дагыда эки жылдан китап басма кыуралады. Алай болгъанлыкьгъа, халкъны асламын жахиликден чыгъарыргъа, окъургъа, жазаргъа юйретирге кёп башха мадарла хайырланыргъа да тюшгенди. Сёз ючюн, хар элде да «ликпунктла» кыурау, азбукагъа юйретиу. Алай болмаса, чыгъарыкь китапланы окъургъа хазна адам да табылмаз эди. Жазама дегеннге да ана тилни, халкъ жырла бла кюйлени, бурунгу таурухланы тийишлисича

хайырланыр ючюн а усталыкъ, сынау да керек эдиле.

Басма, чыгъармачылыкъ иш, суратлау литература хар заманда да идеологияны кючлю мадары болуп жюригендиле. Болсада, бу биринчи китап – «Жангы жашау жолунда» - халкъыбызны жахилликден азатларгъа, битеудуния культурагъа къошулургъа мурдор таш салгъанна саналырчады.

Кеси тилибизде, кеси жерибизде бу биринчи китапны чыгъарыуну Совет власть, башда айтылгъанча, комсомолчу Гуртуланы Берте буюрганды. Тил устала Шахмырзаланы Саидни, Отарланы Саидни, чыгъармачылыкъ ишге тири къатышхан Улбашланы Ахмадияны, кесини да жыр, ийнар, назмуларындан сора да Гуртуланы Берте къайда ат бла, къайда жаяулай элден-элге, ауушдан-ауушха ёте, башха назму жазаргъа кюрешгенлени да табып, бу биринчи китапха къошханды: Татталаны Мухамматны бла Теммоланы Хамитни. Асламысы харф тарта билмеген халкъда аллай иш бек жууаплы эди.

Ол заманда халкъны азбукагъа, окъургъа, жазаргъа юйретиу ишге кёп кюч салынган эди. Миллетибизде бийик билимли, хунерли, патчах къуллукъда, илмуда, эл мюлк жумушлада, культурада атлары айтылгъан адамла алгъын да бар эдиле. Биринчи малкъарлы врач Шаханланы Абай, айтхылыкъ къыл къобузчу Абайланы Солтанбек, Уллу Россейде, тыш къыралланы келечилеринде да намысы жюриген Орусбийланы Исмайыл, жазгъаны Парижде басмаланган Абайланы Мусос, бийик билимли устаз тиширыула Шакъманланы Фуза бла Абайланы Ханифа эм дагъыда Моллаладан, Малкъарукъладан, Барасбийладан бир къауум жаш адамла. Алай аланы окъуулары не орусча, неда арабча эди. Жангы власть орналгъанлай а, халкъны барын да жахилликден чыгъарыргъа тынгълы мадарла хайырлангандыла. Гуртуланы Бертни архивинде сакъланган къагъытла да анга шагъатлыкъ этерчадыла. Юлгоге, бир къагъытны жазылгъаныча окъуюкъ:

«Добровольцу армии борцов с неграмотностью тов. Гуртуев Берте.

Тройка по ликвидации неграмотности и малограмотности удостоверяет, что тов. Гуртуев Берте проработал с 15 января по 1 апреля 1930 года в качестве ликвидатора неграмотности и взятую на себя работу выполнил добросовестно.

Председатель Областной особой комиссии. Подпись»/

Ол жыл май-июнь айлада алты жюзге жууукъ устаз бла билимли окъуучула битеу да Малкъарда бла къауум къабарты элдеде, арымай-талмай, адамланы окъургъа, жазаргъа юйретгендиле. Ол иште жетишимлери ючюн Гуртуланы Берте къырал Грамота бла саугъаланган эди. Дагъыда бир къагъыт а кеси тилибизде чыкъгъан биринчи китап бла байламлы болур. Аны да окъуюкъ:

« ГРАМОТА

Къабарты-Малкъарны биринчи таулу миллетлерини искусствосуну Олимпиадасыны ашырыргъа къуралгъан комитети Малкъар округу Акъ-Суу элинден негер Гуртуланы Бертни бу Грамота бла саугъалайды, миллет тилинде пролетар авторлугъу ючюн бериледи.

Оргкомитетни председатели Эней улу».

Комиссияны членлери да къол салгъандыла. Ол 1931 жылны 22-чи ноябринде берилгенди.

Суратлау литературабыз басмаланып башларгъа большевик партияны кючю бла ГПУ-ну огъурсузлугъу таулу эллени къой, битеу да дунягъа белгили эди. Аны себеплими, «Жангы жашау жолунда» китапны жыйышдыргъанда, Гуртуланы Берт хар жазылгъан сёзге, айтыугъа, назмугъа да сакъ болгъанды. Китапны малкъар тилге кёчюрюлген «Интернационал» жыр бла ачады. Ызындан а кесини «Къызыл Октябрь» жыры, Шахмырзаланы Саид жазгъан «8-чи март тиширыулары байрамына» деген жыр, Мусукаланы Ахматха аталгъан Татталаны Мухаммат такъгъан жыр, Улбашланы Ахмадияны колхозну юсюнден юч бёллюмлю, жюз бла жарым тизгиннге жууукъ «Чириген жашау» деген назмусу, Гуртуланы Бертни кесини къауум назмулары да басмалангъандыла.

Жангы ишни биринчи тындыргъанда, асламында кемликле, шарайыпла да табылыучудула. Суратлау литературабызны биринчи китабын къурагъан заманнга тил устазла эки Саид, фахмулары ачыкълана баргъан Берт, Ахмадия, жырлары халкъгъа белгили Кязим хажи, къолгъа къаламны алгъан башхала да литератураны жорукъларына дайым таукел юйрене эдиле. Сёз ючюн, Бертни бир назму тизгинлерине къарайыкъ:

*«...Аман юлгю кёрсенг – алма,
Ахшылыкъдан кери къалма.
Кулакла айтханлай барма,
Жарлыны жюрегин жарма...»*

Не рифма, не ритмика жаны бла аз да дау этмезчады, юлгю халдады. «Арт сёзде» редакторлукъ этген Берт китапны ахырында былай да жазмай амалы жокъ эди: «Бизни жангылгъан жерлерибизге къулакъ салмай, кёз жетдирмей къоймазлыгыгъызны тилейбиз. Ол жангылычланы экинчиде этмез ючюн болушурсуз дейбиз». Китапны ичинде келишимсизликле болмаз ючюн а редакторгъа кёп къыйын салыргъа тюшгенди.

Ма, жангыз да бир юлгю: «Ако, мудах болмаймыса ол мархумну халына? Аны къанын алмай, къалай барырса Аллахны аллына?» Бу тизгинле Кязимнидиле, Къалабекланы Солтанхамитни ёлгенини юсюнден назмусунда. Татталаны Мухаммат а кеси назмусунда Мусукаланы Ахматны ёлгенине жарсый, былай жазады: «Ой, бачамабыз, ёлюп бараса мурдар Акону къолундан».

Озгъан ёмюрню отузунчу жылларында, граждандар уруш башалгъанлыкъгъа, баш оноучула энчи къауумла къурап, бир бирлери бла кюрешедиле. Аллай болумгъа ГПУ да къошулуп, тюненеги халкъ ёкюлю тамблагъа «халкъны жаууна» саналып къала эди. Ол себепденми болур эди, суратлау литературабызны къурап башлагъанла алгъа назмуларында, жырларында Ленинни, Сталинни, Ворошиловну, Калмы-

ковну, Орджоникидзени, алача башхаланы атларын махтай келе, артда уа, аздан-аздан, жашауну, табийгъатны суратлап башлагъанлары. Баш излемлери – халкъгъа билим бериу, жазыугъа, окъуугъа, тап кылы-кылагъа, ишге юйретиу:

*Жашаргъа суйген, тур, кел, барайыкъ,
Жангы жашауну къурайыкъ.
Биз кючюбюзню бирден салайыкъ,
Жарыкъ жашауда турайыкъ.
Кереклибизни бирге алырбыз,
Бир бирибизге болушуп,
Халкъгъа юлгюню туура салырбыз,
Кён кыйынлыкъдан солушуп.
Бизге келгенни нёгер этербиз,
Ёз табыныбыздан болса,
Биз жахилликден женгил ётербиз,
Колхоз илмучудан толса...*

Гуртуланы Бертни бу тизгинлери, ана тилибизде адабиятыбызны биринчи китабы суратлау литературабызгъа тынгылы мурдор салгъанына шагъатлыкъ этедиле. Чыгъармачылыкъ ишге кёл салып, суратлау литературабызны айнытыргъа Берт дайым кюрешеди, аны халкъына керекли иш болгъанын толу сезеди. 1934 жылда Къабарты-Малкъарны жазыучуларыны союзунда Шогенцуков Алий бла миллет секциялагъа таматалыкъ эте, Берт, Москвада «Музгиз» басма бла келишим этип, битеу Совет Союзгъа эшитилирча, жырларын белгили композитор А. Покровский бла чыгъарады. Ызындан а Нальчикде 1936 жылда «Малкъар жырланы» жыйымдыгъын жарашдырады. Кеси жырларындан сора да, Берт ол китапха Будайланы Азретни «Алтын тау», Теммоланы Хамитни «Темир нарком», Татгаланы Ахматны «Мусукаланы Ахматха» эм Хаджимурат бла Ленинни юсюнден халкъ жырланы кыошханды. «Малкъар жырланы» тиражына къарасанг а, бюгюнлюкде сейир этерчады – юч минг экземпляр! Аллай тиражны кеси тилибизде шёндю тюнюбюзде угъай, тюшнубюзде да кёрмейбиз. Ызындан чыкыгъан Гуртуланы Бертни энчи китабы – «Къызыл ёнле» да тиражы юч минг болуп басмаланганды!

Бертни тутхан ишинде баш излеми – башхалагъа болушуу, фамусу болгъанны ачыкълау, аллайгъа нёгерлик этиу эди. 1936 жылда Орджоникидзени туугъан кюнюне къабарты бла малкъар жазыучула «Бизни Орджоникидзе» деген китапны хазырлагъанда, къабарты тилде жууаплы редактор М. Афаунов кеси бла Шогенцуков Алийни эм А. Пшеноковну биришер назмуларын басмалагъанда, Гуртуланы Берт редакторлукъ онгу бла халкъына Кацийланы Хабуну, Бачиланы Ахматны, Отарланы Керимни биринчи танытады. Теммоланы Хамитни, Будайланы Азретни, Улбашланы Ахмадияны назмуларын да ол жыйымдыкыгъа

кьошады. Аны ызындан келген жылда уа Берт, Пушкиннге аталгъан жыйымдыкны хазырлай, дунягъа белгили поэтни юсюнден Этезланы Омарны, Теммоланы Хамитни, Кацийланы Хабуну, Будайланы Азретни, Залийханланы Жанакъайытны, Къулийланы Къайсынны, Согталаны Адильгерийни назму тизгинлерин таулу окъуучулагъа жетдиреди. Китапны аты уа «Къабарты-Малкъарны писательлери А.С.Пушкиннге» деп алай эди. Аны бла бирге уа дагъыда бир китап басмаланганды – Пушкинни малкъар тилге кечюрюлген тизгинлери. Бертге, Керимге, Хабугъа, Къайсыннга, Омаргъа, Хамитге, Алийланы Умаргъа да Пушкинни назмуларын, жомакъларын кечюрюу бек сыйлы, жууаплы борч эди. Фахмуларына ол керти да сынау болгъан эди. Китап төрт минг экземпляр болуп чыкыгъанды! Таулу халкъны окъуугъа, билимге, дуняа культурагъа тири кьошулгъаныны белгиси ол туююлмюдю?

1938 жылда энчи китапла болуп, Отарланы Керимни «Назмула бла жырлары», Макытланы Сафарны «Мен жырлайма» деген назму жыйымдыклары чыгъадыла. Дагъыда бир жылдан Кязимни «Мени сёзюм» деген китапчыгъы, 1940 жылда уа Къайсынны «Салам, эрттенлик!» деген назму жыйымдыгъы басмаланады.

Алайды да, туугъан жерибизде, ана тилибизде, кеси алфавитибиз бла биринчи озгъан ёмюрню 30-чу жылларында басмаланган китапла адабиятыбызны мурдор ташларына саналырчадыла.

БЕРТНИ ЭСГЕРИУЛЕРИНДЕН

«ЖАНТЫ КЮЧ» ЖЫЙЫМДЫКЪДАН «МИНГИ ТАУ» ЖУРНАЛГЪА ДЕРИ

Бу хапарны басмалар аллында, таулу газетибиз 1989 жылда 182-чи номеринде ал сёз халда былай билдиреди:

«Къабарты-Малкъар АССР-ни халкъ жазыучусу Берт Гуртуев «Коммунизмге жол» газетге деп хазырлагъан материалны басмалай, окъуучуларыбызгъа бир затны эсгертирге сюебиз. Биринчиден, бу материалны басмалагъаныбызны хыйсабы отузунчу жылла жашауубузда кёп уллу тюрлениулени, кёп уллу ишлени жыллары эдиле. Шёндюгю тёлюню уа ол загладан хазна хапары жокъду. Аны себепли, газет окъуучуларыбызны бу материал бла шагъырей этиуню тюзге санайбыз.

Экинчиден, очеркни ол заманда жюрюген тил, стиль жорукъларын тюрлендирмей басмалагъаныбызны себеби уа – андан берисинде жазма тилибиз къалай айныгъанын, ол заманда тилибизде башха тилледен кирген сёзле бусагъатдан эсе кёп жюрюгенлерин туура этиудю.

Кертиди, ол замандагъы жазыучула да адам бек сыйюп окъурча, бюгюн кеси ишибизде хайырланырча сёзле, айтымла кёпдюле. Аланы да кесигиз эслериксиз.

Дагъыда бир зат: очеркде заманына кёре, партия, къырал къуллукъ-

чулагы берилген махтау да ол халында кылады.

Таматагы – Берт Гуртуевха хурмет этип, редакцияда эрттеден журюген төреден да чыгып, уллу болса да, материалны толусунлай басмалайбыз. Аны барыгыз да суйноп окуругузга да ийнаныбыз. Аны бла сөз Бертге бериледи:

- Кесими архивимде литературабызны эрттеден сакланган затларына кырай барганымлай, 1934 жылда басмаланган суратлау-литература жыйымдыкыга тубедим. Ол латин харфла бла чыккыган «Жангы кюч» деген жыйымдыкыны 2-чи номери эди. Аны тыш кёрюмдую артык омак туююлду, агыны башында: «Битеу дунья пролетарлары, бирлешигиз!» деп жазылыпды, эншгерекде уа: «Къабарты-Малкярда советске жазычулар Союзуну художества литература жыйымдыгы», - дейди. Жыйымдыкыны басмалаган а Нальчикде «Къабалкынациздат» этгенди.

Биринчи этилген как тугуллу болганыча, биринчи чыккыган литература жыйымдыкыны жарашдырылууу, тили да кыл элекден угъай, арпа элекден ётгенге ушайдыла. Болсада, анагы биринчи сабийи кёрюнгенча, ана тилибизде чыккыган биринчи китапларыбыз, литература жыйымдыкларыбыз да бизге, жаш жазычуларыбызга, бизни жазганларыбызны окуялганлагы да. Отузунчу кыллада бек татлы кёрюне эдиле. «Жангы кючню» тиражы 3000 болганы эм бир номерини 1 сом бла 75 капек багысы да анга шагатлык этеделе.

Ол замандагы ахча шёндюгонден эсе не сыйлы болганлыкыга да, «Жангы кючню» алыр ючюн, окуучулада ахчасын аяган жок эди.

Энди ана тилибизде газет, журналла, китапла да кёп чыккыганданмыды, огъесе, Мамюйни кёлю черкес тилге кетгенлей, халкыбызны кёлю орус тилге кетип, кеси тилибизни ыспассыз этгенденмиди, тюзюн билялмайма, шёндю ана тилибизде аз тиражлы, учуз китапла чыгадыла. Дагыда аланы кёбюсю да китап сатхан тюкенлени тапкаларында, юслерин да букыу басып, жатадыла.

Редколлегияланы, тиражланы юсюнден айтханда уа, сейир туююлмюдо? «Жангы кючню» хагысыз редколлегиясы ючеулен (Салих Хочуев, Берт Гуртуев, Ахмадия Улбашев), тиражы – 3000, багысы 1 сом 75 к., шёндюго «Минги тау» журналны тиражы – 2200, редколлегиясы 13 адамдан, багысы жалан да 45 кап.

Бу мен сагынган «Жангы кючню» 2-чи номеринде СССР-ни Центральный Тамамлаучу Комитетини Президиумуну бизни областха Ленинни орденин да берип, алгыш этген бегимин санамасак, авторланы саны 11 боладыла. (Н.Бухарин – «Къабарты-Малкяр орденлиди», мени – «Къабарты-Малкярда уллу кыуанч», Улбашланы Ахмадияны - «Унутмабыз», Хочуланы Салихни - «Мудах жаш», мени - «Бекир», Теммоланы Хамитни – «17-чи Октярге», Отарланы Керимни – «Орденлиге», Жаболаны Мухамматны – «Багылы саугы», Кациланы Хабуну – «Мытыр», Геляланы Рамазаны – «Городокга», дагыда бир-эки автор).

Н.Бухаринни статьясын малкъар тилге Отарланы Керим кёчюргенди. Кёчюргенине сокъуранган кезиуонде уа манга: «Сени хатангдан», - деучю эди.

СССР-ни Центральный Тамамлаучу Комитетини бегиминде былай айтылады:

«Бир талай республиклени, крайланы эмда областланы Ленинни ордени бла саугъалаудан СССР-ни Центральный Тамамлаучу Комитетини Президиумуну постановлениасы.

Союз ССР-ни Центральный Тамамлаучу Комитетини Президиуму постановление этеди:

Колхозланы эм совхозланы бегитмекликде эмда государствону аллында обязательстволарын (сюргоде, мирзеуну жыйыуда, урлукъ къуюуда) уллу жетишимлери ючюн:

Север-Кавказ крайда Къабарты-Малкъар автоном областьны да Ленинни ордени бла саугъаларгъа.

Союз ССР-ни Центральный Тамамлаучу Комитетини председатели М.Калинин.

Союз ССР-ни Центральный Тамамлаучу Комитетини секретары А.Енукидзе.

Москва, Кремль. 3-чю январь 1934 жыл.

КЪАБАРТЫ-МАЛКЪАРДА УЛЛУ КЪУУАНЧ

(суратлау очерк)

Кёк женгил аяз эди. Къабарты-Малкъар областьны жигитлери онбешинчи майны алгъаракъдан окъуна адыргы этип сакълай эдиле. Ма-а, энди онтёртюнчю май кюню жетди.

Ишчи-элли правительстводан орденни алыргъа кандидат болуп, газетледе спискалагъа да тюшюп тургъан ударникле бютюнда ашыгъа эдиле. Ма-а, Огъары Бахсанны колхоз къойчусу Тебердиланы Локъман да орденни аллыкъладан бириди.

Локъман, кёк парийин да нёгер этип, Бахсан тауларында эчкиле къатыш къой сюрююн эркин жайлыкъда кюте тургъанлай, элден барып, кёккёлек эм тири комсомол жаш – Кётенчиланы Сагъитчик анга: «Локъман, тамбла праздникге, орден алгъанладан бири сен да, ары келмей амалынг жокъду деп, сени элтирге мешина келип турады», - дегенде, Локъман, уллу къара ажиген бёркюн ёрге тюртюп, мангылайын кенг ачып, ушкогун да аркъасына кенделен такъгъанлай, ышарып, кёзлери жылтырап, асыры къууаннгандан аны жүреги дыгыл этген эди. Болса да: « Да, сакълай эселе, бармай жарамаз, алай малланы къагъанакъларына да, башларына да бек сакъ болургъа керекди».

- Бар, сен бар.

- Ийнан, мен а бек къууанып бараман, алай сенден тилеймен, маллагъа ышанма. Сау къал.

- Ахшы жолгъа бар. Къууанч бла къайт, - деп, Сагъит жарыкъ кёзлерин бютюн жилтиретди.

Локъман, ташдан-ташха секире, кёк парийи да ызындан Локъман бла праздникге келе, элге жетди.

Элде да жигер колхозчула праздникге хазырлана эдиле. Насталаны Амуш, таулу кийимле да кийип, таш юсюне минип, колхозчулагъа:

- Жегиулени бек игилерин къурап, къууанч кийимлерибизни да кийип, онбешинчи майда биз областъны, Ленинни орденин алгъан къууанчына барыргъа борчлубуз, - дей эди. Хар сёлешгенинден къоллары ёрге, хауагъа узала эдиле.

Локъманны, суу боюнуна элтип, къара сакъалын таулу, жаннга такъгъан бичакъ бла жюлюдюле.

Локъман, праздник кийимлерин да кийип, почтачы женгил мешинагъа минип, Нальчикге ашыгъып келе эди.

Битеу Бахсан тарындан къууанчха келген арбалы, атлы, мешиналы бахсанчыланы келиулери къара илипиннге ушай эди. Ма-а, Чегем тарындан, Холам-Бызынгы, Малкъар тарындан да праздникге, омакъ-омакъ кийинип, жырлаулары бла къаяланы зынгырдата келедиле. Кёремисе, Къабарты ёзенлеринден а не къадар колхозчу халкъ жыйыша келеди? Барысы да Нальчик таба къымылдайдыла.

Бу къууанчха къабартылыла, малкъарлыла, оруслула, къумукълула, еврейлиле, немислиле, осетинле, эбизеле, дагъыда кёп тюрлю миллетле да жарып, жашнап келе эдиле. Келедиле-келедиле. Тамбла ала Нальчикде боллукъдула. Нальчикде уа? Къабарты-Малкъарны ара шахары – Нальчик да уллу кюннге кесин хазырлай эди...

Орамла таза. Учрежденияланы орам таба къабыргъаларында суратла. Уллу къызыл къумачлагъа акъ, базыкъ харфла бла жазылып, къабарты, малкъар, орус тилде да лозунгла.

Къызыу кюнню исселигин сабыр ургъан тёбенги хауа аз-аз сериуюнлейди. Хар организация да, вокзалгъа атлана, тизиледиле. Тизиледиле, хазырланадыла. Ма-а, Къабарты орам бла энишге тизгин-тизгин сырылып барадыла. Милиционерле, акъ кийимлерин да кийип, орамлада порядкагъа сакъ къарайдыла. Къабарты орам бла энишге чыгъып, Май орам бла солуна бурулуп, вокзалны ёрге жаны ёзенде тохташдыла.

Баргъан комсомолланы барындан да Ленинчи городокну курсантлары айбат тизилип бара эдиле. Ала, башлары къара картузулула, акъ блузальыла, къара кёнчеклиле болуп, къызла да башларына къызыл палатокла къысып, юслерине акъ «угъарыжанла», къара юбкала да кийип, жашы, къызы да аякъларын тенг алып, жырлай, музыка согъа, бир адам баргъанча, чурукъ таууш этип бара эдиле.

О-о! Ол кюн жырламагъан бармы эди! Ол кюн билген, билмеген да, къууанып, жырлай эди. Былай бла вокзалгъа тийишдиле.

Милициялагъа да ышанмагъанча, облсовпрофну председатели, асыры къызгъандан, гетен келегини жагъа тьюмелерин да бошлап, танг абадан къара кёзлерин да жылтыратып, организацияланы иги порядкагъа сала эди. Бу колоннала вокзал юйню уллу эшигини эки жаны бла

сырылдыла. Автомобильле да вокзалны ёрге аллында, кеслерин кюннге кызыдырып, ышара тургъанча кьубула эдиле.

Бир кьауум колоннала, вокзал юйню ичи бла, поезд келлик жанына ётдоле. Бирси колоннала вокзал юйню арбазындан чыкъмадыла, областны тамата кьуллукъчулары уа, перроннга ётюп, тизилдиле. Журналчыла, писательле, киночула, суратчыла да, аланы биргелерине ётюп, хар затны кёзюбюзге тогъундуруп, хар тауушну кьулагъыбызгъа жыйып, оюмлап кюреше эдик. Ма-а, Калмыковну заместители Булычев да перроннга (мешинагъа миниучю, тошоучю бийик жерге) чыгышды. Ма, Бачиланы Орусбий да байракъчыланы байракълары бла бирча перроннга чыгъады. Къызыл байракъла халкъ тенгизни юсюнде аязчыкъ кьатылгъанындан сюзюледиле. Сыланадыла. Байракъ агъачларыны баш кыйырларында жылтырашхан жез жулдузлары да, кюн кьакъгъанча, кёз кьаматадыла.

Перронну мешина келир кыйырында аскерлерибиз да омакъ сырылып тура эдиле.

Перронну онг жанында, ал тизгинде, Ностуланы Хусей, Малкъар райком ВКП(б)-ны секретары Черкесов, Совнаркомну представители Кочетков, Нальчик горком ВКП(б)-ны секретары Боровицкий, облвоенком Нагоев, ОблКПК-ны ответ.секретары Хагуров, облсовпрофну председатели Бачиев, дагъыда кёп тамата руководителле да, сагъатлагъа да къарай, поездни сакълай эдиле. Барыбыз да поездни жетерин сакълай эдик.

Бир заманда «Ку...у...ук!» - деп, тютюню да акъ юзметл кибик созулуп, «тигъар-мигъур-зарх!» - деп, бир рельсадан бирси рельсагъа чархлары тёнгереп келген поездни кёрдюк. Поезд тюгел жетип тохтагъынчы окъуна, команда берилип, Нацкавдивизион бичакъларын сууурду. Поезд жетип тохтады. Военный духовой оркестр (музыкала), уллу барабаны да ура, Интернационалны сокъду. Артда вагонну аллында вагондан, жер бетли ишчи быстырлары бла, башында сары гыдай бёркчюгюн да ёрге кийип, Калмыков, аны ызындан, юсюнде да къара кишмир костюмю бла, мазаллы санлы, чалбаш, жарыкъ бетли, кёзлери да кюлерек Енукидзе, аны да ызындан а, бютюнда кьууана, Къабарты-Малкъар облисполкомну председатели Ульбашланы Келлет да бир бири ызындан чыкъдыла.

Вокзал «ура!» тауушдан толгъан эди. Ураны биргесине алгъышла кызыуу кьарс кьатыш кычырыла эдиле.

Енукидзе, къара фуражкасын онг кьолуна алгъанлай, аны сакълагъан колоннала бла саламлаша, аланы да бир аууздан жарыкъ жауапларын эшите, ызындан да сакълагъанлагъа басынып ышара, вокзал юйню ичи бла ётюп, сакълап тургъан мешиналадан бирине минип, кьалгъан мешиналагъа да кьонакъла эм руководителле да минишип, вокзалны угъары арбазындан Нальчикге сылжырадыла.

Енукидзени, Калмыковну, Ульбашевни мешинасы да, колонналаны ичлери бла ёте туруп, алгъыш айта, кьарс ура, «Ура! Ура! Ура!» - деген тауушла бир ауукъгъа дери кызыудан кызыуу бола баргъан болмаса, сууумай эдиле.

Ала Нальчикни ичине, орамны букъу этдирип, ташайгъандан сора,

колоннала къалмай тизилип, биягъы халда къайтдыла.

2.

Онбешинчи майны тангы биягъы халда аяз, къызыу болса да, башха тангладан тюрлю эди. Орамлада милиционерле. Къабарты орамга кенделен ётген орамлагъа уа жыжымла тартылып. Жыжымны эки къыйырына жанлап да – милиционерле. Къымылдау уллу орамда – жокъ. Уллу орамны барама дегенни да милиционерле жибермей эдиле. Милиционерле ёхтем эм сакъ къарай эдиле.

Горсоветни аллына чыкъгъан Мало-Кабардин орам. Аны сау узунлугъу демонстрациячыладан толлу. Кимле той эте, кимле къатыш жаншай, кюле. Кимле, къызарып-къызарып, къычырып, хыны-суху жырлай турадыла. Тойчуланы барын да эбизе колхозчуланы тою оза эди. Еврейлилене тойлары да зурнаны къычырыкъ тауушунда силкине эди. Кёрчю, омакъ кийинмеген бир адам жокъду. Сынап да къара. Кёр. Алайды да? Ётюрюк айтмайма. Сау шахар тангдан бери да дауурлуду эм тарды. Кёрчю. Степной орам да бир уллу лагерге ушайды. Мындагъыла уа узакъ колхозладан келген колхозчу арбаладыла. Ала, бир ызгъа сыйынмай, эки къаты тизилгендиле. Колхозчу жигитле да жырлайдыла, къобуз согъадыла, тепсейдиле.

Къууанч этген халкъ, тёрт километр узунлугъу болуп, сегиз-сегиз тизилип келгенде окъуна, аланы Бахсан орамдан келгенлери «Советле дворецини площадын» толтура эди. Орамдан тап сырылып, площадха келген халкъгъа иги тюрслеп къарасанг, адам илипини, конвеердеча келип, кезге бары бирден тогъуна эди.

Алыкъа, беш къаты ишлене тургъан «Дом Советни» дворецини (къая кибик уллу кюню) аллында жангы къуралгъан лозунгла, микрофонла бла да жасалгъан трибунга адам чыкъмагъан эди. Алай площадда болгъан бийик вышкалагъа уа киночула, суратчыла да чыгып, ишлерин эте тура эдиле.

Площадны тёбен жанында къызыл аскерчиледен атлы полк. Угъары жанында уа къурч танкла тура эдиле. Ма-а, оноу-оноу болушуп, алда атлы аскер, аны ызындан пулемёт тачанкала, топлу аскер, Нацкавдивизион, аланы ызындан а алаша Векшинчик бла Къабарты-Малкъарны жаш тёлсюню субайлары – призывникле – айбат сырылыпдыла. Трибунну аллында юч да кючлю микрофонланы юслери бла къарап, артда болса да, барындан да бийик, Ленинни орденини, агъачдан боялып, ушагъылы ишленген сураты къубула эди. Трибун байракъла бла да уллу жасалып эди.

Кюнню сагъат онбиринде, ордени аллыкъ эки жюз адам, трибунга чыгып, тёрт тизгин болуп, трибунну толтурду. Бек кёп журналчыла, суратчыла, киночула да, къонакъгъа келип, трибунну тюп ярусунда (ыранында) ишлей эдиле. Башына чыгып ишлегенле да бар эдиле. Дагъыда, тууралагъа чыгып, халкъ тенгизни ичинде да кёп журналчыла, суратчыла да айлана эдиле. Была бары барын да кёрюрге, барын да эшитирге кюреше эдиле.

Кюнню онеки сагъатында бютюн уллу кьарсла урулдула. Кьарс уруула, «ура!» деген тауушла площадны кьатында таула киби юлени зангырдага эдиле. Трибунну тѣбен жанындан Енукидзе бла Калмыковну мешиналарыны ызындан дагъы да тѣрт мешина жылтырашып, шырылдап келди.

Къууанчха келген беш-он минг (эки жыйырма бла он минг) халкъны кьаты кьарсыны тохтаусуз тыкьырдаууну биргесине «ура!» деген тауушла болмагъанча уллу кѣтюрюлюп, СССР-ни Центральный Тамамлаучу Комитетни секретары АVELЬ Софрон улу Енукидзе, андан сора да Сев. Кав. крайком ВКП (б) - ны секретары Евдокимов, Крайисполкомну председатели Горчаев, Къаб.-Малкъ. обком ВКП (б) - ны секретары Калмыков да трибуннга чыкъдыла.

Къууанч митингни, сѣлешген да этип, Калмыковну заместители товарищ Булычев ачды. – Сѣз Енукиздеге бериледи,- деп, Булычев сѣлешгенлей, биягъы кьарсла, тыкьыр-тыкьыр этип, кѣтюрюлдуле. Кѣпге дери да, анга кьарс уруп, сѣлеширге кьоймай эдиле. Ол былай сѣлеше эди:

- Товарищле! Совет Социалистический Республикени Союзуну правительствосуну аты бла эм да большевиклени битеу Союзда Коммунист партияны Центральный Комитетини аты бла да бу къууанч кюн жыйылгъан битеу къабартылагъа, малкъарлылагъа, орусулагъа эм Къабарты-Малкъар областьда болгъан битеу миллетлеге, битеу ишчилеге эм ишчи тиширыулагъа, битеу колхозчулагъа эм колхозчу тиширыулагъа, битеу окъугъан эм физкультурачы жаш тѣлюге, комсомолчулагъа эм пионерлеге, печатьны работниклерине эмда битеу бу къууанч празникге кьоншу областьладан эм Союзну башха жерлеринден да келген кьонакълагъа, областьны битеу кызыл аскерчи бѣлеклерине – кызыу салам бермен! (Ауазла: «Жашасын большевик партияны Центральный Комитети!», «Жашасын уллу вождь Сталин!», «Жашасын хорланмазлыкь СССР!», «Ура!» - кычырыула).

- Товарищле! Бу кюн, Ленинни орденин алгъан кюн, Къабарты-Малкъар областьха торжественный, къууанч кюндю, намыслыкьны кюнюдю, аперимликни эмда жигитликни кюнюдю, не ючюн десенг: бизни вождь Сталин: «Бизни кьыралда иш (труд) намыслыкьны эм махтаулукьну иши, аперимликни эмда жигитликни иши болургъа керекди», - дегенди. Бийик саугъаны – Ленинни орденин сиз мюлкю, культураны да хар областьларында аперимли эмда жигит ишлеуюгюз бла алгъансыз. Сизни адамларыгъызда намыслыкь бла жигитлик бек алгъын заманладан окъуна жашауда неден да бийикге саналып болгъанды. Эмда мен, бюгюн Ленинни орденин - бийик айырмалыкьны бу белгисин сизге берир намыс манга тюшгенине мардасыз уллу къууаныпман.

Битеу халкъ бушуулукьну, къууанчлыкьны да бирча сезген эмда сынагъан заманнга, сизни барыгъызны да бир юйюрге тийишдирген Совет власть ючюн сизни кьыйын кюреш бла ишлеп жашагъан, халкъны душманлары бла ауур кюреш бла ѣткерген, сизни колхоз кьурулушха, бирге ишлеуге келтирген, халкъны жашы эм сизни руководителигиз, мени

шуёхум – былайда товарищ Калмыковха, мен сизни бла бирге алгыш айтыргъа къууанама.

Ауазла: «Жашасын иги большевик, Къабарты-Малкъар областьны къурагъан эм руководители товарищ Калмыков!», «Жашасын иги сталинчи товарищ Калмыков!», «Ура!» - кычырыула).

Бу саугъа мындан арысында да ишге, битеу кыйынлыкълардан ётууге, Север-Кавказ крайда битеу къарындаш халкълагъа махтаулу юлгюге эмда болушлукъ ишге сизни энтта да бютюн шуёхлу бириктирирге борчлуду. Бу саугъа бирикген ишге, социализма ишге, сизни ийнаныуугъузну энтта да бютюн уллу бек этерге борчлуду. Ленинни-Сталини байрагъын бийик жюрютюгюз!

Мен, аныча, сыналгъан большевиклени т.т. Евдокимовну эм Горчаевну бетлеринде бу къууанч жыйылыуда Север-Кавказ крайда парт эм совет руководствону да алгышларгъа къууанама. (Ауазла: «Жашасын иги шуёх, бек къаты сталинчи – товарищ Евдокимов!» «Ура!» - кычырыула).

Енукидзе андан ары айта эди:

- Кесигизни парт эм совет руководствогузну тегерегинде тутушугъуз (биригиз), т.т. Евдокимовну, Калмыковну тегерегинде биригиз, ала керти эм къаты ленинчиледи эмда сталинчиледи, сизни ТЮЗ жол бла элтедиле. Бийик мирзеу болдуругъуз, - бу сёзлени сизни руководителигиз (башчыгыз) тов. Калмыков хар сагъат сайын къайтарып-къайтарып айтады эмда сизни эсигизге салады.

Жашасын Къабарты-Малкъар областьны халкълары! Жашасын Север-Кавказ крайны халкълары! Жашасын битеу союз республиклени халкълары! Жашасын дунягъа Октябрь революцияны берген эмда Союз ССР-ны халкъларына шуёх юйюрлюгюне башчылыкъ этген уллу орус халкъ! Жашасын бизни Къызыл Аскер эм аны руководители тов. Ворошилов! Жашасын башында т.т. Калинин эм Молотов бла СССР-ны правительствосу! Жашасын бизни уллу партиябыз эмда аны Центральный Комитети!

Бизни ленинчи партияны къаты тутушдургъан, бизни партиягъа, битеу къыралгъа эмда битеудуния коммунист движениягъа (къымылдаугъа) руководителлик этген, бизни хорлаудан хорлаугъа элтген, Союз ССР-ны битеу миллетлерини иги шуёху болгъан – бизни сойген вождубуз товарищ Сталин жашасын! (Тохтамагъан, уллу гюрюлдеген къарсла эм «ура!» кычырыула).

Енукидзе дагъыда сёлешеди:

- Энди, сизни областьны Ленинни ордени бла саугъалаудан Союз ССР-ны Центральный Тамамлаучу Комитетини постановлениясын окъургъа манга эркин этигиз: «Совет Социалистический Республикени Союзуну Центральный Тамамлаучу Комитети постановление этеди», – деп. - Постановленияны бизни областдан болгъан жерин окъуп башлайды, жигитле тенгизи кёпге дери тохтаусуз къарсны кётюреди.

Енукидзе сёзюн дагъыда башлады:

- СССР-ны ЦТК-ны буйругъу бла мен бу орденни Къабарты-Мал-

къар облысполкомуну председатели тов. Ульбашевге эм аны бетинде битеу Къабарты-Малкъар халкъга беремен эмда Къабарты-Малкъар область кесини мындан арысында ишинде орден жюриютген область атын толусунлай керти этерине толу ийнаныууму ангылатаман эмда орденли Къаб.-Малкъар область Ленинни-Сталинни партиясыны ызын жашауда толу бардырыр.

Енукидзе сёзюнден къутулуп, орденни Ульбашланы Келлетни къолуна бергенлей, кёпге дери тохташмагъан уллу къарсла, овация берилди. Топла, битеу тийрени тепдире, гюрюлдеп атылдыла. Салют бередила. Кезиу-кезиу ёкюрдоле. (Ауазла: «Жашасын ленинчи къызыл байракълы Къабарты-Малкъар! Жашасын Ленинни-Сталинни иши! Жашасын багъалыбыз эм да сыйгенибиз Авель Софрон улу Енукидзе!»).

Сёз ма-а, Булычевха берилди. Ол хар сёзюн ачыкъ къычырып, ол айтханны да радио хауа бла дунягъа биягъыча жая, Къабарты-Малкъарны кеси къыйыны бла жашагъанларыны, областны Ленинни ордени бла саугъалауу ючюн партиягъа эм да правительствогъа жууапха къууанч бла сёз бериуон окъуду.

-Товарищле, тов. Ворошиловдан телеграмма алгъанбыз да, аны окъургъа тов.Фаддеевге сёз бериледи.

Фаддеев иничке, жютю, кесгин къычырыуу бла, сёзюн халкъга толу эшитдин суюноп, блай окъуй эди:

- Нальчик. Обком – Калмыковха.

Къабартыгъа, Малкъаргъа эмда – областны халкъларыны иги вожду сени кесинге, Ленинни ордени бла саугъаланыуну юсюнде саулукъ алгъыш айтаман. Керти социалистический ишни бийик юлгюлерин кёргозтюп, Къабарты-Малкъар, пролетар государствону бу бийик саугъасын тийишли алгъанды. Къабарты-Малкъарны кеси къыйыны бла жашагъанларын жюрегим бла къызыл аскерчи ураны къычыраман! Сизни Ворошилов.

Сёз товарищ Евдокимовха бериледи. Ол былай алгъышлай эди:

- Товарищле, колхозчула, колхозчу тишируула, орден жюриютген алчы Къабарты-Малкъар областны кеси къыйыны бла жашагъанлары! Север-Кавказ большевиклерини край парторганизациясыны аты бла бу уллу къууанчланы кюнюнде сизге къызыуу большевик салам берирге манга эркин этигиз. (Уллу «ура!» деу).

Товарищле, сизни хорлауларыгъыз бла къуру Север-Кавказ къууанып къалмайды. Сизни хорлауларыгъыз бла битеу бизни къыралыбыз къууанады. Бизни, ишчи классны эм кеси къыйыны бла жашагъан унукъгъан халкъны учители эмда вожду Владимир Ильич Ленинни жолу бла бара, аны игиледен да иги ученигини эмда Ленинни ишин андан ары бардыргъан – Сталинни башчылыгъы бла, сиз эл мюлкню тюрлендирип, жангыдан къурау иште кеси къыйыны бла жашагъан халкъ асламланы культура эм материал мадарларын кётюрюу иште да уллу жетишимлени болдургансыз. (Уллу «ура!» деу).

Товарищле! Сизни областны халкълары, алай эртте болмай, эски прессала бла – буржуазно-помещик патчах строй эм ачы дворян экс-

плуатация бла эзилип, теренде артха къалмакълыкьда болгъандыла, хорлауларыгъыз артыгъыракьда аны ючюн багъалыдыла эмда багъадыла. Энди сизни область Ленинни-Сталинни партиясыны башчылыгы бла, бизни къыралда алчы жерледен бирин алган областьды.

Бу бек уллу хорлаула, класс душман бла, сиз хорлай баргъан артха къалмакълыкь бла бек къаты, аяусуз къорешмекликде болгъандыла. Кеси къыйыны бла жашагъанланы излемекликлери бла, сизни Къабарты-Малкъар парторганизацияны башчылыгы бла, бек къаты большевикледен-ленинчиледен бири, класс душман бла жарашыусуз къорешуочю – Бетал Калмыковну руководствоу бла (уллу «ура!» деу бла бёлунеди), бизде кёзге толу илинмеген бир заманда патчахны шапаларыны – дворянланы къолларында болгъан, бу жерлерибизде бюгюн битеу къыралда къуралган колхоз къурулушну чагъып, жашнап айныгъан мюлкери барды. (Боркъулдагъан къарсла эм да «ура!» деген уллу тауушла).

Товарищле! Сизни хорлауларыгъыз жаланда биринчи хорлауладыла. Биз жалан да биринчи чеклени алганбыз эмда аланы бегитебиз. Уллу къолундан келген бизни партиябыз салган борчланы (задачаланы) толтурур ючюн, бизни аллыбызда энгта бек уллу къорешле турадыла. Сизни область хорлаула Къабарты-Малкъар областны кеси къыйыны бла жашагъан халкъ асламларыны бек уллу къорешуу энтузиазмларына шагъатлыкь этедиле. Бу энтузиазм социализм къурулуш ючюн энгта аллыбызда келлик къорешледе социализмни иши ючюн сизни Къабарты-Малкъар область алчы болуп элтген бригада болгъан, жалан да бизни крайны къой, тап саулай бизни къыралыбызда да алчы отрядладан бири болуругъызга алгъа окъуна ийнандырыу (гарантия) болады. (Уллу кётюрюлген къарсла эм да «ура!» деген таууш).

Жашасын бизни мамырлыкь къурулушубузну хорланмазыкь мурдору – бизни Къызыл Аскерибиз эмда бизни Клим Ворошилов (уллу –«Ура!»). Жашасын бизни уллу социализм къурулушубузну алчы отрядларындан бири – бизни Къабарты-Малкъар область эм аны иги ударниклери эмда битеу колхозчу асламла!

Жашасын Север-Кавказны иги ударниги – Къабарты-Малкъарны руководители, аны хорлауларын къурагъан, бизни Бетал Калмыков! (Кёпге дери тохташмагъан боркъулдагъан къарсла эмда кёпге дери уллу –«Ура!»).

Бизни партияны, Ленинни-Сталинни партиясыны байрагъыны тюбюнде, жангы хорлаулагъа алгъа! (Уллу –«Ура!»). Жашасын бизни уллу, хорланмагъан большевик партиябыз! (Уллу- «Ура!»). Жашасын аны ленинчи Центральный Комитети! («Ура!»). Жашасын сийгенибиз эмда уллу сыйлы Сталин! (Кёпге дери тохтамагъан уллу «Ура!»).

Товарищ Евдокимов, халкъны «Ура!» - деген тауушлары къатыш, жашасын ишчи-элли правительствобиз эмда аны руководителлери т.т. Калинин бла Молотов! – деп, речин тауусду.

Калмыков сёлешип башлады. Ол сёлеширге тебирегенде, орденли Къабарты-Малкъар халкъ асыры къууанып къарс ургъандан, сёлеширге

Берт бла Уста терек бахчаларында.

*Суратда: Гуртуланы юч тёлую.
Берт, кызы Таужан эм туудуклары бла.*

*Жазычула-жарыкъландырычула Шахмурзаланы Саид,
Хавпачев Амирхан, Гуртуланы Берт.*

*Огъары Малкъарда: Адам Шогенцуков, Къулийланы Къайсын,
Мустай Карим, Гуртуланы Берт, Залийханланы Жанакъайыт,
Отарланы Керим эм Амирхан Шомахов.*

кьоймай, бираз турду. Болсада халкъны халына уста Бетал, онг билегин кётюрюп, алгъа узатып, кьолуну бармакъларын да сир жайып, - сабыр болугъуз, - дегенча, эки жанына булгъай эди.

Халкъ шош болду. Бек сакъ тынгылашдыла. Калмыков сёзюн башлайды. Хар сёзюн жик-жиги бла сындырып, ангылатып, къабарты тилде – ана тилинде айта эди. Аны речини биргесине кёкде жюзюп ойнагъан кьурч кьушла да кеслерини зауаллы металл речлерин, хауаны къалтыратып, ары бла бери силип айта эдиле.

Калмыков сёзюн бошагъанлай, Булычев, кюнню юч сагъат заманында, кьууанч митингни жапды. Интернационал жарыкъ, уллу согъулду. Халкъны жартысы, бёрклерин алып, жартысы уа бёрклерин алмай, чес берип, тынгыладыла.

Калмыков Енукидзеге алгъыш айтса, Енукидзе да алгъыш бла жауап къайтара эди. Аланы эм дагъыда къалгъанланы да кезиу-кезиу алгъыш айтыуларыны биргесине «Ура!» - деген бла кьарс тауушла къатыш гюрюлдей эдиле.

Калмыков областьны аты бла Енукидзеге, область аллында болгъан борчларын жетишимли тамамларына къаты сёз бере эди.

Енукидзе, Евдокимов, Горчаев, Калмыков да минип, жети жылтырашхан автомобиль, жолну букъусун кётюрюп, бир бири ызларындан шырылдашып, сахар таба кетдиле. Аэропланла уа алыкъа кетмейдиле. Болгъанны пропеллер тауушка алдырып, удадыла. Алашаны уча, эки аэроплан кёп листовкала (къагъытчыкыла) чачадыла, себедиле. Ала кёкден жерге атхан къагъытла, хауада кьарылгъачлача уча кетип, жерге сабыр тюше эдиле.

Ма-а, энгта да юч аэроплан келдиле. Бири бек алашаны уча эди. Ичинде адамы кьолуна акъ палатокну алып, аны бир мюйюшюн бармагъына чёргеп, билегин аэропландан тышына созуп, халкъгъа: «Сау къалыгъыз!» - деп, силкиндире эди. Андан кёп бийикге чыкыгъан аэроплан а бютюн ёрге чыкды. Кёрдюнгмю, ол къалай тёппеленип ойнайды? Ма-а, энгта да, энгта да! Кёрчюн, батыр ойнаяламыды?! Ма-а, энди уа бютюнда ёрге, бийикге ёрлеп жюзеди. Ма-а, биреулен ол аэропландан парашют бла секирди. Хауада къагъытла да чача, парашютчу, акъ салкъынлыкъны тюрюндеча, акъ парашютну тюрюнде, ары-бери чайкъала, жерге сабыр жууукълаша келеди. Рахат тюрюдю. Кьыртишге жатды. Парашютюн жыйып, дорбасына салды. Саламлашды. Анга кёп адам басынды.

Булычев кюнню порядкасын айтхандан сора, кьууанч этген халкъ тенгнгиз, ариу-ариу тизилишип, площаддан илипин-илипин чыгып кетди. Тюрюден ингирге дери, кьууанчча келген колхозчула, аэропланлагъа минип, сахар башында учуша эдиле.

Бюгюнню кьууанчны сёзле бла айтыргъа къыйынды: уллу кьууанч! (Кёкде аэропланла удадыла).

КУРСАНТЛА ФРОНТХА КЕТЕДИЛЕ...

Уллу Ата журт уруш башланган кюн мен Акъ-Сууда эл школда устаз, аны бла бирча уа – тийрели парторганизацияны да секретары эдим, коммунист партияны Холам-Бызынгы райкомуну да штатдан тышында пропагандисти эдим. Аны себепли урушну юсюнден халкъны анга не кёзден, не ниетден кьараргъа керек болгъанын элими халкъына билдирирге керек эдим. Ол манга энчи борч эди. Ол борчну толтурургъа эл Советни ююю таба тебиредим.

Кесим чакъыра да тургъунчу, Москваны радиосундан В.М.Молотовну сёлешгенин эштген эллиле, ашыкъ-бушукъ этишип, эл Советни арбазына келген эдиле.

Фашист Германия, ортада жарашыулукъ тутаргъа, бир бирге чабыууллукъ этмезге берген сёзюне ётюрюкчю болуп, ышандырып, Совет кьыралгъа, уруш ачып, чабыуул этгенине эллиле бек бушуу этип, чамлана эдиле. Терк окъуна эл Совет аллы майданчыкъ къайгъы бет алгъан адамладан толгъан эди.

Къайгъы митингни башладыкъ. Мен сёлешип бошагъандан сора, тюрлю-тюрлю соруула башландыла. Сёлешгенле да болдула.

Биреулен: «Дунияны хорлап келген Гитлер бизни кьыралны да хорларгъамы умут эте болур?» - дегенде, мен да ол бизни хорлаямалыгъын айтханымда, манга нёгер болгъанча, элде намысы-сыйы бек жюрюген Бияслан-эфенди сёзге кьошулду да, былай деди: «Тейри, бизни уллу кьыралны халкълары биригип, бирча сьюелселе, аны Германия хорларына бир да ийнанмайма. Анса уа, уллу Арисейни ким хорлагъанды? Уллу Ингилизни хорлап, аны «Жарым дуня» деген, анга дери аллай дуняда болмагъан, залим кемесин да Къара тенгизде Дарданелни сууна батдыргъан Тюрк окъуна Арисейни хорлаямалгъанды. Тюркню кьаллай кючю болгъанын а кесигиз да аз эштген болмазсыз».

Мени кьызыу агитациямдан да эфендини бир юлгю келтиргени онглу болгъан эди. Алайда жыйылгъанла да: «Къызыл Аскерге Аллах болушсун!» - дей эдиле.

Алай бла, мен да, алайгъа келген коммунистлени бир кьаууму да ачыкъ сёзюбюз бла халкъгъа кёл этдире эдик.

Къысха митинг чачылды. Хар адам къайгъылы болуп кетди.

*Берт – курсант
ротаны политругу.
(1943 г.)*

(Бияслан кеси Къыргъыз жерде ёлгенди – жаннетли болсун. Аны эки жашы уа фронтха кетген эдиле. Жибирил анда ёлгенди, Мажит а кёп орденлери бла майдаллары ёшюнюнде жылтырай, туугъан элине саулай къайтхан эди. Алай, ол да ёлгенди.)

Элде митингни бошагъандан сора, мен Бабугентге – район арагъа келген эдим. Анда уа бютюн уллу митинг бардырылгъан эди. Андан Акъ-Суугъа къайтханымдан сора уа, мен бу агитация халдагъы назмуну бир кечеге жазып, радиога, газетге да хазыр этген эдим:

УУ ЖИЛЯННЫ ЭЗЕРГЕ !

Жерибизге къара уу жилин кирди,
Чекден бери, шыгъырт этмей, сюрелди,

Сюрелди да, мычымайын чулгъанды,
Отча жаннган къызыл къаннга булгъанды.

Къоншуларын жашыргын къаба, чача,
Къылыгъы – уу жилин, ичи уа – мача,

Къан тырнакълы душман, баям, къутуруп,
Кёп жашыргъан, кёзбау эте, букъдуруп,

Сау дуньягъа айгъакъ этди халларын.
Ачды энди таша ишлерин барын.

Къызгъан окъла ёшюнюнден тийгенде,
Аркъасындан мурдар къаны сийгенде,

Кир гаясы, жыйылмазча, ачылыр,
Кеф мыйысы чырпылагъа чачылыр!

Жер бизге чапханланы кёрюрбюз,
Хар бирине къабыр орун берирбиз.

Къанжух фашист кесин отха ургъанда,
Къабырына кирирге къутургъанда,

Аны татыуун женгил сынатыйкъ,
Ёчюрюп, тюртюп, къабыргъа атайыкъ!

Керти кюнде къанын – жанын аягъан,
Къоркъуп къачып, сыйсыз жашау сайлагъан,

Ким болса да, къоратырбыз арадан, -
Керек туююдю болушлукъ аладан!

Хар мадарны - Хорлау ючюн! – деп, кьура,
Къыралны душмандан сакъларгъа бура,

Къарт да, жаш да, асланлача, къобайыкъ,
Душманланы, гунч этерча, согъайыкъ!

Заман жетди уу жилинны эзерге,
Шашмай уруп, тюз белинден юзерге,
Сюйеклерин, бир-бир этип, сёгерге,
Харам къанын чатха, къолгъа тегерге!

Бек базынып кеп сайлама кючюне,
Кёк жашнагъан къадар чакъны ичине,

Умут этди башкес женгил утаргъа,
Итча къабып, совет халкъны жутаргъа.

Алай урду сылхыр башын къаягъа,
Тутхан иши тебиреди заягъа:

Тирелдиле ёшюнюне сюнгуле,
Сюймей башлар умутундан тюнгуле!

Июнь, 1941 ж. Акъ-Суу эл.

Мен бу теркбитди назмуну жазып, радио бла да окъуп, газетде да чыгъаргъанымдан сора, элимде кепле да, ыразы болуп, къолуму тута эдиле. Ол заманда радиода диктор болуп ишлеген Дуголаны Мухаммаг а: «Оллахий, битеу Россейде да, Демьян Бедныйден сора, фашистлеге къажау биринчи назмусу эшитилген сен болдунг! – деп, манга ыразылыгъын билдирген эди.

Кертиди, арттаракъда, менича, агитназмула Залийханланы Жанакъайыт, Будаиланы Азрет да, башха поэтле да жазгъан эдиле. (Алай, Уллу Ага журт уруш да бошалып, бир отуз жыл озгъандан сора, бизни ол назмула ючюн сёкген жаш критикле да болгъан эдиле. Ол назмула, заманнга кёре, кеслерини борчларын толтургъан эдиле. Аскерчиге, ишчиге, малчыгъа, сабанчыгъа болсун, жашауну къыйын кезиуонде кёл этдириуню, игиге ийнандырыуну магъанасы, мен оюм этгеннге кёре, бек уллуду.)

Алай бла, ол кезиуде биз душманны хорлар ючюн, мени Ага журтума болушханым къалам бурну бла эди, халкъны таукел этиу бла эди.

Июль айны ючюнчю кюнюнде Битеусоюз радио бла совет халкълагъа И.В.Сталин да сёлешген эди. Ол айтханнга кёре, битеу Совет къыралны «военный лагерге» буругъа керек эди. Хар нени да – фронт ючюн, хар нени да – хорлау ючюн къуаргъа, уруш фронтну биргесине иш фронт да болургъа керек эди. Ол, хар жерде да партизан аскерле да къуаргъакъыралны ырыс-хысын а уруш баргъан жерледен узакъ востокгъа кечюрюрге, душманнга не

мирзеу, не техникабызны кыймазгъа деп, халкъны аллына уллу борчла сала эди. Андан сора да, Къызыл Аскерге, оборона ызла ишлеп, болушургъа буюра эди. Къыралда Оборона Комитет къурап, кеси да анга Председатель болгъан эди. Аллай кѣп тюрлю борчла салыннгандан сора, хар элле, шахарла, районла да кеслерине уллу борчла алып, фронтха болушууну башлагъан эдиле.

Бир кюн мени да район таматарлары Холам-Бызынгы райкомгъа чакъырдыла. Райкомгъа келгенимде, анда менича чакъыррылып келгенлеге жолукъдум. Бир кесекден бизни бир къауумубузгъа энчи борчла салдыла. Ол санда манга: «Биз баталон кыурагъанбызАны командири – сен таныгъан Батчаланы Хызырды, комиссары уа – Абазланы Ибрахимди. Бу сагъатдан башлап, сен алагъа бойсуннган ротаны политругуса. Ротанг а – Бабугентни адамларыдыла. Ол ротаны командири уа – Вадим Туляковду», - деген эдиле. Аллай ротала дагъыда къуралгъан эдиле.

Артгаракъда билдим: артха келе-келген аскерибизге, оборонада бегинип, душманны аллын тыяр ючюн, къыр кѣп жерлериндеча, Азов тентгизден башлап, Каспий тентгизге дери да оборона ызла хазырланыргъа керек эдиле.

Эки-юч кюнден кѣп да мычымай, бизни батальонубуз Прохладна шахарны тийресине, Малка сууну онг жанында кесини оборона ыз юлюшонде тохтагъан эди. Биз ол тийреге оноу этген НКВД-ны 11-чи сапѣр Армиясыны оноуна бойсуна эдик. Аны командующийси уа Къырал къоркъуусузлукъну майору Мальцев эди. Ол бир-бирде кеси окъуна келип, багъа бичиучю эди. Асламында махтаѣ эди, энчи-энчи кѣргюзюмле да эте эди.

Бизни кибик батальонла республикабызда кѣп эдиле. Балыкъ суу бойнунда, Бакъсан суу жагъаларында да, башха-башха жерледе да оборона ызла ишлене эдиле. Уллу Ата журт урушну уа ызы жууукъдан жууукъ келе эди. Кѣп да мычымай, Дондагъы Ростов къолдан къолгъа ѣте эди. Бир бирде, кюндюз окъуна, Германияны разведкагъа учуучу самолѣтлары, бийикни келип, юсюбюз бла учуп кетиучю эдиле. Баям, ала бизни не эте тургъаныбызны сурагъа алып кете болур эдиле. Болсада, биз ишибизни тохтаусуз бардыра эдик. Танкла киралмазча траншейле, танкла да, жияу аскер да ѣталмазча, ары ары айланнган жарла, бери айланнган жарла (эскарпла, контрэскарпла); «швед кирпиле» (рельсаладан, не да бек базыкъ томуроуладан); танкла ѣталмазча ары сюренги ызла (ДЗОТла, ДОТла); пулемѣт не да топ орнатыргъа къызганла; команда берилир жерле; блиндажла, жияу аскер хайырланырча окопла, дагъыда уруш этген аскерге керекли кѣп тюрлю мекамла къурай эдик.

Мени ротамы командири ичип, кеф болуп, асламында да чырпыла ичинде жукълап тура эди да, мен аны юсюнден штабха рапорт берген эдим да, аны орунуна Черкесланы Маштайны салдыргъан эдим. Ол а манга бек иги болуша эди. Ол заманда аскерде политрукла, комиссарла биринчи оноучу болсала да, мен Маштайгъа айырылмазлыкъ, тюз ниетли тентгимеча къарай эдим. Аны ючюн болур эди, бизни ротабыз хар заманда ишин айыпсыз тамамлай эди. Взводларыбыздагъы командирлерибиз да бек тизгинли, жигер, солдатлары сыйген адамла эдиле. Ала жаш адамла болсала да, жетген кишилеча, оноу да эте эдиле кеслерине бойсуннган взводлагъа, планларын да тынгылы толтура эдиле. Алада бек махтаулу уа взводну командири (артта, уруш да, кѣчгюнчюлюкно азабы да бошалгъандан сора генерал чыннга жетген) Бабаланы Солтан эди. Маштай да,

мен да анга бек ышана эдик. НКВД-ны оноучулары да ариу кёзден кырагъан эдиле. Анга бла дагъыда бир кыаумубузгъа (буйрукъ бла) ыспас этген эдиле. Артгаракъда уа Солтанны кесин да НКВД-ны школуна алгъан эдиле. Солтан бизни ротабызгъа Акъ-Сууну, Кыашхагауну роталары да кыошулгандан сора келген эди. Алай эди да, Маштай бла мен энди юч ротадан кыуралгъан, бирикген ротагъа оноу эте эдик. Ротабыз юч уллу землянкада кечине эди. Маштай бла манга уа бир гитче землянкачыкъ да тамамлыкъ эте эди. Мен штабха политдонесение элттип кыайтыргъа, Маштай землянкачыгыбызны «буржуйкасына» от этип, жылыгып туруучу эди. Ол ротабызны адамларына бек таглы сёзюно эди, ишлерине, ашларына, сууларына, саулукларына да, ышанмай, кыарачу эди. Манга уа: «Оллахий, сен быллай кыаты адам болгъанынги уа эндиге дери бир да билмей эдим», - деучю эди. Алай бла, мен анга ыразы болгъанча, ол да манга бек ыразы болуучу эди.

Оборонада фортификация ишибизни НКВД-ны 11-чи Армиясыны Комиссиясы махтап, алгандан сора, батальонубузну гюрен тизип, аны ортасына чакырып, Маштайгъа, Солтаннга, кёплерибизге да ыспас этген эдиле. Манга уа Нальчикден келген Капарулин (Республиканы ара банкыны управляющи-си) батальонну аллында алгыш айта, беш жюз сом ахча саугъа да берген эди. Баям, Маштай бла мен оноу этген бир сапёр ротаны уллу жетишимлери ючюн НКВД-ны 11-чи сапёр Аскерини оноучуларына Багча улту бла Абаз улту билдирген болур эдиле.

Урушну кезиунде, тылда болгъанлай да, Кызыл Аскерге уллу болушлукъ этгенлеге «Уллу Ата журт урушну жылларында – 1941-1945 ж.ж. – аперимли кыыйыны ючюн», - деп, кырал майдалла берген эди. Андан сора да Кавказда, ол бизнича оробора ызда кыыйынлары болгъанлагъа уа дагъыда «Кавказы жигитча кыоруулагъаны ючюн» - деген экинчи кере майдалла берилгендиле. Аллай майдаллары болгъанланы уа бюгюн да сыйлы кёрюп, пенсияларына кыошакъ ахча бериледи.

Германияны ол бизни башыбызда бийикни учуп кетиучю авиаразведкачысы кесини командованиясына бизни бегимлерибизни кючлюлогюно юсюнден билдирген болур эди ансы, фашист аскер Нальчикге алайтын келмей, Бакъсан жаны бла, асфальт бла келип кыалгъан эди? Кыоруулауну ол биз бегитген жери бла бир жангыз фашист солдат келалмагъан эди.

Оборонада ишибизни бошагандан сора, биз барыбыз да артха – эллерибизге, шахарларыбызгъа кыайтхан эдик. Мени уа, район оноучула чакырып, Холам-Бызынгы райОНОгъа таматагъа салгъан эдиле.

Ол кезиуде Абазов Ибрахим райкомдан фронтха кетип эди, райкомну биринчи секретары Будаиланы Азрет эди, райкомну экинчи секретары уа – Кацийяны Хабу. Хабуну уа юй бийчеси – Дадуша Махова Нальчикде кыуллукъ эте эди да, эрин райондан Нальчикге чакыртхан эди. Мени уа Хабуну орунуна, экинчи секретарь кыуллукъгъа киририми тилеген эдиле. Алай мен унамай эдим. «Эки кыарындашым – Атох бла Якъуб фронтдадыла. Мен да фронтха барыргъа, Ата журтума анда болушургъа сюеме», - дей эдим.

- Бир аздан Будаевну шахарда ишлерге чакырылыкдыла, районнга биринчи секретарь а сени этерикдиле, - дегенлеринде да, секретарь болургъа унамагъан эдим. Алай фронтха уа Райвоенкомат да жибермей эди. «Сени бро-

нюнг барды. Мында бек керек боллукса», - деп кыя эдиле. Не бек тилесем да, мени урушха иймезликлерин толу билгенимден сора, республиканы военкомуна тилек кыагыт берген эдим. Ол замандагы республиканы военкому – Каширин да: «Сени бронюнг барды. Бирсиле бронню тилеп да тапмайдыла, сен а унамайса! Бек сейир этеме, болса да бююн кчал да, тамбла кел. Иги сагыш эт: фронтха баргъан тойгъа баргъан тойюлдо», - деп, Каширин мени тилегиме бой салмай кчалгъан эди. Мен а, дагы да, райкомгъа да кыйтып, кетеригими айтып, райОНОну ишин, ачхычымы да бухгалтериме берип, элиме кыйтхан эдим. Андан а биягы республиканы военкоматына келген эдим да, оюмуна соксуранмагъаным айтханымда, ол мени врач комиссиягъа жиберген эди. Анда уа Комиссияны таматасы врач Бояринцев эди. Ол а: «Унутмагъанма, мен Ленинчи окууу городокда да санга аз бакъмаучу эдим, сени саулугъунг хазна иги болмаучу эди. Шендо саулугъунг да алапат тойюлдо. Тююн айт, фронтха кесинг барыргъамы сюесе? Сени кыдарынг шендо бизни кыолубуздады», - деген эди. Ол да, Комиссияны членлери да мени иймей тыяргъа умут эте эдиле. Алай, кеси ыразылыгъым бла барыргъа сыйгеними билдиргенимден сора уа тилегими кыабыл этген эдиле.

Ол кюн окууна биягы военкомгъа келдим. Ол а : «Сени тилегинги кыабыл этдик, алай сени тююнлей аскерге, фронтха ийип кыояргъа жарарык тойюлдо. Бир да болмаса, военна курслагъа ийип, хазырлап ийерге керекбиз. Политработниклени Запорожъялы курсларына жиберибиз. Анда иги хазырласала, сен тилегинги табарса, фронтха да барып, боевой ротагъа, не андан да бек керекли жерге политрук болурса. Анда аллайланы хазырлайдыла. Хайт десенг, иги бла атынгы айтдырырса. Аллах онг берсе, эки кыарындашынг да, кесинг да сау-саламат юйлеригизге кыйтырсыз», - деп, военком, предписаниямы да кыолума берип, ариу айтып, ёре туруп, кыолуму да тутуп, кабинетинден жууаш ашыргъан эди.

Запорожъялы курслагъа келгенимде, кеси юйюме келгенча кёрюннген эди. Ол курслагъа мени танышларым да келген эдиле: Биттирланы Яксуп, Созайланы Гадаш, Ёлмезланы Мухтар, Мызыланы Адырай, Геттуланы Максим. Бек шуёх эдик, бир бирге эс тапдыра эдик. Алай урушну отун да сынап, кеп кыйынлыккладан да кыутулуп келген украинлы командирлерибиз бизни кыаты юйрете эдиле: «Юйрениуде кыйын болса – урушда тынч болады, юйрениуде тынч болса уа – урушда кыйын болады», - деп, ийматыбызны сыгъа эдиле. Не кыадар кыйын халлада сынап эдиле. Кече белинде, жаун да жауа тургъанлай, «тревога» бла сауут алдырып, казармадан чыгъарып, он километрге дери атакагъа баргъанча чапдырып, жетген жерибизде уа, уруш этгендеча, пластунча баурубуздан сыйрелтип, алгъа, жангы чеклеге дери бардырыучу эдиле. Алай чыныкдырыучу эдиле: терлегенибиз тёппебиз бла чыгыучу эди. Жауунну да, желни да, сууукъну, суусапны да, ачны да эсге алмай эдик. Тюрлю-тюрлю команда бериуге, тюрлю-тюрлю сауутланы чачып жыяргъа, ала бла марагъаныбызны тюз уругъа, урушда тактикагъа, аскер уставлагъа кёре, командала бла аскерни атакагъа элтирге, сигналла берирге, политрукла болсакъ да, уруш этген заманда командирни борчун толтурургъа юйрете эдиле. Ашыбыз, кийимибиз да осал эди, алай таукелликни атмай эдик. Низамгъа бек сакъ эдик. Насыбыбызгъа таулучукъла бир взводха тюшген эдик да, бир бири-

бизге болушхан да эте эдик: узакъ, хыны чабыуда эси аугъаныбыз болса, аны да къююп кетмей, бирибиз сауутларын алып, ючеуленибиз а кётюрюп, командагъа кёре чапханлай келир жерибизге дери келтириучю эдик.

Командирибиз ахшы адам эди: аман айтмаучу эди, жетишимибизни эслемей къоймаучу эди. Урушур жерде урушса да, махтау жерде уа, строй аллына чыгъарып, иги жанындан белгиленнгенибиз ючюн, курсланы таматарарыны атындан ыспас (благодарность) бериучю эди. Аллай ыспасланы асламында да Ёлмезов бла мен алычучу эдик. Командирибиз бизге махтау салычучу эди.

Унутмайма, бирде, жауун да къыстау жауа тургъанлай, станоклу пулемётну беш огъун да аллыбыздан чыгъа келген илишанны (мишени) орта къарасына беклеген эдим, башха кезиуде уа взводну, команда бере, атакагъа элтип, аллыбызда душман тургъан тёбени взводума алдыргъан эдим. Ол кезиуледи да командирибиз мени, аскерчи стойну аллына чыгъарып, командованияны атындан ыспас этген эди. Аллай ыспасла Мухтаргъа да этилиучю эди. Командирибиз экибизни да отличниклеге санаучу эди.

Запорожьялы курслада бизни юйретиу заман терк окъуна ётген эди. Уруш эте тургъан Шимал-Кавказ фронтну оноуна бизни жиберииу башланды. Бек алгъа биринчи взводну атландырдыла. Экинчи ашырыу кезиу а бизники эди – экинчи взводну. Алай, биринчи взводну ашыра туруп, эки черкес жаш саламлашыргъа жууукларына кетип, артха къайтмай къалгъан эдиле да, аланы орунуна уа кесибизни да, «Отличникледиле» - деп, махтап, Мухтар бла мени ол команда бла жиберген эдиле.

Армавирге терк жетдик. Шимал-Кавказ фронтну резерв полкуна къошдула. Андан а, фронтну излемине кёре, кимибизни политрук этип, кимибизни да политкомиссар этип, фронтну тюрлю-тюрлю частларына жибере эдиле.

Бир ингирде мени штабха чакъырдыла. Штабны начальниги бла комиссары манга бир къауум соруула этдиле да: «Сени педагог да, писатель да болгъанынг ючюн, Политуправленияны излемине кёре, биз сени Къызыл Аскерни бек керекли, бек аслам магъаналы жеринде къуллукъ этерге жиберебиз», - дейдиле. Ол жумушну уа Главполитуправление да къабыл этген эди да, анга боюн салмай, не этерик эдим? Несин жашырайым? Къалайгъа эсе да, фронтладан бирине военкор этип жиберлик сунган эдим. Болса да, телефон зынгырдады да, мен казармагъа кетдим, ала уа сёлеше къалгъан эдиле.

Бир заманда, ингир къарангысында, резерв полкун «тревога» бла жыйып, тиздиле. Бирлерибизге ушкюкля, бирлерибизге да башха сауутла бердиле. Юлешинген сауутлада «ТТ» тапанчаладан эсе эски наганла аслам эдиле. Алай бютюн да аламаты уа – ушкюкланы асламысыны да сюнгюлери болмау эди. Алай эди да, сауут-саба бла махтаныр, базыныр жерибиз да бек дыкгы эди.

Болса да, бизни эки къауумгъа юлешдиле: бирлерибизни – штабны тегерегин сакъларгъа, асламыбызны уа Къобан суу бойнуна атландырдыла. Суу бойнунда къалын агъачха жетгенибизлей, бир къауумубуз Къобан сууну онг жанында, агъач ичинде «щепь» болдукъ, бир къауумубуз а сууну ары жанында, къазакъ станицаны жаны бла ётоп, Фортштадт атлы элчикни къуршаладыкъ. Алайгъа жетгенден сора билген эдик: ары уа немец аскер парашют десант тюшюрген кёре эдим.

Алай бла, мылдыжгы эте тургъан къарангы кече биз, мылы жерге бауур-

ланышып, кёз кыакмай, Фортштадтны төгерегин алып тура эдик. Мени онг жанындагы лейтенант Хайретдиновну жалан он патрону бар эди, мени уа ушкогуму бир магазини толу – жалан да беш патронум. Анга да, манга да экибизге 15 патронлу бир подсумок жетген эди. Ол а: «Сени ушкогунгу сунгосю барды, меникини уа жокьду», - деп, кесине беш патронну артык андан алган эди. Ма-а, 1941-1942 жыллада бизни сауут кючюбюз алай аз эди. Урушха барган халккыбызныол жыллада артык кырылганы да аны ючюн сунама.

Танг иги да жарыгынчы, немец десантчыла кеслерини кыршаланып турганларын билген эдиле. Алай, аланы кытхарырга, немецли самолётла келгинчи, бизни черек флотубузну матрос отряды жетген эди. Ол да, биз да бирге десантны кыршалап, бир кесек агышхандан сора, пленнге алган эдик. Ол отряд парашютчуланы Шимал-Кавказ фронтну штабына берирге деп, алып кетген эди. Биз артха, полкубуз болган жерибизге кыайтхан эдик. Резерв полк кесини хар кюндеча ишин бардыра эди.

Бир кюн мени штабха чакырыдыла. Краснодардагы аскер миномёт - пулемёт училищеге политика жаны бла аскер преподаватель кзулуккыга ызлап, предписаниямы, жол кыагытымы, аш талонларымы да кюлума тутдуруп, алгыш этип, ашырдыла. Ол кюнню ингириде Краснодардагы КМПУ-гъа келдим, аны начальнигине жолукдум. Ол да, алгыш айта, туруп жерими, жумушларымы да ангылатды. Ол кезиудеги миномётчула уа, курсларын бошап, фронтха атлана тура эдиле. Фронтха келгенде, ала миномёт белекlege командирле болургъа деп хазырланган эдиле. Ол курсантлада бир жангызы да мудах туююл эди. Эртге-кеч болса да, Кызыл Аскер Германияны фашист аскерин хорларыгына толу ийнанып эдиле. Мен да, агитацияны бардыра, аладан бири кибик болган эдим. Аланы фронтха дери ашыра барганлагъа кюшулургъа тилегенимде: «Охо да, алыкын жангы набор жыйылгынчы, ашырганла бла сен барама дей эсенг, бар» - деп, манга да тийишли кыагыт берген эдиле. Ол кыагытха кере, мен курсантланы частьха бергенден сора, артха, училищеме кыайтырга керек эдим. Алай а нек эди, десенг: биз – аскер преподавателле, комиссарла, политрукла Главполитуправленияны энчи чотунда (номенклатурасында) эдик.

КМПУ-ну биринчи хазырлауун бошаган курсантланы (кичи командирлени) биз Сталинградны кыатында уруш этген 64 Армиягъа келтирген эдик; бизни курсантладан сора да анда, ол Армияны оноуунда, Винницаны, Грознаны, Орджоникидзени (2-чи жол окутуп чыгарган) курсантлары да бар эдиле.

Армияны штабы Орджоникидзени курсантларын (пехоталы) кесини резервинде кыйган эди, бирсилени уа Дон сууну онг жанында кыйын уруш эте турган 33 ГСД-гъа (гвардиячы стрелковый дивизиягъа) жиберген эди. Анга уа жигитлик бла аты айтылган полковник А.И.Утвенко командирлик эте эди. Бизни курсантларыбызны ол алган эди, алай аланы кичи командирле этмей, кеслеринден курсант полк (офицер полк) этип, Гвардия дивизияны бек кыйын жерине, Манштейнни танк аскерини аллына кыажау салган эди. Болсада, танкланы, самолётланы кеплюго душманны онглу этген эди да, курсантла да, аскерни асламы да ажымлы кырылып, полковник Утвенко да ауур жаралы болуп, Дон сууну сол жанына кючден-бутдан кытулганларыны хапа-

рын артгаракъда эштген эдик. Ол курсантланы ашыра баргъан командирледен бир бѐлеги анда къалгъан эди, алай аскер преподавателлеге бла комиссарлагъа уа: «Сиз энтта да училищелеригизни жангы курсантлары бла да ишлерге керексиз» - деп, артха, училищелерибизге къайтыргъа буюргъан эдиле. «Сиз кесигиз бирер подразделенияны командири болсагъызмы кѐ хайыр этериксиз, огъесе сау дивизиялагъа командирле, политрукла хазырласагъызмы кѐп хайыр этериксиз?» - деп, къоя эдиле. Кертиси да, аскер преподавателле, политработникле, аскер училищеледе ишлей, Къызыл Аскерге бютюн улту болушлукъ этгенлеге санала эдиле. Аллай къуллукъыла политика сынауу, бийик окъуу болгъан аскер къуллукъчуланы ала эдиле. Ала да кеслерича, халкъына толу, таза ниетли къуллукъэтериклени аскер училищеледе юйретип, фронтлагъа хазырлай эдиле.

Ол хыйсапдан, курсантланы фронтха ашыра келгенлени асламын да артха къайтаргъан эдиле.

Мен 64 Армиядан Краснодаргъа къайтханымда, училищени да энди миномѐт школдан Пулемѐт – миномѐт школ болуп тургъанын кѐрдюм. Къысхартып айтханда, аны агы энди «КПМВУ» болуп тура эди. Бир кесекден училищеге жангы курсантла алынып, тамам болгъан эди.

КПМВУ-гъа энтта да, кереклиси чакълы, курсантла алгъан эдиле. Ол къауумда бизни республикадан келген жашла да бар эдиле: Хасан Карданов, Алий Мирзоев, Аныуар Уянаев, Хъзыр Жанатаев, Абдуко Кадиев да.

Ол жашланы курслада кеслерин иги бла кѐргюзтгенлерине мен мардасыз бек къууана эдим. Ала барысы да бир кибик тап тизгинли, хар заманда да командирлери, политруклары махтагъан курсантла эдиле. Мени нѐгерлерим аланы махтасала, мен да шагъатлыкъ эте эдим. Кѐлюм кѐтюрюлюучю эди. «Элли жаш – къарындаш» - деп, бурунгулула аны ючюн айта болур эдиле. Манга къыйынлыкъ жетишген заманда Аныуар бла Хъзыр аз болушмагъан эдиле. Ала экиси да мен берген жумушну жерге салмай, аперимли толтуруучю эдиле. Батальонубузну комиссары М.В.Енгибаров бек магъаналы, жууаплы ишни мадарыргъа ийнангълы, батыр курсантла сураса, мен Аныуар бла Хъзырны атларын айтыучю эдим. Нек десенг, ала бек жигер да, батыр да курсантла эдиле.

Фронт Краснодарны къагына жетгенде, КПМВУ-ну юйлерини башларына немецилле атхан футас бомбала тюше башлагъан эдиле. Биз аланы ѳчюрюб а азмы кюреше эдик! Алай, аладан сора да топ окъла, минала арбазларыбызда чачыла, темир жол вокзал да кюе башлагъандан сора уа, душман аскерни жууукъ жанлагъанына шек жокъ эди. Северден да, Кърым жанындан да келе, фашист аскерле Краснодарны къыйырларына жетгенде, бизге Юг жанына кетип, Закфронтну 45-чи Армиясына къошулургъа буйрукъ келген эди. Алай темир жолну вокзалы бузулгъан эди да, кетер жолубузну душман кесген эди. Душман аскер бизни Къызыл Аскер бла юч жаныбызда да къызыу уруш эте эди. Кѐкню ѳрген тютюнде, жерни кукурт ийис этген букъула алгъан эдиле. Аскергеча, бизни юсюбюзге да душман окъла жуулдашып-жуулдашып келе эдиле. Арбазларыбызда жыргъан окопларыбызны юслерине топуракъ тѐбеле чачылышып, гюрюлдеп тюше эдиле. Алай бла кюндюз-кече да, бир кесек заманнга дери атылгъан бомбаланы, чачылгъан топ окъланы арасында кечин-

дик. Фронтну буйругу толу ангылашынгандан сора, биз кече кьарангысын хайырланып, шахардан чыгып, жыяулай юг жанына тебиреген эдик. Душман самолётла уа, бомбала агхан, уллу быргылы пулёмётла бла агхан кынылы кьоймай, бизге: «Къарт анабызны шахарын сиз жукылап турганлай аллыкь-быз, Орус! Къачма!» - деп, агиткьагытла да ата эдиле. Алай ол кьагытланы биз, кюле-кюле, жыртып, кюйдюрюп кьоя эдик.

Биз, кече бла ол от кьуршоудан чыгып кетмесек эди, пленнге тошпоп кьалыргьа боллукь эдик. Ма-а, кече кетерге андан тошген эди. Кюндюз бугьа, кече жолгьа чыгьа; бирде шош, бирде окьла, бомбала тюрбюнде чабыша, юч таба бара эдик. Буйрукь алай эди.

Кесибизде сауут кюч аз эди. Аны себепли жартыбыз сауут бла училищени, анга атакагьа келгенледен, фашистледен кьоруулай эди. Душман артыбыздан, эки жаныбыздан да, пленнге алыргьа умут этип, бизни училищезибизге от ача эди. Алай бизни флангларыбызны, арьергардыбызны кьоруулагьан сауут кьоллу курсантларыбызны роталары душманнга от жууап ача эдиле. Биз, преподавателле да уруш этген роталагьа политрукла, комиссарла болгьан эдик. Хар бирибиз стройда эдик.

Бизге чабыуул этген фашист аскер бла урушда курсантладан тёртеуленибиз ёлген эдиле, жаралы болгьанла да бар эдиле. Ол урушубуз Ходыженск деген станицада эди. Анда душман бла уруш этгенде кёп курсантларыбыз да кеслерин аперимли жигитлеча кёргозтген эдиле. Бизни Мирзоланы Алий да, Карданланы Хасан да ол урушда кеслерини чынтты багырлыкьларын, уста уруш эте билгенлерин кёргозтген эдиле. Аллайлагьа уа начальствобуз да бек ыспас эте эди. Саууту болмагьанларыбыз да, сауутлуланы алышындырыргьа хаппа-хазыр эдиле. Аны себепли ала да отдан, окьдан артха турмай эдиле. Алай эди да, бизни курсантларыбызда бир тюрлю паника жокь эди. Ёлгенибиз болса да, жаралыбыз болса да – аны урушлада бола келген тёрелеге санай эдик. Баш борчубузну унутмай эдик: борчубуз а – уруш эте турган фронтладагьы Къызыл Аскерге командирлик кадрланы кьоранчдан сакьлау, ол кадрланы кереклисича фронтлагьа хазырлау эди.

Артыгыракь да бизни, преподавателликден стройда болгьан политрукланы, комиссарланы борчлары уа битеу да училищени толусунлай душманны хорларьгыбызгьа ийнандырып, уруш усталыкьдан сора да, ниет-политика даражаларын бийик тутаргьа юйретиу эди. Ол борчну толтурууда аты иги бла айтылгьан политрукладан бирине мени да санаучу эдиле. СССР-ни жазьучуларыны Союзуну члени болгьанымы билгенлеринден сора уа, бютюн да иги хурмет этиучю эдиле.

1941-1942 жылла бизни аскерни бек кьыйын жыллары эдиле. Бу мен эскерген кезиу да 1942 жылны жай кезиую эди. Сауутубуз, ашыбыз, кийимибиз, транспортубуз да жокьну орунунда эдиле. Сынаулу командирлирибиз аз эдиле. Аны себепли тылдагьы халкьыбызгьа да иги ишлерге, хар нени да фронтха деп, мадарыргьа тюше эди. Жаш тёлюнню да аскер училищеледе иги юйретип, жаш командирле, политрукла кьурау бизни уллу борчларыбыздан бирлери эдиле. Аладан сора да Къызыл Аскерге кёп тюрлю билимли адамла керек бола эдиле. Аллай кадрланы да кёп жерлирибизде да хазырлай эдиле. Бизни КПМВУ да аллайладан бири эди. Кесини борчун ол да айыпсыз толтура эди.

Бизни Туапсени жанына барырга жолубузну немециле кесген эдиле. Аны себепли бизге Лазарев ауушха барырга тыошген эди. Ол ауушха чыкдык. Анда уа оборона ыз хазыр болуп тура эди: не айтырса! Окопла, ДЗОПта да хазыр эдиле. Душманны алайтын киралмазча этип тура эдиле. Биз ол жерде оборона тутуп, тохтап турганыбызлай а Зақфронтну 45-чи Армиясыны бөлөклери алайга келип, бизни жолубузга эркин этген эдиле.

Училищеге кесини сыйлы, жууаплы борчун толтурурга онг берген эдиле. Биз Зақфронтну 45-чи Армиясыны оноуунда, чотунда да тохтап, Присяга ант да берип, генерал Ремизовну аллында Къызыл Байракны уппа этген эдик. Канакер деген военгородокта орналып, КПМВУ кесини ишин андан ары бардыра эди. Аны курсантларын да аттестациядан өттерип, курсантлагга офицер даражала берип, уруш эте турган фронтлагга ашырган эдик. Биягы мен, аланы ашыра, ала бла барырга умут этген эдим. Алай мени да, мени кибик кеплени да иерге унамаган эдиле. Училищеге жангы набор жыйганда керек болганнга санаган эдиле. Ол заманда капитан Михаил Крайнев бла манга 45-чи Армияны уруш эте турган частларында болурга да тыошген эди. Ол кезиуде, мина жаркычык тийип, женгил жаралы болган эдим.

Андан сора мен эвакогоспитальга тыошуп, бир талай кюн турган эдим. Андан иги болуп, частыма къайтханымда, манга генералыбыз А.И.Коновалов 30-кюнлук отпуск берип, элиме ийген эди. Алай мен отпускага барганымы айтханымда, мени бла бирге аскер преподаватель болуп ишлеген подполковник Шоскин: «Сен энди бери къайтырык тойолсе»,- деген эди. Нек болганын а айтырга унамаган эди. Баям, артта Тууган жерлеринден къысталлык аскер къуллукчуланы армиядан къыстарга аскерледе СССР-ны НКВД-ны энчи бөлөмлерине Берияны атындан, ким биледи, Сталинни да атындан жашырын къагыт келип тура болур эди.

Курсантарыбызны бир бирлери къалай уруш этгенлерини юсюнден къысха айтырга сюеме. Малкъондуланы Магомет Киевни къоруулау уллу сермешде жигитча жан бергенди. Виктор Иванько урушдан экинчи группалы инвалид болуп къайтхан эди, онг буту кетип. Пенсияга чыккынынчы бизни республиканы Эл мюлк министрствосунда экономист болуп ишлегенди.

Миномёт бөлөмню командири Хасан Якубович Карданов уруш жолла бла Польшага дери барганды. Юйге кеп аскер сауғалары бла къайтханды. Шендо ол республикадан тышында да белгили композиторду, Россейни халк артистиди, Россейни искусстволарыны сыйлы къуллукчусуду.

Гвардияны отставкадагы капитаны Уяналаны Багталаны жашы Аныуар, бирде пулемёт ротага, бирде танкланы мараучу ушкочла бла сауутланган ротага командирлик эте, уллу сермешлеге къатышханды. Кенигсбергни ёштон уруш этиу бла алган совет аскерлени санында болганды, Румынияны, Югославияны азатлауга къатышханды. Уруш жылладан сора жууаплы совет, партия эм мюлк къуллукылада ишлеп келгенди.

Отставкадагы капитан Мирзоланы Муратны жашы Алий, лейтенант чыны бла миномёт взводха командирлик эте, уруш отну ичи бла «Голубая линиядан» Будапештге дери жетгенди. Ёлом бла бетден бетге кеп кере тыошгенди. Будапешт ючюн бек уллу сермешле болганларын Ага журт урушну историясындан белгиледи. Жаш офицер Мирзоланы Алий кесине, миллетине

да айып келтирмезча уруш этгенди. Кёп жылланы Мирзо улу миллет газети-бизни редакторуну заместители болуп ишлегенди. Россейни кълтурасыны сыйлы къллукъчусуду...

Мени ишим да сыйлы иш эди: КПМВУ-да менича къллукъ этген полковникле Кунцевич, Гюльбудагов, Михайлов, полковой комиссар Мальцев, дагы да уллу даражалары болгъанла аз тыйнол эдиле. Алай эди да, мен жалан да тамата лейтенант болгъанлыкыга да, уллула этген къллукъну мен да эте эдим. Алай эди да, мен кесими частымдан кетерге артал да сыймей эдим. Армиядан бир-бир миллетлини офицерлерин, солдатларын, айтхылыкъ лётчиклерин окъуна кыстау къалай баргъанын артта билген эдим. Баям, подполковник Шоскин манга: «Энди сен артха къайтырыкъ тыйнолсе», - деп, андан айтхан болур эди.

Алай бла мен отпускада тургъанымлай, таулу халкъымы биргесине кёчюрюлюп, юсюмде офицер формам да болгъанлай, мал вагон ичинде, бирде сууукъдан къабыша, бирде кызыудан солуусуз бола, жорегим сынып, мудахлыкъ басып, Ара Азияга кысталып келген эдим. Биз темир жолну Къара-Суу станциясына жетгенибизде, бизге анда жашагъанланы бир бирлери мудах къарай эдиле, бир бирле уа: «Башкесле, бандитле, къайры келесиз?!» - деп, жумдурукларын ойнага, ачы кычыра эдиле. Болса да, окъуучум, кечгинлик бер, ол башха темады. Аны юсюнден башха макъалда, энчи айтырбыз.

«ЖАРАТМАСАНГ ДА, АЧЫКЪ ЖАЗ»

(Къайсын Бертге жазгъан кыагъытладан)

Алгын жажилликде кечинген, кеси тилинде китапланы, жазыу жорукъланы, энчи алфавитин биринчи къурап башлагъан малкъар халкъ, 1930-1940 жыллада чыгъармачылыкъ иште жангы жетишимле болдура, кесин уллу кыраллагъа танытханды. Малкъар назмучуланы назмулары, жырлары орус эм башха тиллеге да кёчюрюледиле. Ол заманда Кязим «Къабарты-Малкъарны кълтурасыны сыйлы къллукъчусу» деген атха тийишли болады, Шахмырзаланы Саидге кыралда бек сыйлы орден бериледи, Гуртуланы Бертни СССР-ни Илмула Академиясыны Ленинград шахарда тил институтуну аспирантурасына ашырадыла. Аскер къллукъга атланган Къулийланы Къайсынны назмуларында сураглау фахмусун эслеп, белгили орус жазычула Дмитрий Кедрин, Николай Тихонов эм башхала, аны назму тизгинлерин кёчюрюп, битеу кыралга танытадыла.

Ма алай къуралып башлагъан эди миллет адабиятыбыз. Нарт жомакъла, ийнарла, жырла бла назмула, хапарла бла повестыле алгъа газетде, ызындан а энчи китапла болуп, зарфха урулуп басмаланганлары, башха тиллеге да кёчюрюлгенлери миллетни биригиюне, кыраллыгына уллу себеплик этгендиле. Не медет, адабиятыбызны айныуна ызындан эки ачы тыйгыч табылгъан эди: бири – Уллу Ата журт уруш, ол да бошалгынчы уа – зор бла кёчгюнчюлюк.

1944 жылдан 1957 жылга дери, бютюнда ол кезиуню биринчи он жы-

лында, тилибизни, адабиятыбызны, тарыхыбызны, төрелерибизни ахырына дери кзурутурга власть кючюн аямаганды. Насыбыбызга, кызахлыла, кыргызлыла асламында «тилибиз – бир, динибиз – бир» деп, огурлу кез бла кырай эдиле. Болсада, кече – тангны, кышда – жазны сакылаганча, таулу халк тууган журтуна кыйтып, жангыдан айнырыгына ийнанып турганды. Муратына да жетгенди. Халкыбызны асламы 1957 жылда жаз башына кеси эллерине кыйтып, Кыбарты-Малкыар Республика жангыдан кзурала башлайды. Хар затны да жангыдан этерге тюшгенди. Чыггармачылык ишни да.

Миллетибиз жангыдан кырал атлы болгандай, халкыбызны белгили адамлары: Уяналаны Кынамаат, Чомай, Мухтар, Хаджимурат, Улбашланы Исмайыл бла Магомет, Батырбекланы Магомет, Кючмезланы Шакман, Залиханланы Жанакыйыт, Рахайланы Исмаил бла Ачах, Башийланы Магомет эм башхала, арымай-талмай, не жаны бла да кзурау ишге кеп кюч салгандыла. Адабиятыбызны жангыдан аягы юсюне салгуну уа Нальчикде Гуртуланы Берг, Москвада уа Кулийланы Кыайсын, кеси борчларына санап, таукел кюрешгенди. Алай бла кзуралган эдиле малкыар тилде «Кыарындашны сезю» деген назму жыйымдык, Москва шахарда уа орус тилге кечюрюлюп таулу жазычуланы «Поэты Балкарии» деген назму китап.

Анга шагатлыкыга Кулийланы Кыайсынны Москвадан жазган письмоларыны бир кыаумун эсерирге боллукду. Была алыканы хазна белгили болмаган загладыла, философ акылманыбыз Эфендиланы Салихни кюлуна да кеп болмай тюшгенди. Ары дери Гуртуланы Бертни энчи архивинде сакыланып тургандыла. Кыайсынны письмоларындан бири Москвада 1957 жылны 16-чы апрелинде жазылганды.

« Берг Измаилович !

Намуланы эки конвертде жибереме. Аз-кеп болганларын а билмейме, жыйымдыгынг не кефли эсе да, манга белгили тыйюлдо. Дагыда керек эсе, жаз. Назму уа табарбыз, сен сау болсанг. 13 жылны зат чыггармай бош турмаганбыз. Назмуланы эки кыаумун да алганынгы билдирмей кыйма, Берг Измаилович. Бу мен ийген загланы оккуп, аланы юсюнден кесинги акыллынгы билдирсенг а, бек ыразы этерик эдинг. Жаратмасанг да, ачык жаз. Бир да кюркыма, келюме тиерик тыйюлсе. Мен мында жангызма, назму окбурга кыатымда таулу назмучу жокду.

Алгыш биргеди. Кыайсын».

Баям, хар затны да тынглы этерге юйренген Берг бу письмога жууапны узакыга созган болмаз эди. Эки ыйык да озгунчу, Кыайсын жангыдан жазады:

« Баггалы Берг !

Письмонгу алдым. Сау бол, берекет берсин. Мен жиберген назмулада халат кетген жерлери бар эсе, кыарарсыз, аны бла сиз мени жаланда ыразы этериксиз. Мен санга энгга да эки конверт жибереме. Аланы да китапха кюшсанг, кыартая башлаган чегемлини кыуандырлыкыса.

Бешинчи майда газет чыга эсе, ол бизге уллу кыуанчды. Партияга шукур! Сенден тилеригим – газетни биринчи номерин манга жибермей кыймагыз...

Орус китапны юсюнден айтырыгым буду: Гуртуланы Бергсиз таулу

поэтлени жыйымдыгыын чыгъарыу – Файгъамбарны атын сагъынмай, намаз этгенлей болур эди, тюзлюкге чюйре келир эди. Ишни подстрочниклени осаллыклары бузганды. Алай китап Гурту улусуз угъай, Этез улусуз окъуна чыкъса, тийиншли боллукъ туююлдо. Аны ючюн сен бош къайгы этме, бары да болур.

Юйдегинге, Магометлагъа, тенгнге-жууукъгъа-барына да салам.

Алгъыш биргеди. Къайсын.

Эринмей, манга жангы хапарланы жазарынгы тилейме. Сау кёрюшейик).

Къайсынны бу письмосунда тап оюмларгъа кёп заты барды. Биринчиден, Берте бир «сен», бир да «сиз» деп жазганы. Жангыз адамгъа малкъар тилде «сиз» деп айтылмагъанын Къайсын уста биледи, болсада ол сёзню хурмет этген халда хайырланады. «Сиз» деген сёзню алай хайырланнганы уа ол заманны белгисиди. Грамматиканы жазыу, сёлешуу жорукъланы жангыдан къуараргъа, келишдирирге туюшгенди. Республиканы аты «Къабарты-Малкъар» болгъанлыкъгъа, ол заманга малкъар тилде зат да басмаланмагъан эди. Ийген къагъытында почтаны штампы, алгынча, «КАССР» эди.

«Партиягъа шукур!» деген сёзлени да, туюплерин ызлап, белгилегени ачыкъ жюрекденди. Сталинни, Берияны кёрюп болмагъан Къайсын саулай партиягъа ёмюрюнде да кертичи болуп тургъанды. Таулу поэтлени араларында Бертсиз «Файгъамбарны атын сагъынмай, намаз этилгенлей болур эди» дегени да бир магъанадады: экиси да, нёгерлик жюрюте, бири бирине болуша, билеклик эте, башхалагъа тап юлгю кёргюзгенлери.

Халкъыбызны тилин, адабиятын, культуурасын жангыдан къуараргъа башхала да таукел эдиле. Анга шагъатлыкъ этген белгилени санында Отарланы Саидни Джамбул шахардан, Залиханланы Жанакъайытны, Боташланы Иссаны, Рахайланы Исмайылны Фрунзе шахардан, Аппайланы Аскерни Алма-Атадан дагъыда къауум адамны Берте жазгъан письмоларын айтыргъа боллукъду. Тутхан ишлерин толду, терк, тынгылы этерге кюрешиуде бир-бирде, эштада, эрише да болур эдиле. Алай, чыгъармачылыкъ иште билимлери бла, сынаулары бла, онлары бла ол заманда Берте бла Къайсыннга жетгенле табылмадыла. Экисини да таукелликлери Къайсынны дагъыда бир письмосунда ачыкъ кёрюнеди:

«Багъалы Берт эфенди !

Жазгъан къагъытларынгы алгъанма. Сау бол, берекет берсин, бек ыразыма. Ауруу чырмагъандан жууап эталмай тургъанма ансы, андан башха сылтау болмагъанды. Бир киши зат айтханы да жокъ эди, алай, тап, айтса да, мени анга къарар жерим жокъ эди, мен Берт Измаиловични къалгъанладан осал таный болмам.

Байрагъында: «Болмасын халкъымда къара кийгенле! Жарашмайын, бир бирлерин туюгенле» деген тизгинлени жазып, жашауда да кесинги алай жюрюптенинг ючюн а санга Аллах да, адам да ыразы болур. Бизге бусагъатда ол артыкъда бек керекди.

Биз иги жаза билсек, аны бла бир бирибизге хата келтирир жерибиз жокъду, жазаргъа юйреналмай, жарты моллала болсакъ, олду палах. Къысхасы – мен шуёхлукъну жанына болама. «Бирликде – тирлик!» - деп, куркамы эшигини башына да алай жазама. Алайсыз биз малкъар адабиятны махтаталлыкъ

тойлобюз!..»

Къайсынны бу тизгинлеринде аны жашау илишанлары, таза ниетлилиги, тилчиледен кери болганы, ачык жореклиги шартды. Не медет, зарлыкъ къайсы миллетде да жюрюйдю, Къайсын а аллай затны бир заманда да суймегенди.

«Поэты Балкарии» деген жыйымдык зарфха берилгенди – деп, билдиреди Берте. - Анда сен да бек иги жер алганса (чынынга кёре – «Хан къошулмай, жомакъ болмаз», - деп, сен къошулмай, малкъар жыйымдык къалай чыгъар эди?..) Сен да, Керим да, Сафар да, Жанакъайыт да, Хабу да бек адетинде болганыча къошулгансыз, къартла да кеслерини жерлерине чёкгендиле. Энди хайт деп, «Антологияны» къолгъа алыргъа керекди /Гослитде/. Анга халкъ лириканы, эпосну ахшы халда жыяргъа керекди. Бу затда ишибиз игиди!

Берт эфенди! Мен аягъы юсюне болсам, онсегизинде /декабрьны/ чыгып, жыйырмасында Нальникде боллукъма. Биринчиден, манга бир мажалыракъ номер къура /ишлерге жарарча/. Юйдегисиз, жангызлай атланырыкъма, люкс болмасын, экинчи этапда таула таба къарагъан номерледен болсун. Бу жол не квартир алырма, не да Бахтиярны ёлтюрюрме. Анга телефон бла алай айтып къой. Ауругъандан башха хатам жокъду. Жюрек бла ишибиз а похду деп къой. Устагъа, сабийлеге да салам, тенглени барына да хох! Къайсын».

Бу письмосун Къайсын 1957 жылны 14-чю декабринде жазганды. Бертни къолуна уа юч кюнден тошгенди. Дагъыда юч кюнден бири бирине тансык болганларын букъдурмай, тобешгенлерине къууана, ингирден тангнга дери хапарлаша чыкыгъандыла. Тилден кетмегени уа – адабиятыбызны жангыдан къурау, малкъар жазычуланы бирикдириу, «Къарындашны сёзю» деген назму жыйымдыкны тюкенледе терк сатылганы, жангы чыгъармаланы хазырлау. «Бахтиярны ёлтюрюрме» да тошмеди. Берт партияны обкомуну жууаплы къуллукъчусу Бахтиярлова тобеп, Къайсыннга Нальникде къысха заманны ичинде фатар берирге себеплик этген эди. Нальникге келген биринчи кюнлеринде уа Къайсын, кеси суйгенча, къонакъ юйню терезелери таулагъа айланган номеринде орналганды. Ненча жангы алаMAT назмула жазгъан эди кеси тауларына суйдюмлю къарагъан Къайсын!

Жаз башында уа Москвада «Поэты Балкарии» атлы малкъар жазычуланы орус тилде биринчи жыйымдыгы басмаланган эди. «Къарындашны сёзю» бла бу китап кёчгюнчюкден къайтханыбыздан сора адабиятыбызгъа биринчи мурдор ташла болгандыла.

Къысха заманны ичинде Берт бла Къайсыннга Отарланы Керим, Кацийланы Хабу, Залийханланы Жанакъайыт да къошулуп, малкъар адабиятны межамын жангыдан къалагъандыла, кёп миллетли Совет Союзгъа танытхандыла. Аланы, къыйын болса да, къолайлы ишлери адабиятыбызда кёп ахшы атламлагъа себеплик этгендиле. Антологиябыз, дерс китагла, назму жыйымдыкъла, альманах да терк къуралганына сейир этерчады. Дагъыда аланы сыйлы ишлери уа – ызларындан жаш тёлюнню тизгенлери, юйретгенлери, жаш фахмулагъа болушуу эди. Сёз ючюн, Малкъар жангыдан къырал атлы болганлы эки жыл да озгунчу, Берт Москвада орус тилде таулу жаш назмучуланы жыйымдыгын къурайды. Ол «Голубые ели» («Кёк назыла») китапчыкъда оннга жууукъ жаш къаламла бла уллу къыралда орус тилде окъутханланы та-

нытады. Аланы санында Ахматланы Ахия, Гьгтыулары Магомет, Таукенланы Идрис, Мокбаланы Магомет, Зумакуьлланы Танзиля, Къудайланы Хасан... Адам кеси сабийин, жемииш терекчикни, гокка хансны къалай суйюп ёсдюре эсе да, адабиятны жангыдан къурагъан тамата Берг, Къайсын, Керим да ызларындан келгенлеге аллай огъурлу кез бла къарап, болуша, кёллендире эдиле. Къыйынлары зырафына кетмегени уа ачыкъды. Танзиляны назмулары бла жырлары башха-башха тиллеге кёчюрюлюп, кеп къыраллада эшитиледиле; Магомет Мокъа, Созайланы Ахмат, Додулары Аскер кесибизде, Къарачай-Черкес Республикада да халкъ поэтле болгандыла; Гуртулары Салихни назмулары Москвада, Украинада, Гюржюде, башха тилледе да кеп басмалангандыла. Башха назмучу жашла-къызла да тутхан ишлеринде кеп жетишимле болдургандыла...

Таматаланы жюреклерини халал, ниетлерини ачыкъ болгъанлары, башхагъа баш энишге къарамагъанлары Къайсынны дагъыда бир письмосунда шарт ачыкъланады. Анда ол былай жазады:

«... Мен гумух къара кюрешни бардырычулагъа къардаш да, жолдаш да туйюлме. Экибиз бу къыш аны юсюнден сёлешген эдик да?»

Багъалы Берг Измаилович, бу конвертде бир абадан зат жибереме. Экинчисинде да бир-эки гитчерек зат жибереме. Жаратсагъыз, къошарсыз, жаратмасагъыз а, анамы махтарсыз. Уста да, сабийле да тынч эселе? Менден барына да салам. Къайсын.

Жашланы барысына да салам айтырса».

Адабиятыбызны биринчи атламларындан къурагъан акъылманларыбыз ма алай, бири бирине да болуша, ышана, ызларындан келген тёлюге да ахшы юлгю кёргозте жашагандыла.

Юлгюге, Къайсынны Бергте бир письмосуна къарайыкъ. Ол 1954 жылда 8-чи сентябрьде жазылганды. Къайсын Фрунзеде (энди – Бишкек шахар) къыргыз писательлени Союзунда, Берг а «Киршёлк» совхозда 7-жыллык школну директору болуп ишлей эдиле:

«Багъалы Берг!

Сенден бек тилейме бу письмону элтген Ахматланы Ахиягъа 7-жыллык школну бошагъанына справка къуарарыгъынгы. Анга счетовод курслагъа кирирге ол бек керекди. Курсланы директору бла келишгенме. Справкада башха-башха илмуладан белгиле (оценкала) берек туйюлдоле, 7-жыллык школну бошагъаны жетеди. Аны бла курслагъа экзаменсиз аллыкдыла. Бек тилейме, мени ючюн бу жумушну этеригинги.

Эрттеден бери кёрмегенме сени, кёрюрге уа сюеме, алай барыргъа онг табылмайды. Шахарда бола эсенг, писательлени Союзуна нек кёрюнемейсе? Ишинг, юйюрюнг къалайды? Устагъа, сабийлеге да саламымы айт. Сени бир заманда унутмайбыз, терк-терк сагъынабыз.

Кьолунгу къаты къысама. Сау къал, этген мурагынга жет. Къайсын.»

Берг Къайсынны тилегин толтуруп, Ахиягъа болушханды. Туугъан журтубузгъа къайтхандан сора уа, Ахматланы Ахия, сабийлеге назмула, жомакъла къурай, ол жанындан фахмусун да ачыкъларгъа онг тапханды, китаплары да басмалангандыла. Алай бла, таматаланы не жанын-

КЪАБАРТЫНЫ УЛЛУ ПОЭТИ

Тейри жарыкълы, элиялы да дуняда кесини уланлыкъ борчун айыпсыз толтуруп, туугъан халкъыны ахшы жырчысы, кѣзбаусуз келечиси болуу, адам улуну акъылына, эсине база, ёлюмсюз тюзлюкге ёкюллюк этиу — бек кыйын, алай бек сыйлы ишледен бириди. Аны иги биледиле жашауну жырын суйгенле — къарт да, жаш да, сабанчы, малчы да...

Ёморледен бери, къая тешген кибик, сабан сюрген, къала сюеген кибик, дайым кыйын эте келгендиле уллу поэтле ишлерин. Алай, насыпха, керти фахму, ёсюу жолунда жамаутха эс тапдыра, дерс бола, къууанч бере, не ауур кыйынлыкъны да хорлайды. Кече чарсын танг жарыгъы хорлагъанча. Бар чырмауладан да ётюп, кесине жол салып барады фахму дегенинг. Танг нюрюне тенг болуп, аны от жагъасы кесини жарыгъы, жылыуу бла толтурады инсанланы жюреклерин, кѣллерин. Поэзия! Билмей тургъанлай алгъыш жетген кибик, тенгизледен, черекледен да ётюп, арбазлагъа, юйлеге киреди ол. Таулагъа, тюзлеге да жетеди. Жашауну ариулугъун суйген адам поэзияны жарыкъ шауданларыны зынгырдауларына, азат къушларыны къанат тауушларына тынгыларгъа да соймей амалы жокъду.

Шаудан жерге тийишлиди, кѣк кенгине — къанатлы, адам жюрегине уа — сѣз огъурлулугъу. Хар инсаннга жерни чомартлыгъы, кѣкню чууакълыгъы къалай керек эселе, поэзия да алай керекди. Биз андан ыразыбыз жарыкъ жырчылагъа, ахшы поэтлеге. Ыспас-бюсюреу бла андан айтабыз аланы атларын. Ахшы назмула, поэмала жашауну кыйын ёрлеринде адамланы таяннган таякъларына, жол чыракларына

тенгдиле. Кюн туушлу, ачы боранлы да жерни, жарыкъ жулдузлу, къара булутлу да кёкню таукел, ётгюр жырчыларыны чыгъармаларыдыла ала. Шогенцуков Алий да аллай назмула жазгъан поэт эди.

Эртте, Совет власть жангы къуралгъан кезиуде, хар ким жашауну жангы жолу бла барып башлагъанда, огъурлу фахмусуну кючю бла Алий Шогенцуков къабарты совет поэзияны мурдорун салгъанды. Жашауну айланмасы терсни, тюзню да къатышдыра, жамауат а аны ташларын, тюз жолда баргъанла абынмазча, аккыл болмазча, хар зат игиликге къуланьрын излегенди. Алий Шогенцуков суратлау сёзю бла, тутхан иши бла да халкъына бек керек эди ол заманда. Кёп затха тюз багъа бичерге, жашаугъа толуракъ тюшонюрге, къабарты халкъны тарихин игирек билирге ол заманда угъай эсе, бюгюн да болушадыла аны чыгъармалары. Тамблагъылагъа да керекдиле ала, арымай-талмай, барып турлукъ жол нёгерлеча. Уллу Ата журт урушну кезиуюнде душманны къолундан жоюлгъан Алий Шогенцуков, къабартыны жангы жырыча, халкъны эсинде андан къалгъанды.

Бизни ёмюрюбюзде, жер бла кёк жууукълашхан ёмюрге, адам улуну поэзия, суратлау сёз алгъындан да бек керекдиле. Ахшы суратлау чыгъарма адамланы тазаракъ, огъурлуракъ, халалыракъ да этеди. Алайлыгъы даулашсызды. Тюзлюкню арагъа салып, ачыгъын айтсакъ, поэзияны тюгенмеген кючю шуёхлагъа, душманлагъа да баямды: назму бла жыр бирлени махтау тёрюне чыгъара эселе, бирлени уа бедииш багушуна атып къоядыла.

Иш ахлусу адамлагъа суймекликден бла тюзлюкню къорууларгъа таукелликден толуду Алий Шогенцуковну поэзиясы, андан къоркъа келгендиле жашауну душманлары — башкесле, начасла, бетсизле. Аны поэзиясындан къууана, анга таяна, андан дерс ала келгендиле тюз ниетлиле, халал жюреклиле, адамлыкълары болгъанла.

Адамлыкъны, огъурлулукъну юслеринден жыр эте, назму къурай, къабарты совет поэзияны байрагъын бийикге кётюрген, бек керек заманда кишилик ауазын ёз халкъына таукел эшитдирген поэтни чыгъармаларыны асламы аны туугъан жерине, жерлешлерине аталгъандыла. Кесини заманында ол миллетини жашау сырын уста суратлагъанды. Адабиятны шуёхлары аны себепли ыразыдыла анга, аны себепли сюедиле аны.

Къабарты поэзияны от жагъасында Алий Шогенцуков тиргизген отну жарыгъын заманны саркъыуу мутхузландырмагъанды. Фахмуну кючю туудургъан назмуларын, поэмаларын, къара сёз бла жазгъан чыгъармаларын да окъуй, поэтни жашау жолун, ниет байлыгъын кёресе, аны къысха, алай халкъгъа хайырлы ёмюрюню къыйынлыгъына, зауукълугъуна да тюшонесе,— хар зат, жылла чарсындан чыгып, кёз тууранга келип къалады.

Бюгюнлюкде поэтни назмуларындан бизге белгили шартланы, алгъын заманда кёп тюрлю болумланы, жашауда тюрлениулени кеси кёзю бла кёрюп, терсни, тюзню ангылап, миллетини жашау тарихин иги жанына буруу ишге ол уллу къыйын салгъанды, къадары буюргъанча жашай, къыйын, тынч кюнюнде да халкъы бла бирге келип тургъанды

Алий. Жол а ныхытлы эди, бузлу, боранлы. Алай гюлле да кыызаргъандыла ол жолда. Не кыйын кюн да жашаудан тарыкъмагъан поэт огъурлулукъгъа бла тюзлюкге ийнаныуун кыймагъанды. Ол, сабанчыла, малчыла жашагъанча, къууанган, жарсыгъан да эте, Ата журтун, халкын кемсиз суюе, таукел жашагъанды.

Алий Шогенцуков, атасындан эртте ёксюз къалып, кемлик сынагъанды, алай ана жылыуу къарыусуз заманында аны ышыгъы эди, ахшы адамланы болушлукълары да жашаудан тюнголтемегендиле. Фахму отун ышырып, тохтаусуз ишлегени, умутлагъа ышанганы жаздыргъандыла анга жылыудан, жарыкъдан да толу адамланы жюреклерине терк окъуна жол табалгъан чыгъармаланы. Жашау анга салгъан жюкню ауурлугъуна бюкдюрмей, ол кесини терен ызын алай бла кыйгъанды эртте юзюлген жолунда. «Анама», «Жюрегими излеми», «Кече къалауур», «Чакъырыу» деген назмуланы, «Мадина», «Жаш жигит», «Къыш кече», «Къызбурун» деген поэмаланы жалан да аныча уста назмучу жазаллыкъ эди.

Туугъан халкны уллусун, гитчесин да, туугъан жерини топурагъын, ташын да багъалы, сыйлы кёрген поэт халал ниети, жюрек ачыкълыгъы бла суйдюргенди кесин жамауатха. «Жюрек — жюреки басхычы»,— дейдиле. Алай эсе, поэзия жюрекле кёпюрюдю. Огъурлулукъ, халаллыкъ, кишилик да баргъан, бирде кюнгуруу таууш, бирде уа къанат таууш эте тургъан кёпюр. Алий Шогенцуков ма аллай поэзияны устасы эди. Аны алайлыкъын поэтни назмуларын окъугъанла кеслери да кёредиле. Бир къауумла: «Поэтни иги билир ючюн, аны туугъан, ёсген жерине барыргъа керекди»,— дейдиле. Мен ангыла-гъандан а, назмучуну жазгъан затлары аны туугъан жерини ташына, терегине, жауунуна, къарына ушамай амаллары жокъду. Алай болур ючюн а поэтге фахмудан сора да азатлыкъ керекди, азатлыкъ!

Туугъан жеринден зорлукъ айырса неда азатлыкъы сыйырылса, къанат кералмайды поэт, сангыраулары, сокъурлары, тилсизлени кыйын къадарларын сынап къалады. Чалдишге жыйылгъан булбул жырламагъанча,

азатлыкъдан, туугъан ташын кёрююнден тюнголсе, поэтге адетде жыр да жокъ, жол да жокъ. Жеринден, элинден узакъда Алий Шогенцуков да сынагъанды аллай зарауатлыкъны ачылыгъын. Тюрмеде, эшта, тюнголген болур эди жашаудан. Аны себепли жазалмагъанды, багъам, ол анда бир зат да. Сауут алып, къыралын къоруулагъаны ючюн, назмулары ючюн, коммунистлиги, Ата журтуна суймеклиги ючюн жойгъандыла аны фашистле.

Белгилиди, хар поэт, дуняда эрттеден жюрюй келген тередеча, неден да алгъа кесини от жагъасын, элин, жерин суратлайды. Алий Шогенцуковну поэзиясы да Къабартыны кенг тюзлерини суратыды, ишлеген, кыйналгъан, къууанган адамланы суратлары. Аны окъуй, дагъыда кёп затха ачылады кёзюнг. Кырдыклы тюзлеге, кукук кычыргъан, булбул жырлагъан къалын агъачлагъа, азатлыкъ ючюн баргъан сермешлеге, жигитле жыйынына да. Назмучуну чыгъармаларында озгъан заманны сур желлери шууудайдыла, зарауатлыкъ къамичиси сызгырады, азатлы-

къ ючюн суурулгъан кылычла жылтырайдыла. Халкъны монглугъун, мирзеуню элпеклигин, чокъуракъ сууланы тазалыкъларын, бишген алмаланы шатыклыкъларын, тейри кылычны бийик жарыгъын да кѳреди окъуучу ол назмулада. Дуняны къуанчына къууанган, жарсыуна жарсыгъан, адам улуну жашауна къайгъыргъан жюрекни халаллыгъы, къонакъ суйген юню къууаты да бардыла алада.

Къабарты халкъны махтаулу жырчысы акъылдан, оюмдан толу назму сѳзю бла ненча адамгъа болушханды! Кесине гебен эталмагъан элге черен эталмагъанча, кесини журтун суймеген башханы журтун сюер амалы жокъду. Алий Шогенцуков а сие эди журтун, жерин, халкъын да, аланы жанындан багъалы кѳрюп. Ол суймеклик аны хар назмусунда сакъланады. Тюрленмей, тазалай. Алайлыгъына аны Тюркде анасына жазгъан назмусуну бу тизгинлери да шагъатдыла:

*Анам, не хапар билесе жашындан?
Къайгъым уллуду чал тенгиз бойнунда.
Санга, эски элибизге ашыгъа,
Тансыкълыгъым кысып, жарсыйма мында.*

*Аллай кюн терк келмез, билеме аны,
Мен къарарча Минги таугъа, Басханнга.
Барым, жогъум да мында аналаны
Къайгъыртмайды, ышармайдыла манга.*

Туугъан жерин, атасын, анасын, кесине аталгъан атны бир инсан да сайлап алмагъаны баямды, алай хар кимни къадар буюргъан эли, жери, журту — дуня байлыгъыдыла, насыбы. Жер башында жашау ючюн, насып ючюн этиледиди ёмюрледен бери хар огъурлу иш, мындан ары боллугъу да алайды. Къабартыны уллу поэти аны иги билгенди. Билгенди да, жюрегини излемина кѳре ишлей, ахшы назмула, аламат поэмала жазгъанды.

Туугъан жерге суймекликни юсюнден жазыу къалыубаладан келекелген тѳреди. Алай этмей онг да жокъду. Ол поэзияны жаны-къаныды. Поэтни от жагъасыны оту жанарыкъ, жылтырарыкъ да туйюлдю алайсыз.

Назму жазыу усталыккъа Алий, бирси жазыучулача, туугъан жерини анга дери атлары айтылгъан поэтлеринден, халкъ жырчыладан юйреннгенди. Къайда да, не заманда да жазыучулукъ усталыккъа элтген жолну жоругъу алайды. Уллу фахмулары, бай жашау сынаулары болгъан поэтле Алийни назму кѳшуну къралыууна, поэзия отуну жарыкъ жаныууна себеп болгъандыла. Аны назмуларында, поэмаларында, ол угъай эсе, къара сѳз бла жазгъан чыгъармаларында окъуна устазларындан алгъан дерси, халкъ чыгъармачылыкъны ызы эсленнгенлей турадыла. Поэзиясы халкъда жюрюген тѳрелеге жууукъ болгъаны себепли, аны назмулары тынч ангылашынадыла, таурухла, жомакълача, халкъны эрттегили жырларыча.

Хар ким, бютюнда къабартыны жаш адамлары суююп окъуйдула Алий жазгъан затланы. Аланы окъуй, жашауда тюбемегенлерине тюбейдиле, ангыламагъанларын ангылайдыла, адамлыкъ эте билирге, тюз жол тутаргъа, кишиликке юйренедиле.

Кесини юсюнден жазмагъан назмуларында окъуна поэт, башха затланы эсгере, айта келип, ёз жашауундан бир шартны сагъынмай къоймайды. Алай бла ол хар чыгъармасында болгъан ишлеге кеси шагъатлыкъ этеди да, окъуучулары анга ийнаныуларын бютюн кючлендиреди. Аны чыгъармалары Къабартыны суратлау адабиятыны жарыкъ бетлеридиле. Поэтни бек уллу чыгъармасы уа «Къамбот бла Ляца» деген романыды, назмула бла жазылгъан роман...

Жаш заманымда мен Алийни назмуларын, поэмаларын кеси тилибизге кёчюрген эдим. Ала, энчи китап болуп, басмадан эртте чыкъгъандыла, энтта жангыдан чыгъадыла. Былайда айта кетерге керекди: назмуланы бир тилден башха тилге кёчюрюю тынч болмагъаны даулашсызды, алай ол къыйын ишни къолгъа алыргъа къабарты поэтни поэзиясы кёллендирген эди мени. Ол кеси бир жууукъ адамымча, аны чыгъармаларыны жигитлери уа шуёхларымча болуп къалгъандыла.

Къабартыны уллу поэти Алий Шогенцуковха атап, мен бирде «Сени жолунг» деген аты бла назму да жазгъанма. Бу сёзюмю аны бла бошайым:

*Сени да бар эди жулдузунг —
Замансыз кёк кенгинде кюйген,
Хар къайда онгсузну, жолсузну
Кёзлерин жарытыргъа суйген.*

*Сени да бар эди терегинг —
Къутулуп кёп борандан, къардан,
Бир ариу ийнакълап тийрени,
Чагъын, жашнап, къуу къатып къалгъан.*

*Табынып къап-къара жорлагъа,
Къандан къызарта жол ызынгы,
Лорканы, Азретни жойгъанла
Жукъландырдыла жулдузунг.*

*Терегинге да от салдыла
Дуня чамланып къарагъанла,
Анала, кюл болгъан сабанла,
Таи да, агъач да къаргъагъанла.*

*Къысха, жарыкъ жолунг — жашауунг,
Кюн таякъча, юзюлюп къалды.
Кёк чууагъын, жерни жашнауун
Жоялмады уу бетли къанлынг.*

*Ажал сени эртте жокълады,
Башкесле къуллана ёлюмге.
Къабартыны жыры, жомагъы,
Тауруху да болдунг ёмюрге.*

*Магомет Мокъа,
2000ж*

Алий ШОГЕНЦУКОВ

«КЪЫЗБУРУН» ДЕГЕН ПОЭМАДАН ЖЫРЛА

КЪАНАМАТНЫ ЖЫРЫ

Сауут-сабама да юйде чюйге тагъып,
Урушну, сермешни унутуп,
Окъа бёркюн тешсем эди сюйгеними,
Отоуда ийнакълап, къубултуп,

Этер эдим бийни къылычын хыликкя:
«Кет, махтанма муну бла! — деп, —
Мени сюйгеними алалмадынг сатып,
Алтынынга къарап, жиля!»—деп.

Алтын дегенинг а тёркдюреди къанла,
Чыгъып жер юйледен, юбюрден.
Аны ууу жетип, къызланы кюнлери
Къара боладыла кёмюрден.

Алтынлары бла кирли къол тиймесин
Сыйлы, намыслы да Данахха.
Кёрюп болмагъаны къыйынлыкъ
бермесин,
Жолу тюбетмесин палахха!

ДАНАХХА ЭТИЛГЕН ЖЫР

Акъ бийикле ариулугъу
Сендеди, сени сюйдюм!
Тарыгъуларынг эрите,
Сакъ отдан кёлек кийдим.

Ким кьоруулар жол жанында
Жанкьозну аякьладан?
Ариулугьунгу сен кьалай
Сакьлагьын саякьладан?

Ахча азат жашау бермез,
Насып келтирмез алтын.
Терслиги жокь журну да терк
Жыгьыучудула, атып!

Фатимат айтхан жыр
Бизни субай жашла, жигит атлыла
Айбет кьызлагьа кеп ариу айтдыла.
Ариу айтдыла!

Чамла, лакьырдала да эте, ала
Бередиле бизге сыйлы саугьала.
Сыйлы саугьала!

Бередиле чилле, лаудан жыйрыкьла,
Женгсизлерибизге — алтын чыкьыртла.
Алтын чыкьыртла!

Кенгжауурун жашла, иничке беллиле,
Урушха киргенде — аслан келлюле.
Аслан келлюле!

Илкичге такьдыла ала атларын,
Кишилик жарьга бет сыфатларын.
Бет сыфатларын!

Жигитле душманнга боладыла баз,
Аланы сюеди, махтайды Кавказ.
Махтайды Кавказ!

ЖИГИТГЕ МАХТАУ ЖЫР

Тулпар жигит, толу гоппан
Ал кьолунга, ойра.
Алтын иерге да кьонуп,
Чыкь жолунга, ой!

Чаришде биринчи болуп,
Сен келгенсе, ойра.

Сермешде да хорлам ала
Юйреннгенсе, ой!

Эй, къабартылы къардашла,
Жыр тартайыкъ, ойра.
Бу жигитни жигитлигин
Бир айтайыкъ, ой!

Бирсилени озуп, алгъа
Сызылады, ойра.
Илишанны кимден да бу
Тюз урады, ой!

Байракъчыкъдан къурч ийнени
Чартлатады, ойра.
Жамычы къанатын силдеп,
Терк тутады, ой!

Хар заманда, бюгюн кибик,
Хорлам алсын, ойра.
Быллай жигит тулпаргъа минг
Махтау болсун, ой!

ЗОР БЛА ЭРГЕ БЕРИЛГЕНЛЕНИ ЖЫРЛАРЫ

Жиляй-жиляй, кюйдюк,
Биз кёп къара кийдик,
Жашауубуз къаралгъанлай къалыр ёмюрге.

Сюйгенлерибизге —
Кюйгенлерибизге
Биз жаланда ахыратда барлыкъбыз эрге,

* * *

Кече-кюн кёрюрге термилгеним,
Бек аяулум, жан къыйырым — сен.
Бек аяулум, жан къыйырым, сен
Ол дуняда табарыкъса, мен,
Ууахтым жетип, жерге кирсем.

КЪУЛЛАНЫ ЖЫРЛАРЫ

Ой, бир кюйсюздю да бизни бийибиз,
Ол малгъунну къаргъайбыз хар бирибиз,
Тер суубуз жибитеди арбазын.
Къыйынлы къул, билек кючюнге базын!
Къанайдыла ашалгъан къолларыбыз.
Сенек сапланы къызарга къаныбыз.

***

Сюйген къызларыбыз къайда кечинсинле?
Къарангы мал орунлагъамы кирсинле?
Къарт аналарыбыз къайда онг тапсынла?
Къол тирменле бла тарымы тартсынла?

* * *

Бийни кеф къонакълары, ётюп төрге,
Сюйгенлерибизге ичги ичерге
Буюрадыла зор бла, хор бла,
Кечелерин ашыра лахор бла.
Сен а, жарлы къарт, ашамай, ичмей тур:
От жагъагъа ийил да, отну ышыр!

ТОЙЧУЛА ЖЫРЫ

Кёлню шош суунда акъ къанкъаз жюзгенлей,
Сен жюзесе тойда. Къарс урабыз къызыу.
Жазыуунг буюрсун сени бек суйгеннге,
Ой, мени ариуум, ой, мени жанкъозум!

Бий болсун, айтылгъан жигит жаш да болсун,—
Кёплени кюнлерин сен этдинг къарангы.
Бетингде ариулукъ бир тюрленмей къалсын,
Сен аулакъ гюлюнлей кёрюнесе манга!

***

Билеме, къызчыкъ, кимге барлыгъынгы,
Насып бере, кимге ышарлыгъынгы:
Къуш кесине къуш излейди нёгерге,
Ол учмаз къоркъакъ турна бла бирге.

«ТЮЗ ТЕПСЕУГЕ» ЧЫКЪГЪАНЛАНЫ ЖЫРЛАРЫ

Сюйген кызын
Алсын кьоруй билген халкын,
Жашлыгындан
Тута келген кылыч, кьалкьан.

Тойгъа чыкьсын
Кьобузчу кызы бла да ол,
Тойгъа чыкьсын
Жарыкь жулдуз бла да ол.

Къарс урайыкь
Биз а барыбыз да бирге.
Эркинди ол
Алгъыш аякь кетюрюрге.

Бу жырыбыз
Анга къару-къанат берсин,
Къыз ёсдюрген
Аллай жигитге ёсдюрсюн!

Магомет Мокъа кечюргенди.

ПАРТИЗАН ЖАМБОТ

Тереклеге сала накъыш,
Къашын туюе келгенди кыш;
Иги да къатылды сууукь –
Бузлап къалды чёрчек суучукь.
Ма ол кышда келин келди –
Къууандырды битеу элни;
Лялюханы алды Жамбот –
Барады той, чагъады от.

* * *

Кышны узун кечелери
Кысхадыла, жайда кибик:
Сюймекликде кечиндиле,
Кёз кысмайын, ойнап-кюлюп.
Чексиз боламыды къууанч?
Балах жетди, аны къууа:
Эл кьозгъалды, кьопду ёрге,
Сынау кюню келди эрге.

Жамбт да турмады артха,
Саут алып, минди атха.
Лялюх да, жан-жанын талай,
Къалгъанды ызындан къарай.
Жамбот жарлы халкы ючюн
Аямайды билек кючюн –
Онгнга-солгъа кылыч бура,
Душманлары уа – дурула.

* * *

О, не кёп тегюлгенди къан –
Ма, кып-кызыл болгъанды
къар.
Партизанла аслан болуп,
Душманлары аслам болуп,
Туракълагъандыла артха,
Сермеш башлар ючюн артда.
Жуттакайла, къамамайын,

Элни мюлкюн кьармайдыла,
 Жарлыланы тонайдыла,
 Осал «оюн» ойнайдыла.
 Жамбот жаудан буюкмады,
 Къызгъан къанын уютмады:
 Ёлгюнчюге эски адет,
 Патчахлыкыгъа тутады дерт.
 Лялюх а, акъланы кьаргъай,
 Узакъ таугъа мудах кьарай,
 Сакълайды ол батыр нанын,
 Анга берир эди жанын.
 Жата сууукъ тёшегине,
 Элгеннгенлей тюшлерине,
 Тангнга чыгъады жаш келин,
 Ачалмайын жарыкъ кёлюн.

* * *

Гытылары курка кибик,
 Белге дери куртха кирип,
 Ашаулары – тузсуз гюгтю,
 Жашаулары – кюйсюз, дыккы...
 Кемчиликге хорлатмайын,
 Кишиликни жогьалтмайын,
 Халкъны тонай тургъанланы,
 Асмакъланы кьургъанланы,
 Оюмларын бузар ючюн,
 Боюнларын бууар ючюн,
 Ёртен уруп жаннганча от,
 Ёрге туруп айтды Жамбот:
 «Малгъунлагъа тёзгенбиз кёп,
 Мындан ары кечерми кёк,
 Эркинликге болалмай сакъ,
 Ёлюр жанны артха салсакъ?»
 Батыр Жанхот, аты – жоргъа,
 Чыкыгъанды кечеги жолгъа.
 Тасха излей барады ол,
 Аты кеси табады жол.
 Бир ит юрдю телисине,
 Жамбот элни тийресине
 Ажашмай келгенин билди,
 Тюпден-башдан тингди элни.
 Кесин мында эслетмеди,
 Кьуппа-кьурлай а кетмеди.

* * *

Полковникни кьонакъбайы, –
 Элни оноу этген байы, –
 Анга жайса да кьуу тёшек, –
 Тынчайтмайла кьуугъун тюшле.
 Жамбот юйню кьабындырды,
 Душманланы алындырды;
 Ол от алай жана эди –
 Танг аланы жалай эди.
 Жамбот кьачды да, кьутулду,
 Къатынчыгъы уа тутулду.

* * *

Кьоркъуу кирип жюрегине,
 Атны тартды жюгенинден,
 Артха айландырды атны,
 Жанын юйю таба атды.
 Къанлы жауунг алай келсин,
 Сени жауунг аны кёрсюн:
 Арбазына акъла кирип,
 Бир гумулжукъ тёбе кибик;
 Лялюхагъа соруу эте –
 Андан-мындан табан жете.
 Алайлайын Жамбот жетди,
 Бир ургъанда – ауду жети:
 Ма къазауат, атыш-тутуш,
 Тауукъланы чачханча кьуш,
 Онгнга-солгъа сермейди ол –
 Къылкъыяры* ачады жол...
 Чексиз бушуу, чексиз жарсыу,
 Лялюх ёлюпдю, не асыу?

* * *

Бал батманни ачхан кибик,
 Зуу-зуу этедиле окъла;
 Танг аланы чачхан кибик,
 Кёкден тюшедиле топла.
 Кёкню-жерни булгъадыла,
 Кишиликни сынадыла,
 Жамбот жангыз болгъанлыкыгъа,
 Жыйын чапхан суннгандыла.
 Аты, кишнеп, тургъанды шиш,
 Бир топ тийип ауду жерге,

*Къылкъыяр – къылычны эркеленген аты.

Да ким этер атха бедиш,
Къазауатда ёлген эрге?!
Башын алып кетер мадар
Излемейди Жамбот улан –
Адамлыкъдан нечик къачар,
Кишилигин къалай урлар?
Уллуду жүрекде умут –
Къара халкъгъа бир кюн тиер,
Аркъасындан тюшер иер,
Зорлукъ кетер сынсып-улуп.
Жиляйма мен, да не мадар?
Алай болур эди къадар...
Ой, ол кюн а бир танг атды,
Къарны, кёкню да къанатды.

Магомeт ГЕККИ кёчюргенди.

КҮН ЖАРЫГЪЫЧА АУАЗ

Кёп жылланы ичинде радио неда телевидение бла берилген концерт программалада эрттен-ингир да аны таныш ауазы эшитилмей хазна кюн озмаганды. Къаллай бир жылны ичинде! Отуз-отуз беш жылны. Жырлаб' а Сергей андан да эртте башлаганды. Школда окъугъан жылларында окъуна. Къобуз согъаргъа, тепсерге да уста, тойну-оюнну суйген жарыкъ тиширью – анасы Макъгъланы Дулакны кызы Абидат бла кёчгончюлюкню жылларында узакъ Къыргызстанны Кант районуну Киршёлк элинде жашап тургъанларында.

Кенг мангълайлы, къалын къашларыны тюбюнде чыракълача жаннган уллу кёзлери ойнай тургъан, дум къара бурма чачлы жашчыкыны, ариу ауазлы, жумушакъ тенорну Фрунзеде (бусагъатда Бишкек) музыка училищеге бир тюрлю конкурсуз алгъандыла. «Сен керти да артист болургъа жаратылгъанса», – дей эдиле анга. Урушдан сора кыйын жыллада Къыргызстанны ара сахарында окъургъа кирген, окъугъан да тынч болмаганды, бютюнда кёчюрюлген миллетлени адамларына. Оналтыжыллыкъ Серёжаны училищеден къыстатыргъа кюрешгенле да болгандыла. Ала уа кесибизден чыкыгъан зар адамла эдиле. Ол жыллада кимге да аманлыкъ жагъаргъа сылтау тапхан кыйын туйюл эди. Алай училищени директору, анда ишлеген устазла да Беппайланы Маштайны жашы Сергейни бек суйгенлери себепли, тилге уллу къулакъ салмагъандыла, ариу сёзлю, кимге да жалгъаша, кимни да ий-накълай билген жашны «къоюнларында» кечиндиргендиле, окъутхандан, билим бергенден сора да, аш-суу, кийим бла да болушхандыла.

1956 жылда Къыргызстанны республикалы радиосу бла малкъар тилде «Жашасын бизни партия» деген таулу жырны биринчи кере бередила. Аны музыка училищени ахыр – төртюнчю – курсунда окъугъан Беппайланы Сергейни чакъырып жаздыргъан эдиле. Аны бла байламлы бир кюлкюлю хапарчыкыны айтыргъа сюеме. Ол жырны радио бла берип бошاپ, башхасын башлагъанларында, Энейланы Махмутну жашы Хасан, орамда уллу чыпында орнагылгъан радиорепродукторгъа чабып: «Кет, юйюнг къурусун, керек туйюлдо манга башха жыр, Сергейни жырлама кьой, бизни Сергейни!» – деп, кычырып, радиону тохтатыргъа кюрешгенди. Айхай да, Хасан аны ангыламагъан жаш туйюл эди. Таулу жырны радио бла биринчи кере эшиттени, аны жырлагъан Сергей бла да бир элде жашагъанлары, кеслери да шуёхла болгъанлары, жыргъа дагъыда тынгыларгъа суйгени ючюн этгенди ол алай.

Училищени жырларгъа юйретген бѐломюн бошап, диплом алгъанлай окъуна, кѐп да турмай, Сергей анасы бла Нальчикге кетгенди. Аны шуѐхлары, бирге окъугъан тенгleri ашырадыла. Фрунзеде Беппайланы Машгайны жашы Сергейни Токътогъул Сагылгъанов атлы опера балет театрда, кырал филармонияда ишлерге, башха жерлеге да чакъыргъандыла. Алай Сергей мында, кесини малкъар тауларында, бегирек керек болгъанын биле эди.

Нальчикге келгенлей окъуна, жаш жырчы Къабарты-Малкъар кырал жыр эм тепсеу ансамбльде ишлеп башлайды. Аны бек иги солистлеринден бири эди. Анда ишлеген жети жылы ичинде артда «РСФСР-ни халкъ артисткасы» деген сыйлы аг аталлыкъ Соня Шериева бла бирге ансамбльни концерт программасын бардыргъанды. Ансамбльни уллу хору бла бирге Беппайланы Сергейни башчылыгъында айтхылыкъ Минги тауну юсюнден жырны Къабарты-Малкъардан тышында, битеу кыралда да эшитедиле. Ол да мында биринчи кере жырланады. Андан бери, бюгюнлюкде да, уллуда, гитчеде да аны билмеген неда бир кере окъуна жырламагъан адам хазна табылсын.

Халкъ жыры, батырлыкъны, жигитликни, бушуулукъну да жыры «Гапалау» а!.. Къабарты-Малкъар кеси ыразылыгъы бла Россейге къошулгъаныны 400-жыллыгъын байрамлау бла байламлы 1957 жылда Москвада бизни искусствобузну бла литературабызны кюнлери баргъан кезиуде республиканы концерт программасында ол жыр да бар эди. «Гапалау» СССР-ни Уллу театрындан битеуроссей радио бла саулай да кыралгъа бериледи. Аны жырлагъан жыр башчы уа Сергей эди. Ол жыл жырчы «Урунуу жигерлиги ючюн» деген майдал бла саугъаланганды. Ансамбль 1958 жылда Монголи-

*Беппайланы Сергейни юй бийчеси Роза, Сергей,
жашчыклары Элдар, анасы Абидат.
1967 жыл.*

*Содан онгнга: сюелип тургъанла Мухажир Пишихачев, Борис Ку-
жев (3-чю Майкопданды, Сергей аны атын унутханды), композитор
Мухадин Балов, жырчы Хажедал Кунижев, Гулаланы Башир, олтуруп
тургъанла Отарланы Омар, (2-чи Майкопданды), композитор Хасан
Карданов, Беппайланы Сергей.*

Майкоп, 1967 жыл.

ягъа баргъанда, Беппайланы Сергей «Гапалауну» анда да жырлагъанды.

«Эмина» уа «Эмина»! Къарачайда, Малкъарда да халкъ бек суюген, узакъ ёмюрледен келген тарыхыбызгъа элтген, экилерибизни да бушуулу къадарыбызны юсюнден тёлуден-тёлуге кече келген сейилик жыр. Аны да жырлагъанды Сергей. Ким да тынгыларча, аламат ариу келишдирип.

1960 жылда жыр эм тепсеу ансамбльни солисти Беппайланы Маштайны жашы Сергейге «Къабарты-малкъар АССР-ни сыйлы артисти» деген махтаулу ат аталады. Ол да малкъар халкъны биринчи профессионал жырчысына республикада этилген намыслы да, махтаулу да иш эди. Ол жыллада Север Осетия Республикада партияны обкому биринчи секретары Билял Кабалоев ансамбльни концертинде кёргенден сора, Сергейни кесине чакъырып, Осетияны «Алан» ансамблинде жырларгъа кел деп тилегенди. Юч отоулу фатар берирге да айтханды. Алай ол зат Сергей эталлык иш туююл эди. Кеси халкъын, аны тилин, жерин, ташын-агъачын да суюген, кёчгюнчюлюкде аланы туюшонде кёрюп, тансыкълап тургъан, уллу Къайсын бла бир жерде туугъан чегемли жаш, алтын къала берселе да, алай эталлык туююл эди – мында, тауларында, аны жырларынын эрттен-ингир да эшитирге, сейирлик да, суюдюмлю да ариу ауазына тынгыларгъа суюгенлерин биле эди ол.

Биз, 60-чы жыллада университетни студентлери, радио бла Сергей жырлап, биринчи кере эшитген жырланы аудиториалада, колхозда ишлеген

кезиуюбюзде да анга ушатып, жырларгъа кюрешгенибиз, жырлап айланганыбыз да эсибиздеди. Боташланы Иссаны сёзлерине халкъ макъамгъа кёре Байчеккуланы Абидин жарашдыргъан «Сен ариугъа» деген жырны кьайсыбыз жырламагъанбыз! Аны кёлнубюз кётюрюлюп, жорегибиз жарыгъан кезиуде:

*... Мен сен ариуну чексиз бек сюеме,
Тахир Зухураны суйгенлей,*

– деп, кьайсыбыз созмагъанбыз ауазыбызны, Сергейникине ушатыргъа кюрешип.

Жырчы Къабарты-Малкъар кьырал филармонияны солисти болуп бир жыл чакълы ишлегенди. Ансамбльден жырны кетерип, «Кабардинка» кьырал тепсеу ансамбль кеси кьалгъанда, радиода хор кьуралгъанды. 1963 жылда аны радиону хоруну (артда уа телевиденияны бла радиону) солисти болургъа чакътыргъандыла. Жылла оза баргъанлары сайын, Сергейни жыр искусствону суймеклиги, усталыгъы да ёсе баргъандыла. Ол битеу жашауун жыр бла кьаты байламлы этгенди, саулай да бош заманын суйген ишине бергенди. Республикада аты айтылып, аны бла бирге ишлемеген, чыгъармачылыкъ иште аны бла шуёхлукъ жюрютмеген бир композитор да болмагъанды. Боташланы Иссаны сёзлерине композитор Орлов-Шузм жазгъан «Къойчу жашны жырын» малкъар, орус тилледе да Сергей жырлагъанды. Ол бошалгъынчы, радиону кьагындан кетерге киши да суймегенди. Андан бери кьырк беш жылдан озгъанды, алай жырны сёзлерин, сейирлик макъамын да унутмагъанбыз:

*... Алай сюеме, алай сюеме,
Колхозчу кьыз, сен кьаракъашны!
Сен да мени алай суй, ариуум,
Жайлыкъда кьой кютген таулу жаашны...*

Алтмышынчы жыллада композитор Хасан Карданов Къулийланы Къайсынны сёзлерине жазгъан «Узун жыл», «Нальчикни юсюнден жыр», «Хажосну юсюнден жыр», Мокъаланы Магометни сёзлерине жазгъан «Жууап кьайтар» деген, дагыда башха кёп жырланы жашау жолгъа чыгъаргъан Бепайланы Сергей эди. Ала халкъ суйген, тойлада-оюнлада барыбыз да жырлап айланган, узакъ ёмюрлю жырладан болгъанлай кьалгъандыла.

1968 жылда концерт программасы ючюн жырчыгъа «Къабарты-Малкъар Ленинчи комсомолуну лауреаты» деген ат аталады. Ол сыйлы атха къабартлы поэт Зубер Тхагазитов бла Бепайланы Сергей бек алгъа тийишли болгъан эдиле.

Экиси да – дуниядан замансыз кетген композиторла Болгариядан келген тюрклю жаш Нихат Османов бла Жеттеланы Мустафир – жырчы бла бирге кёп ишлегендиле. Къабарты-Малкъарны халкъ поэти Макьтланы Сафарны сёзлерине экиси да онла бла жырла жазгъандыла. Ма Османов жазгъанладан бир кьауумлары: «Суйген юйюм», «Къара кёзле», «Сурат», «Алтын оймагъым», «Ийнагъым», «Къабарты-Малкъар», «Кёк таула», «Каштанла». Аланы барысында да Сергей кесини энчи ауазын тапханды, уллу профессио-

нал усталыкь бла жырлай билгенин кёргозтгенди.

Гуртуланы Бертни сёзлерине Жеттеланы Мустафир жазган «Шофёрну жырын» а ким эшитмегенди, ол машинада барганланы жол жырлары болганды. Аны Сергейча жырларгъа ким кюрешмегенди! Композитор Макьтланы Сафарны сёзлерине этген «Нальчик кечеле» деген жыры кёп жылладан бери да республикада жашаган миллетлени барысыны да суйген жырлары болганлай келеди. Малкьар, орус тилледе да, Сергей бла Тетууланы Шарафутдин бирге жырлап, ол аламат ариу эшитиледе. «Туугъан жерим», «Къумукьлу къыз», «Чирик кёл», «Туугъан жерими эрттенлик жыры», Боташланы Иссаны сёзлерине Жеттеланы Мустафир жарашдырган «Омарны жыры» – ала барысы да абаданланы, жаш тёлнюно да бюгюн-бюгече да суйген жырларыдыла. Бек алгъа аланы барысында да жырчыны башхалагъа ушамаган, эрттеден таныш ауазын эшитебиз.

Биринчи кере жырны ким жырлап эшитген эсек да, къулагъыбызда ол ауаз къалады. Жыр кеси да башха тюрлю угъай, жаланда алай жырланырыкь сунабыз, ол ауазгъа юйренип къалабыз. Серегей жырагъан жырагъа уа – бютюнда бек. Ала бек кёп болганларына энди кесигиз да ийнандыгъыз. Алагъа хар къалайда да суйюп тынгылайдыла, аланы тойлада, сабанлада, малчы къошлада ишлегенле кеслери да жырлайдыла, жырчыны кесини ауазына ушашдырып, аныча татыуун чыгъарып жырларгъа суюдиле. Жырчыны ауазын жаратмаса, анга тынгылагъанны къой да, анга ушашдырып жырларгъа киши да кюреширик туйюлдю. Композитор да, сёзлени жазган автор да жырны ол неда бу

жырчы жырласа, къалай эшитиллигин, аны къадары андан ары къалай боллугъун, тынгылагъанла жаратырыкьларыын бла жаратмазлыкьларыналгъадан окъуна сезедиле. Ала кёп жырларын Беппайланы Сергейге деп жазганлары да андан эди. Байчеккуланы Абидинни «Тырнаузуну юсюнден жыры» (сёзлери Тёппеланы Алимни), «Акь булутчугъу» (Отарланы Керимни), Хасан Кардановну «Ким сую болур менича» (Къулийланы Хажимусаны), Нихат Османовну «Тынгыла, ариу къыз», «Малкьарым» (Макьтланы Сафарны) деген жырлары алай жазылгандыла.

*Сергейни къызы Эльмира,
жашы Элдар эм туудукьлары.*

Бир затны юсюнден айтмай кетсек, жырчыны юсюнден хапарыбыз толду боллукъ туйюлду. Сергей, кеси жырлагъандан сора да, поэтлени сёзлерине жырла жазгъанды, макъамла жарашдыргъанды. Битеу барыбыз да бек суйген «Тенгими юсюнден жырны» макъамын Боташланы Иссаны сёзлерине ол кеси кырагъанды, жырлагъан да кеси этеди. Аны сёзлери кылай башланганларын эсигизге салыргъа суюме.

*... Дон суу, сабыр бол сен,
Энтта къонагъынма мен.
Энтта да сен бир тынгыла,
Минген атына сенден
Суу ичирген жигитни
Эсгерип, биргеме жырла...*

Андан сора да, бу авторну сёзлерине «Сен мени унутма», «Жюрег' а сакълайды» деген жырланы макъамларын да ол жарашдыргъанды. Сергейни жырларгъа улуу усталыгъы болгъанча, музыкадан да ахшы ангылауу, фахмусу бардыла. Ол жыр жазыуну, макъам кыраууну устасы болгъанына шагъатлыкъ этеди.

Жырчы сахнадан кетгенли отуз жыл болады. Алай ол суйген ишинден, жырларындан айырылыб а калмагъанды. Бусагъатда да, жаш заманында, жырларгъа, адамланы кыуандыргъа (кёп кезиуледе юйге келген къонакъла тилеселе) сюеди. Аны телевидениягъа чакырадыла, киногъа алып, сау концерт программаларын кёргозтедиле, радио бла бергенлей турадыла.

Адамлыгъы, ариу кылыгъы, адеплилиги бла да кесин суйдюре билген Сергей, бир заманда да кесине махтау излеп, башхаланы алларына чапмагъанды. Сабыр да, басымлы да, намыслы да болгъанлай кыалгъанды. Кесини битеу жашаууну отуз беш жылын халкъыбызгъа кыуанч келтирген суйген ишине бергенди.

Къайда болса да, не бек арып келсе да, жырларгъа юйренген Сергей хар ингир сайын, юйде пианинону къатына олтуруп, бир жырламай, музыка сокъмай кыалмайды. Жыр, музыка уа арыгъанын кетерирге, къайгъыларын чачаргъа болушадыла, жюрегине хошлукъ, юйюрюне, шуёхларына да кыуанч бердиле. Былайда уа Сергейге Элдар да болушады. Ол да, атасыча, жырларгъа, пианино согъаргъа устады. Республикада махтаулу тиширыуларыбыздан бири, жамауат къуллукъчу, тауушлукъ адам анасы Розагъа, Сергейни кесине да ушагъан къызлары Эльмира уа атасын кимден да бек суйгенине киши да сейир этерик болмаз.

Ахшы тенгибиз, суйдюмлю, ариу ауазлы, фахмулу жырчыбыз Беппайланы Маштайны жашы Сергейни юбилеи бла алгъышлай, саулукълу, узакъ ёмюрлю бол дейбиз.

***АЛИКАЛАНЫ Владимир,
КъМР-ни сыйлы журналисти.***

БИЗ БИР БИРНИ ИТИ АНГЫЛАТЪАНБЫЗ

Бизни бирге ишлеген жылларыбыз онла бла саналадыла. Аны мурдорун шуёхлукъ, бир бирни иги ангылау, бир бирге хурмет этиу тутхандыла.

Серёжада бек алаамат лиризм бла уллу адеплилик биригипдиле. Чыгъармачылыкъ иште эс бура, хурмет эте билиу, тийишли намыс этиу аны жашау жоругъуну мардасы болгъандыла, аны башхаладан айырмалы этген затла да ала эдиле. Кесини уллу профессионал усталыгы болгъан адамча, ол башхалада профессионализмге да тийишли багъа бергенди. Кёлоне терк тийип къалыу, тюзлюкню бла халаллыкъны терен сезе билиу – ала барысы да бирге Серёжададыла. Ол шуёхланы тюз ниетлиликни бла адеплиликни юсюнден аны кесини ангылауна келишгенине кёре сайлагъанды.

Биз шуёхлукъ жюрютген эки жыйырма жылдан артыкъ заманы ичинде бирге айланган кёп гастрольларыбыз болгъандыла. Бирге да кёп ишлегенбиз. «Узун жыл», «Жууап къайтар», «Магъаданчыны жыры», «Мени ариуум», «Каштанла чагъадыла», «Таулары жыры», «Хаймаша», дагъыда адамла бек суйюп тынгылагъан онла бла башха жырлары бирге хазырлагъанбыз.

... Мен Серёжа бла бирге хазырлагъан «Мени шахарым Нальчик» деген алаамат жыры эсима тюшюрюрге сюеме. Биз Къулийланы Къайсын бла бирге (ол туугъан жерине къайтхан 1956 жыл эди) Нальчикни паркында театры къатында ол бек суйген, жёге терекле ёсген аллея да солуп айлана эдик. Мен алайда кесим шагъат болдум сейирлик жыры къуралгъанына, жыр тизгинле алайда башландыла, тюсюреги уа жыр угъай, назму тизгинле.

Къайсынны кёзлери жарыдыла, къолун бир жанына узатды. Ауазы музыкадан толгъанча болду... Мен аны сёзлерине музыка жазгъанымдан сора, жырла, – деп Серёжагъа кёрюзтдюм. Сора ол жырлагъан эди, мени кесими да сейир этдирип. Авторну стилин, музыканы тилин да алай терен ангылагъан эди. Ол а барысы да суйген алаамат жыр болгъанлай къалгъанды.

Беспайланы Сергей кесини халкъыны, кесини Къабарты-Малкъарыны лирикалы жыр летописине кесини башхалагъа ушамагъан энчи бетин къошханды.

ХасанКАРДАНОВ,
композитор, РФ-ни эм КъМР-ни
искусстволарыны сыйлы къуллукъчусу,
СКГИИ-ни сыйлы профессору,
КъМР-ни Къырал саугъасыны лауреаты.
1995 жыл.

ОЛ ФАХМУСУ БЛА БИРТЕ ТУУТЪАНДЫ

Нихат Османов, Нальчикге келгенлей окъуна, аны кесини жүрегине жууукъ малкъар музыкагъа кёбюрёк эс бургъанды. Малкъар темалагъа биринчи музыка чыгъармаланы къурагъанды. Жырла да жазгъанды. Бепайланы Сергей бла да аны ала шуёх этгендиле.

Нихат Сергей сейирлик адам, фахмулу жырчы болгъаныны юсюнден къуру да махтап айтыучу эди. Сынауу, профессионализми болгъанларына да къарамай, ол концерт залны неда театрны сахнасына чыгъа туруп да, колхоз клубда, сабанчы неда малчы къошда жырлагъанында да, бир кибик тынгысыз болгъанды, жууаплылыкъны бир кибик сезгенди. Кесин жыйышдырып, битеу акъылын, кючюн да жыргъа бергенди.

– Бек жууаплы къарайды, асыры бек жууаплыды, – деучю эди Нихат. Ол кёп жырларын жаланда Сергейге деп жазгъанды. Ала чыгъармачылыкъ иш бла алай къаты байламлы болгъан эдиле. Нихат бирде, ойнап: «Мен Сергейни юйюр композиторума», – дегенди, ол а кесин «композиторну юйюр жырчысына» санагъанды.

Андан сора да, нотада болгъан текстге ол арталлыда тиерге жараматтан затхача къараматгъанды. Анга, аз болса да, кесини тюрленулерин кийиргенди, аланы болушлукълары бла чыгъармагъа энчи магъана берилерча этгенди. Ол а хар заманда да Нихатны Къууандыргъанды, композитор ол затха фахмулу, чыгъармачылыкъ ишге хунери болгъан адамны ышанынача къараматгъанды.

Нихат бла Сергей бирге жыйырма жылны ичинде чыгъармачылыкъ иш бла кюреггендиле. Ала хазырлагъан жырла чынтты халкъ жырлагъа айлангандыла. «Исламей», «Жюрегимден кетмейсе», «Кёндеден», «От жүрекли» деген жырла, дагъыда кёп башхалары аланы шуёхлукъларындан жаратылгъандыла.

Чыгъармачылыкъ иште, шуёхлукъда да Сергей ышангылы, кертичи, тенглерини къууанчларына къууана, жарсыуларына жарсый да билген адамды. Ол аны табийгъатны кесинден, туугъанлай биргеси-не келген огуурлу да, тауушлукъ да ышаныды.

Раиса ХАШХОЖЕВА,
филология илмуланы доктору.
(1995 жыл)

АНЫЧА ЖЫРЛАРТЫА СЮЕМЕ

Дуния дегенинг сейирликди. Мен, узакъ тау элде туугъан жашчыкъ, 1963 жылда экинчи классха жюрию эдим. Ол заманлада Беппайланы Сергей битеу республикагъа аты айтылгъан, белгили жырчы эди. Телевидение угъай, радио да иги ишлемеген Булунгуда аны жырлагъанын эшитирге бек сыйюучю эдик. Бютюнда абаданла, ол бизни Чегем аундан чыкъгъан жашды, деселе! Не болса да, бир жерли адамыбызны жырлагъанына тынгылагъан бек хычыуун эди. Олму кёллендирген болур эди, неда аны ариу, суюдюмлю ауазымы кьанатла битдирген болур эди – ол жыл окъуна тилим ачылып, жырлап башлагъан эдим. Мени – сегизжыллыкъ жашчыкыны – жети жукълап тюшюмде да жокъ эди Сергей бла танышырма да, артда уа андан кёп затха юйренирме, кесини бир туугъан къарындашыча кёрген шуёху да болурма, деп.

Неден да бек сейир этдирген зат а – биринчи танышханыбызлай окъуна аны адеплилиги эди. Уллугъа, гитчеге да тынгылай билген, кишини аузуна чапмагъан, терс, тапсыз сёлешген бар эсе да, тёзген, тынгылап кьойгъан, угъай, алай тюйюлдю, деп, даулашыргъа, неда уялыргъа сыймеген, уллу культурасы болгъан жырчыны жууукъ таный баргъанынг сайын, бекден-бек сейир этдире эди. Кесине тарта баргъан болмаса, кесинден аз да узайтмай.

Мени артист неда жырчы болуууму кьадарында Сергейни кёрген да, таныгъан да этгинчи, ол манга кьалай «болушханын» айтыргъа сюме. Школну бошагъандан сора – 1971 жылда Нальчикде музыка училищеге кирирге келген эдим. Экзаменде «мында окъургъа нек сюесе?» – деп соргъан эдиле. «Артист болургъа сюме», – деген эдим. «Кьаллай артист?» – деп, мени ырбыннга кьысаргъа кюрешгенча кёрюннген эди манга комиссияда олтургъанланы соруулары. «Беппайланы Сергейча жырларгъа сюме» – дегеними эшитгенлеринде, артыкъ сейир да этмедиле, алай, мени айтханымы жаратып, ышаргъанлары уа эслене эди.

– Бусагъатда уа жырлаялыкъмыса, – дедиле, биягъы мени ортагъа алып.

– Жырламай а, – дедим. Сора Сергей айтычуу жырла эсиме тюшдюле. Айт жыр дегенлеринде.

*... Сени къара чачынг табанынга жете,
Кёзлеринг кюле тургъанлай – деп,*

«Сен ариугъа» деген жырны айтдым. Жыр бошалгъанлай, олтургъанла, бир бирге къарап, не эсе да бир затла айтдыла. Энтта бир жыр айт, дедиле.

*... Мен хауа толкъунда иеме,
Келечи халында жырымы.
Къайдаса, къайдаса, излейме,
Бил жюрек, бил жюрек сырымы – деп,*

Сергей жырлаучу жырны (сёзлери Сарбашланы Зуфарны) айтдым. Комиссияны членлери аны жаратхан эдиле. Бегирек да анда олтургъан композитор Хасан Карданов махтады. «Жырны музыкасын ким жазгъанын а билемисе?» – деп соргъан эди. Мен, бир кесек абызырап, башымы чайкыап, угъай дегеними билдирген эдим. Аны ол кеси жазгъанын артта билгенме.

Мен драма актёр болгъанлыкъгъа, бюгюн-бюгече да жырларгъа да бек сюеме. Ётюрокден не, алгъын этиучюлерича, арт жыллада ол неда бу жырчыгъа деп, музыка, жыр жазгъан композиторла жокъну орунундадыла. Мени «репертуарымда» уа, алай айтыргъа жарай эсе, кёбюсюнде Сергейни жырларыдыла. Тюзюреги уа ол айтхан жырла. Ма аланы бир къауумлары: «Сюйгеним, сен къалай ариу болгъанса», «Къумукълу къыз», «Ким суюе болур менича», «Чегем чучхурлары», «Нальчик кечеле», «Нальчик шахарым», дагъыда башхалары. Некди да алай? Аны ангылатхан къыйын туююлдо. Сергейни сейирлик ариу ауазын, ол айтхан жырланы, аны да бек суюгенден. Бек сейири уа: мен айтхан жырланы къайтарып жырларгъа нек кюреше болурла, деп, аз да къызгъанмагъаныды, махтагъан, керти да кёлю бла къууанган болмаса. Ма аны ючюн суюебиз биз Сергейни, аны кюн жарыгъыча, ачыкъ ауазын, тенгиз толкъунлача, хауаны жырып, эшитилген тауушлукъ жырларын да.

***БАПЫНАЛАНЫ Зариф,
Росей Федерацияны сыйлы
артисти, КъМР-ни Къырал
саугъасыны лауреаты.***

ЖАШАУУН, ЖАНЫН ДА ЖЫР БЛА БИР ЭТТЕН

1958-1962 жыллада мен къабарты-Малкъарны радиосуну бла телевидениясыны хоруну концертмейстери болуп ишлегенме. Ол заманда коллективге М. Кунижев башчылыкъ этгенди.

Жыр эм тепсеу ансамбльден хорну кетерип, «Кабардинка» кеси къалгъандан сора, бизни кесибизни композиторларыбызны чыгъармаларын жырлагъан жангыз профессионал коллектив болуп радиокомитетни хору къалгъан эди. Кёбюсюнде анда М. Балов, Х. Карданов эм В. Молов жазгъан жырла айтыла эдиле.

Концертмейстерни борчун толтургъандан сора да, бирде манга

хормейстерни ишин да этерге – партиялагъа кёре жангы чыгъармаланы жырларгъа юйретирге да тюшгенди.

Мени ишимде солистле улуу магъананы тутхандыла. Ала бир къауум адам бола эдиле: Б. Каширгов, Беппайланы Сергей, М. Хуштов, М. Мамишев, Ф. Кудаета, Отарланы Омар, Алтууланы Зоя, дагъыда башхалары.

Солистлени репертуарлары тюрлю-тюрлю болгъандыла. Омар бла Зоя малкъар халкъар эрттеден келген бай жыр фольклорун жангыртыу бла къаты кюрешгендиле, къалгъанла уа шёндогюлю жырланы жырларгъа суйгендиле.

Мени бу айтылгъан солистлени барысыны да чыгъармачылыкъ жетишимлерине багъа берирге деген мурамым жокъду, алай аладан бирини – Беппайланы Сергейни – юсюнден энчи айтыргъа суюме.

Ариу ауазы, тынгылы профессионал хазырлыгыболгъан Сергей лирика репертуарны жаратханды. Ма аладан бир къауумлары: «Санга жырлайма» (сёзлери Къудайланы Хасанны, музыкасы Х. Кардановну), «Ким сую болур менича» (сёзлери Къулийланы Хажимусаны, музыкасы М. Баловну), «Санга назмула жазама» (сёзлери Ахматланы Ахияны, музыкасы М. Баловну), дагъыда башхалары.

Айхай да, Беппайланы Сергейни репертуарында жигитликни, патриотлукъну юслеринден, узакъ ёмюрледен бери келген тарых магъананы тутхан жырла да бардыла. Ол экеулен болуп бирге жырлагъан жырланы да бек суюноп хазырлагъанды. Кёбюсюнде Тетууланы Шарафутдин эм Билял Каширгов бла бирге. Сергей жырлап, битеу да жюзден артыкъ жыр жаздыргъанды.

Аны бла ишлеген бек хычыуун эди. Анга тынгылагъанланы алларында кесини жууаплылыгъын терен сезе, ол кесини усталыгъын тохтамагъанлай ёсдюргенлей тургъанды, жашауун, жанын да жыр бла бир этгенди.

Юрий БОГОМОЛОВ,
пианист-концертмейстер.
1995 жыл.

ЖАШАУ ЖОЛУ

Аликаланы Догъуатбийни жашы Владимир туугъанлы 70 жыл болады. Ол 1940 жылда 26-чи октябрьде Черек районну Огъары Жемтала элинде туугъанды. Кёчгюнчюлюк заманда аланы юйюр Къыргызстанны Фрунзе областыны Ивановка районуну Киров атлы (элни эсги къыргыз аты Жетиген болгъанды) колхозунда жашагъанды. Ол элде жетижыллыкъ школну бошагъанды. Андан сора ол районну Октябрь элни орта школунда окъугъанды. Аттестат алгъанлай окъуна Къыргыз ССР-ни ара шахары Фрунзеде (бусагъатда Бишкек) къырал университетини филология факультетине киргенди. Битеу малкъар халкъ бла бирге Аликаланы юйюрлери да туугъан жерлерине кёчюп кетгенлери себепли университетни экинчи курсундан окъууун тохтатып, Кавказгъа келирге тюшгенди. Нек дегенде, юйден болушлукъсуз къуру стипендия бла окъургъа къыйын эди. Кеси да Кавказгъа келирге сую эди. Нальчикде Къабарты-Малкъар къырал университетте жангыдан экзаменле берип, киргенди.

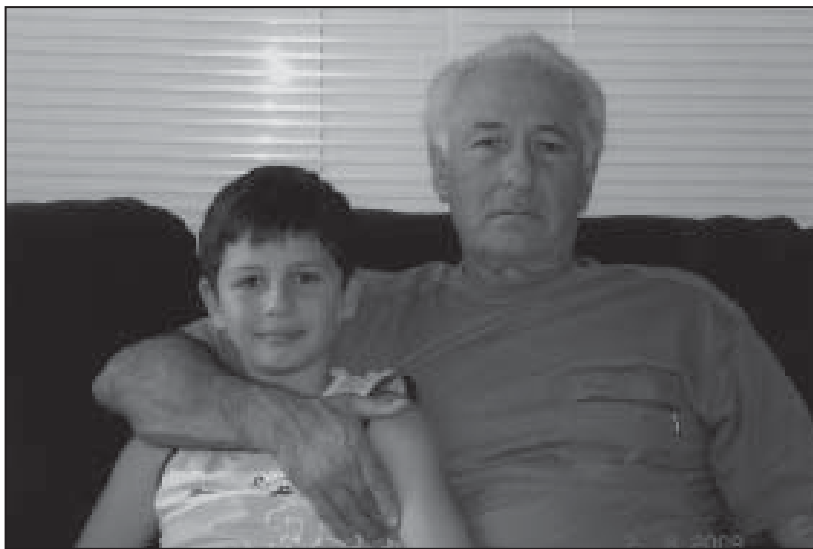
Къабарты-Малкъар къырал университетни история-филология факультетини 1963 жылда бошап чыкыгъанды. Ол жыл окъуна Аликаланы Владимирни «Коммунизмге жол» (бусагъатда «Заман») республикалы

газетге литература кьуллукъчу этип алгъандыла. Культура бѣломде, жууаплы секретарьны экинчиси болуп да ишлегенди, онбир жылны ичинде информация эм фельетон бѣломню таматасы болуп тургъанды. 1984 жылдан башлап, оналты жылны ичинде газетни жууаплы секретары болгъанды. Бусагъатда уа «Заман» газетни социальный политика бѣломюне таматалыкъ этеди.

Владимир назмула жазып эртте башлагъанды. Студент жылларында окъуна ала газетде чыгъа тургъандыла. Журналист ишке да кѣп заманын, кючюн-къарыуун да бергенди. Ол жазгъан фельетонланы, критика материалланы барысы да сейир этип окъугъандыла. Бусагъатда да белгили адамларыбызны юслеринден Алика улуну статьяларын кѣпле суйюп окъуйдула.

Владимирни лирика назмуларыны биринчи жыйымдыгъы 1970 жылда «Эльбрус» китап басмада «Майны жыры» деген ат бла чыкыгъанды. Ол кѣчюрюу иш бла да кѣп кюрешеди. Занкишиланы Хусейни Совет Союзну Жигити, лѣтчик-истребитель, малкъар халкъны махтаулу жашы Байсолтанланы Алимни юсюнден орус тилде жазылгъан «Сын гор - сокол Балтики» деген документли повестин малкъар тилге кѣчюргенди. «Эльбрус» басма аны да энчи китап этип чыгъаргъанды. Белгили дюгерли поэт Борис Муртазовну «Згидская красавица» деген жомакъ - поэмасын 1990 жылда малкъар тилге кѣчюргенди. Аны баш жигити малкъарлы жаш, тауладан энип келген Астемирди. Ол да «Эльбрус» китап басмада китап болуп чыкыгъанды.

*Аликаланы Владимир туудугъу Айдар бла.
Кишинев шахар, 2008 ж.*

Аликаланы Владимир, 1970 ж.

Россей Федерацияны Журналистлерини союзуну члениди. 1998 жылда анга «Къабарты-Малкъар Республиканы сыйлы журналисти» деген махтаулу ат берилгенди. 2004 жылда ол Россейни Жазыучуларыны союзуну членнге алыннганды.

Андан сора да Аликаланы Владимир фахмулу дюгерли поэт, филология илмуланы доктору Сабаев Сулейманны дюгерлилени бла малкъарлыланы араларында шуёхлукъну, къарындашлыкъны кёргюзтген «Соседи» деген поэмасын ана тилге кёчюрюп, малкъар окъуучуланы къууандыргъанды. Марина Ольховскаяны ол кёчюрген «Коварство и любовь» деген балладасын-поэмасын бизни тилибизде суйюп окъугъандыла. Балладаны баш жигитлери таулуладыла; Къасай бий бла аны къызы Даута, жылкъычы жаш Алий.

Авторну «Сен кимни машинасын озуп бараса!» деген ат бла чам хапарларыны жыйымдыгы 2002 жылда «Эльбрус» китап басмада чыкыгъанды ол оюнну-кюлкюню суйгенлеге иги саугъа эди. Аликаланы Владимир

АЛИКАЛАНЫ Владимир

Чам хапарла

ОЮНДАН ОТ ЧЫГЪАР

Тутуп темир юзерча жашла сау жылны хазырлайдыла кеслерин жылны бу кезиуюне. Мытырла, хомухла уа бу къыйын ишден неда этип албугъартыргъа амал излейдиле. Алай, башха ышаныр адамы болмай, юйюнде да мал тутханнга уа, суйсе, соймесе да, чалгъычы жыйыннга къошулуп, биченнге чыгъаргъа тюшеди. Биченликле элден узакъда: таула арасында неда тау этеклеринде, кёбюсюнде уа агъач къыйыры талалада. Аллай жерледе чалгъы чалгъан, дырын жыйгъан да тынчыракъды. Сыртлада, тёшлию жерледе неда терен

кьоллада, мырылада чалгъы чалыргъа борбайлы жашла керекдиле. Кеслерине базыннган, «сен сен эсенг, мен менме» деген.

Тау этегинде Арбаз элдегиле да чыкъдыла чалгъыгъа. Быйыл сейирликдиле биченликле. Чаллыкъ жерлени ат бла жырып да ёталмазчады кырдыгы асыры къалындан. Жауунла тохтамай жаугъандыла. Исси кюнле да жерни къыздырыр, жылытыр ючюн къалмагъандыла. Терк ёсгенди кырдык, къалын да, бийик да болуп.

Айыулу сыртны да кырдыгы аламатды. Арбазчы жашла алайны бошдан сайламагъандыла. Былайы элден иги да узакъдады. Мал, зат кирип малтамагъанды кырдыгын. Таудан келген тебенги алайны кырдыгыны башын сылап ётген кезиуде, чаллыкъла тенгизча чайкъаладыла. Гюл, кырдык ийис да кёлюнгю кётюрюп, солууунгу теренден алдырадыла, ариу, тау хауаны ичинге кёбюрек тартыргъа кюрешесе.

Хар зат да тап эди. Ашарыкъларын, жатар жерлерин алып келген эдиле арбазчыла бешеулен болуп. Бек алгъа къош ишледиле. Суу баргъан кьолгъа тошып, къошха жарарча терекле кесдиле. Чыпынла салып, башын жапдыла. Башына терек бутакъланы кёбюрек атдыла. Аланы юслерине да чалып хансла саладыла. Энди уа чалгъан биченлеринден аз-аздан аны башына ата турлукъдула. Жауун не кёп жауса да, суу ётмезча.

Хау айтханыбызча, хар не да тап эди. Тамбла барысы да танг жарыгъанлай, ма бу сыртлада кёрюннген биченликни чалып башларыкъдыла. Бюгюн а хар бири да чалгъысын тамблагъы «чабыуулгъа» хазырлайды.

Мухтар да аланы арасында. Бирда болмагъанча чамчы, оюнчу, лакъырдачы. Бирде уа ойнайма деп, асыры оздуруп жибериучюдо да, «Мухтар» дерни орнуна, «ол къанбуз» деучюдоле анга. «Тура эдим жата, къайдан чыкъды хата», - деп эрттегиле таулу айтханлай болду бу жол а Къанбузну иши. Арлакъда Къасай, берлакъда да Къаспот теъше салып чалгъыларын тишейдиле. Алай уста тишейдиле ала, чёгючно чалгъыны аузуна жетдиргенлери сайын, бир сейирлик музыка согъулгъаннга ушайды аланы чалгъы тишеген тауушлары.

Бу затны эслеп, къанбуз Мухтар да кесини къатында олтургъан, чалгъыгъа биринчи кере чыкъгъан Солачагъа айланып, чам этип, эрикенин кетерип муратда, бир кесекге сагъышлы болду. Алгъа неден башларгъа билмеди. Не гитче затха да ийнанып, кюзуп къалыучу Солачаны кюзутуп, къалай бла оюн чыгъарыргъа боллугъуну хыйсабын этди. Солача деп да анга солакъай болгъаны ючкш айтхандыла. Тюз аты уа Солтанды. Аны ол чам аты хорлай башлагъаны себепли Солтан деген аты уа унутула окъуна башлагъанды. Артыкъ бек жаратмагъан эсе да, кеси да юйренип къалгъанды «Солача» деген чам атына. Анда адамны ауан этерча, кёлюне тиерча зат болмагъанын ол кеси да ангылай эди.

Жыйыннга къошула келмеген, этген иши, айтхан сёзю да башхаланы кесине къаратыры деп киши да махтау салалмазлыкъ Солтанны дыгъылына къатылыр муратда, былай деди Мухтар:

- Солача, сен а нек тураса, чалгынгы тишемей?

- Да, мен тишей билмейме.

Бу жууапны эшитип, Къанбуз: «Къайдады тѣшюнг, чѣгючюнг, чалгынг да?» - дегенни айтып, «келтирчи бери аланы» - деп къошду.

Солача къош артында атылып тургъан тѣшюн, чѣгючюн да келтирди Мухтар олтургъан жерге. Къанбуз - Мухтар Солтанны чѣгючюн къолуна алды да, ары-бери атып, къолунда ойната, анга къарап, быллай сорду:

- Бу не затды?

- Чѣгюч.

- Да, юйюнге игиликле жауарыкъ, быллай чѣгюч боламыды да? Женгил, отлукъ къуу кибики! Сора алайсыз да абызырап, не айтыргъа билмей тургъан жашны чалгъы тишерик тѣшюн къолу бла сылай кетди да:

- Тѣшюнг да жумушакъ, чѣгючюнг а андан да жумушакъ, чалгынны была бла тишейме десенг, чалгынг къалын кырдыкны угъай, ма алайда ол жангыз чѣпню башын да къыркъаллыкъ туююлдо. Быланы кеслерин да ким бергенди санга, атам замандан бери атылып тургъан затланы? Бу сѣзлени эшитип, Солача да «буму телиди огъесе менми телиме» - дегенча, Къанбузну кѣзюне къарап, иги кесекни турду, зат айтмады.

Мухтарны «спектакли» бек сейирлик жерине жете башлагъан кезиуде, алайгъа чалгъычыладан бири Тембот келип чѣкдю. Аны эслеп, Мухтарны уа бютюнда ойнарыгъы келди. Башлады биягъы чѣгючню къолуна алып:

- Тембот, ийманынг хакъына бери бир къара, муну чѣгючдю деп бу жашха тутдуруп жибергенлеге не айтыргъа боллукуъду? Бу тѣшге да къолунг бла тийип бир кѣр. Чѣгючю да жумушакъ, тѣшю у а андан да жумушакъ, хыра окъуна! Бу экисини ортасына салып, тишейме десенг, не иги чалгъы да бузулгъан этерикди ансы, жютю боллукъ туююлдо. Аллай чалгъы бла не иги биченликни да чалама десенг а, юч къыркъгъан этериксе ансы, кырдыкны гымых «жюлюяллыкъ» туююлсе. Аны уа киши да унарыкъ туююлдо. Чаллыкъны ортасына кирип, малтап, зыраф этип кетсенг.

Къанбузну бу хапарына тынгылай, Солачаны къаны бузулду, ачыуу башына чапды, къыл чайнады. Не айтыргъа билмеди. Сагъышха окъуна къалды. «Кертиси бла да чѣгючюм, чалгъы тишер тѣшюм да башхаланыкъына ушамай, жумушакъламы болурла, огъесе Къанбуз мени телигеми санайды»- деп арсарлыкъ келди кѣлуне жашны.

Темботну да Къанбузгъа къошулуп, «чѣгючю да, тѣшю да чалгъы тишерге жарарыкъ туююлдоле»- деген сѣзлери уа аны арталлы да шайтанлы этдиле. Тѣзюмю тауусулду Солачаны. Кѣтюрдю да тѣшюн арлакъгъа элтип атды. Чалгъысын да къошдан узакъ болмай, элия уруп, къуру туругъу къалгъан терек бутакъгъа такъды. Чѣгючюн а къолуна алды да, бусагъат кеси тутаргъа арагъан жаныуарны юсюне

ёлор мыллыгын атаргъа хазырланган сюлесинча, шыбыртсыз Къанбузну къатына жуукълашды. Жашны кёлю бузулгъанына да къарамай, кеси чыгъаргъан оюннга къууана, чалгъычы нёгери Темботха хапар айтып, махтана тургъан Мухтар, чёгюч мангылайына къалай тийгенин да эслеялмады. Эси ауду.

Мангылайына, носорогдача, мюйюз чыкъды. Мангылайында догъура къайнады. Чалгъычыла Къаспот да, Къасай да чабышып жетдиле. Алгъа билалмадыла не болгъанын. Солача чёгюч кела Къанбузну башына нек жетдиргенин. Шаудан суугъа къууулуп кетип, челек бла алып келдиле да, быстырны суу этип, мангылайына салып, терк-терк алышындырдыла. Мухтарны уа кёз акълары аралып, энди уа ёлюпмю къалады деп къоркъдула. Къашыкъ бла аузуна суу къуйдула. Сууукъ суу бла бетин-башын сыладыла. Эс жыйып, аязды жарлы «къанбуз», оюнчу, чамчы Мухтар.

«Бу не этгенинг эди!» - деп къаты ачыуландыла чалгъычыла Солтаннга. Аман окъуна айтдыла, урушдула, къуруп кет былайдан, итден туугъан, -дедиле. Насыбынг да бар эди, ёлюп къалмагъанына, мурдарлыкъгъа къаллыкъ эди башынг?! Чалгъынгы, башха затларынгы да жый да, къуруп кет мындан! Нек этгенинги бир ангылатчы бизге?»

- Да сора нек айта эди ол манга чёгючюнг да жумушакъ, чалгъы тишерик тёшюнг а андан да жумушакъ деп. Башха сылтау айталмай, мур-мур этди Солачы эринлери къалтырай.

- Къююгъуз маржа, аны - деди, аязып, тап бола келген Мухтар. - Ол терс тюйюлдю, мен тереме. «Оюндан от чыгъар» - дейдиле. Ойнайма деп, башыма палахны мен кесим излегенме. Энди акъыллы болурма. Ким бла ойнаргъа боллугъун эслеп сёлеширме.

Бу сёзлени эшитип, барысы да Къанбузгъа къарадыла. Жанлары да ауруду анга. Алай ичлеринден а «айхайда, ким бла ойнарынгы, кимге чам этеринги билип сёлеше турурса» - деп сагъыш этдиле.

ЖУТТАЙ

Аны тюз аты Даулет болгъанлыкъгъа, элде абаданла, гитчеле да чам атын кёбюрек айтадыла. Сейир тюйюлмюдю, тюз да къураннга къарагъанча аны чам атын ким эсе да бир тап келишдиргенди этген ишлерине, къылыгъына, кесин жюрютюуне... Битеу турушу турушунлай чам атыны къыйматы аны кесин бир да болмагъанча бир тап тутуп къояды. Ма «Жуттай», келеди дерле кенден кёрселе окъуна сабийле. Ол а юйренмеген адамны къулагъына бек эриши эшитиледи. Ал кезиуледе Даулет кеси чам атын айтып эшитгенлей тюйюшюрге окъуна чабып тургъанды. Ачыуланнганды, кеси-кесин жыртханды, экеуге тартдыргъанды. Адам къаллай бир терк къозуса, чамчыла уа бютюнда зауукълукъ табадыла, этген муратларына жетгенлерине къууанадыла. «Жуттай», - деп бек алгъа Даулетге ким ычхындыр-

гъан болур эди базынып, аны бюгюнлюкде киши да билмейди, алай артдан-артха чам атына ол кеси да юйренип къалады. Эмилик атны, иер салып минерге юйретгенлей, элни оюнчу жашлары аз-аздан аны кесин чам атына да юйретип къойгъандыла. Ол энди къарт, къарыу-суз да болгъанды. Алай жаш заманындагы къылыкълары бютюнда «терсей» баргъан болмаса, азаймагъандыла.

Андан бери талай жылла озгъан эселе да, «Жуттай» деген чам ат а Даулетге, мырхык жабышханлай жабышханды да, арталы да кетерге унамайды. Хапаргъа кёре уа иш былай болгъанды. Урушну алында жыллада элни хайт деген жашлары жыйылып, суу бойнунда къой союп, къазан асып, эт бишире болгъандыла. Къазаннга бла отха къарагъан шападан башхалары арлакьда къол таш атышып эришгендиле. Беллерине белбаула къысып, кёк къыртишда тутушхандыла. Даулетни къайгъысы у а ол туююл эди. Аны эси боркъулдап къайнай тургъан къазанда эди. Эт да бишип, от да бир кесек селейди. Энди кеси аллына къайнай турсун - деп, шапалыкъ этген жаш да бирси тенглери болгъан жерге барып, алагъа къошулду.

Къазанны марап тургъан Даулет а, алайда адам болмагъанын эслеп, терк окьуна от къатына жетди да, къайнай тругъан чоюндан уллу эт туурамны сермеп алама деп, ары узалгъанлай, этни баш кёмюгю тёгюлген жерде аягъы учхалап, къолу саулай да чоюннга батъылып кетди. Сени жауунг да аны кёрсюн, къычырыкъ, хахай этип, чабып ёлюр мыллыгын суугъа атды. Алайда аны эси ауду. Жазыкъ Даулетни къычырыгъына къол таш ата, тутуша тургъан жашла чабышып жетдиле. Судан тартып чыгъарсала уа онг билегини эти бишип эди. Исси шорпа къарап къарагъынчы кюйдюрюп, мукьут этип атханды.

Врачла не бек кюрешген эселе да, аны билегин сау эталмагъандыла. Эти туюнюп кетгенди. Алай бла насыпсыз Даулет къыяулу болгъанды. Вир насыбы аны билегин кесип кетермегенлери эди. Сюеги бла къан тамырлары къалгъан эдиле.

Ма ол кюнден сора башланнгандыла битеу палахла да Даулетге. «Жуттай» деген чам ат да андан сора тагъылды анга. Тагъылгъанда да алай тагъылды, жара тапча, ёмюрде аны санындан-жанындан кетмезча.

Аллах сакъласын,- дейдиле энди аны таныгъан къартла, жашла да, аны бла бир столгъа олтургъандан. Ашха асыры жутдан аны аллына, муну аллына да, аны табагъына, муну табагъына да узалыр. Хайыууанча, аллына тюшгенни сибирип къойгъан болмаса, былай этсем тапсыз болур, адам айып этер - деп башын аурутмаучуду. Ма анданды «Жуттай» деген ат анга къураннга къарап айтылгъанча, аламат тюз аталгъаны да.

Бек сейири уа аны бир аллах ургъан, уят-сыйыт дегенни билмеген Абидат деп бир къызы барды да, хар неси бла да атасына ушагъаныды. Барындан да аламаты у а жутлугъу да, алай жутду, биреуню кёзюн тартып алып, жутуп къояргъа окьуна хазырды.

Ишлеген жеринде уа анга айтылмагъан зат жокъду. Аны масхапсызлыгъын, кёзюне айтмасала да, ызындан а бек кёп аман айтадыла. «Бу бурнун сугъаргъа кюрешмеген жер жокъду», - дейди бирге ишлегенледен бири. Башхасы ау «ол андан сом тюшеригин билсе, бурнун элтип, аякъ жолгъа окъуна сугъар», - деп кьошады. Бир жол а сейир болады. Бирге ишлеп тургъан жашладан бирини атасы нёгерлеринг бла бир олтурурсуз деп, жараулу токълу берип жибереди. Жёрмелерин, этин да хазыр этип. Шахар фатарда газда уллу чоюн бла биширип, жашла этни келтирип, бары да олтурлукъ залгъа кийиреди. Анымы эследи, Абидат кьолуна да бир уллу целлофан артмакны алып, энди чоюнну ичине кирип кетеди дерча, аны юсюне тёрт бюкленип, кьонакъларым бардыла, мени юлюшюмю беригиз деп, аны да сермеди, муну да сермеди, жёрмелени да чыгъарды. Бишген этни кётюрюп келген жашла уа, абызырап, ол тиширыуну бетсизлигине не айтыргъа билмей кьалдыла. Этме алай, жашлагаъа хазна зат кьоймай, жыйып кетсенг, биз столгъа не саллыкъбыз, эт керек эсе, кел да, юлюшюнгю мында аша, дерге да кюрешдиле. Алай уялталмадыла. «Жутдайдан» туугъан жуттай болур, - деди аны атасын уста таныгъан жашладан кьайсы эсе да бири.

МАХТИНИ ТОЙГЪА БАРЫУУ

Жангы жылны аллында Махтиге чакъырыу кьагъыт келтирдиле. Тенги Сафар жашыны тоюна чакъыра эди. Той кьайсы кюн, кьалайда, ненча сагъатда башланырыгъына дери да хар зат тынгылы жазылып. Антлы шуёхуну биринчи кьууанчына бармай да бир кёрсюн! Элни кьой да, шахардан окъуна кёчюрюп. Аллай арсарлыкъ Махтиде чырт да жокъ эди. Барыргъа, алгъышларгъа керекди деген болмаса. Кеси да тап кюннге тюшеди. Шабат кюннге. Аны ызындан а Жангы жыл жетерикди. Бир юч-тёрт кюнден сора. Байрамла, ойнар-кюлюр кюнге кёп боллукъдула. Ала уа нечик иги сылтауладыла. Айхайда, берекетден толу хант кьангалада олтуруп, келген-кетген кьонакъла бла бирге хапар айтыргъа, ашаргъа-ичерге. Сюймеген ишлери туююлдюле ала Махтини. Айтханыбызча, сылтау табылсын ансы...

Ары буруп да, бери буруп да кьарады Махти шуёху тойгъа чакъыргъан кьагъытха. Эки-юч кере да кьайтарып окъуду аны. Той а шахарда аты айтылгъан бек иги санаторийледен бири «Тау хауада» боллукъду. Хар зат да кьолундан келген кьолайлы тенги аман жерни сайламагъанды. Чакъырылгъан кьонакъла да анга кёре боллукъдула. Махти да аланы арасында. Аман кишимиди ол а! Кимден кемди? Ичерге, ашаргъа жетгенде, экеу тенгли юлюшюн алаллыкъды. Аны алайлыгъына у а кишини ишеклиги жокъ эди. Алай шуёху тоюна чакъыргъан «кьалын хуржунлуланы» арасында, - ары

аллайла жыйыллыкларына уа ол аз да ишекли туююлдо,-уялмаз, кызармаз ючюн ахча мажарырга керекди. Башхаладан кем болмазча. Ма ол тюрлю сагышла болдула Махтини ахыр кезиучюкде кыйнаган затла ансы, башха жаны бла чырмау жокъ эди. Юйде да юйренип кьалгъандыла аны той болсун, болмасын, ингир сайын, иги да кефейип, жарыкъ болуп келиучюсюне. Аллахны хар кюню сайын да. Агъындан бир шеша ичгенликге, «жугътур кьулагъына жел юфкюргенча» неда «тенгизге теке атханча» да болмаучуду. Экинчи, ючюнчю шешалагъа кьатышса, жалаңда ол заманда билинучюдо аны ичине «шайтан суу» ойнап башлагъаны.

Етюрюкден не, кьаллай бирин ашырса да тамагъындан аракыны -Махтини туююшо-урушу болмаучуду, артыкъ сёлешип да аурутмаучуду негерлерини башларын. Къуюп тур ансы, доммай баласы кибик тынгылап, къуюлган аракыны ичине ташайтып турурга уа эринмеучюдо. Кесине базынганыча, иче-ашай да, ичгенин-ашагъанын кётуре да биледи. Алай бир оздурган кезиулеринде уа бир болмачы затны юсюнден окъуна даулашырга да бек суюючюдо. «Тепmez тепсе, аман тебер» - дегенча. Ол заманда уа Аллах сакъласын аны бла демлешгенден. «Сен айтханлай» - деп кьойган болмаса, тенглеринден бири да аны бла даулашырга суймеучюдо.

Къалай алай десек да, Махти тенг жюрюте да, керек жерде тенглик эте да биледи. Аны аллай иги ышанлары уа кёбюсюнде башха жартылыкларын жабып кьоядыла.

Энди бу жангы жылны аллында, ахча-бохча да болмаган кезиуде, айны ал кюнлеринде келтириучю пенсиясын да алып заман жетмей турганлай, кьайдан чыккъды бу той кьайгы да? Бир башха кезиуде уа этерге жарамаймы эди аны, жангы жылны марап турмай. Ол сагышла Махтини бир кесек кьайгы этдирселе да, тойгъа къалай кийинип барлыгы, анда шуёхуну шуёхларындан, жууукларындан да кимлени кёрлюго, хар зат да ёрге къаланган бай столда къалай олтурлугъу, сёз берселе не айтып алгыш этериги, иги кызиса уа омакъ тиширыула бла тепсерге окъуна чыгарыгы эсине тюселе - жюрегине бир кесек хошлукъ да келеди.

... «Оюн оюн болса да, башха урган оюн туююлдо»,- деди Махти кеси-кесине. Бармай кьалырга... Угъай, ол затны юсюнден сагыш этерге окъуна кьоркъады. Махти кызын эрге бергенде, Сафар адетдеча келип, юч жюз сом атып кетген эди. Мындан юч-тёрт жыл алгъа ол ахчаны кыйматы башха эди. «Энди уа, энди... Юч жюз сомунг юч тюменча болгъанды. Сора мен кьаллай бир кьойсам болур, ол палах «инфляция» дегенни да эсге алып... Алай инфляция бла мени не ишим барды. Мени не терслигим барды ахчаны

кыйматы тохтамай баргъанында. Мен да Сафар кьойган чакълы бир кьойсам, ким дау этерикди манга...»

Ол тюрлю сагышла башын кьашытдыла Махтини. Арсарлыкъ бийледи аны ахча кьайдан мажарырга билмей турган «кьайгылы» жанын.

Ахыр оноуну да ол кеси этди кеси-кесине. Энди уа арсарлыкъ угъай, таукеллик бийледи аны башын. Беш жюз сом элтирге керекди. Кеси этген ол оноуну бузаргъа кишини да эркинлиги жокъду. «Эки мингге жууукъ пенсия алама. Аллай бир кюнде аллай бир да къоратмазлыкъ болуп, органлада ишлей кетип, ол пенсияны сора мен нек алганма да? Ол «аман» къатын а кеси пенсиясына кеси оноу этсин. Алай кѣп алмайды. Пенсиядан тышында ишлеп келтиргеними да аны къолуна береме». Кесини алай тюз оюм этгенин кеси да жаратды Махти. Батыр болду, таукеллик келди анга. Телефонну бурду да, эрттегили шуѣху Хамитге сѣлешди.

- Жерден, кѣкден табарыкъ эсенг да, келир айны онусуна дери манга бир беш жюз сом тап,-деди.

- Олсагъатха не болуп къалды?- деп сорду оюнчу тенги жарыгъанча этип. -Бирси кюн хар зат да тап эди да?

- Алан, айтыргъа да бир къой, мен санга от тюшгенди, бир уллу палах болгъанды демейме да. Сомларынг бар эселе, айт да, барып алайым. Ол сен да, мен да таныгъан Сафар жашына къатын алады да, шабат кюн тойгъа чакъыргъанды - деп, шош ауаз бла ангылатыргъа кюрешди Махти ахча неге керек болгъанын, хыны сѣлешсем, бермей иш къояр деген акъылда, къоркъаракъ да болуп.

- Да не этесе да аллай бир ахчаны, андан эсе кесибиз олтурсакъ, эки-юч кюннге да жетерикди ол ахча, -дегени айтды Хамит, биягъы тенгини дыгъылына къатыла, неда этип, ачыуландырыр муртада.

-Табын а сен айта кѣреме, шуѣхум. Алай этип тебиресек, бир бирге баргъан, келген да, бир бирни къууанчына къууаннган да этерик туйюлбюз сора. -Махтини ауазы мудах эшитиледи. Хамитни ойнап айтхан сѣзлерин керти сунду.

- Охо, мудах болма. Табарбыз ахча. Тѣлерге базын ансы, ол сен кесинг жашагъан тогъуз къатлы юйню бек башына мюйюзлеринден суйреп, къутургъан бугъаны окъуна чыгъарайым. -Тенгини бу безиреу сѣзлеринден сора Махтини тѣзюмю бютюнда тауусула башлады.

- Бугъангы не суйсенг да, кесинг суйгенлей эт, сандырап турма да, бар эсе манга ахча бер,- деди Махти сѣзню кескин салып. Бютюнда ачыу этейим деп, Хамит телефонну атды. Махти юсюне бузлу суу къуюлгъанча болду. Ай сени... деп аманла окъуна айтды. Экилери да тур дула иги кесек заманны ким хорлар деп. Не десенг да, телефонну алгъа атхана терслигин ангылап, Хамит кеси алгъа сѣлешди.

- Махти, нек атып къойдунг телефонну? - деди биягъы аны терслерге кюреше Хамит.

- Кет эмина атсын юйюнге, кесинг атып, манга айт дагъыда. Шуѣхуну керти да ачыулана башлагаъанын сезип:

- Гузаба этип турма да, кел да ал,- деди Хамит ахырында оюнун, чамын да тохтатып.

... Шабат кюн эрттенликде аяулу костюмун да кийип, сакъа-лын да гымыш жюлюп, акъ кёлеги, омакъ галстугу бла сахаргъа чыкъды Махти. Тойгъа «хазырланып» барыр муратда. Шуёхладан, танышладан кимге тубейим деп. Нёгер излеп. «Ма келе турады Азрет. Нечик тап болду. Бир шеша экибизге тамамды. Ол тойгъа берлигимден тышында аллай бирим а барды». Ичинден алай айтып къууанды Махти. Азретни къатына жууукъ келип, саламлашды да, былай айтды:

- Кёкде излеригим, жерде табылып къалдынг да,- деди шуёхуну кёлюн алыр муратда. Экиси да бир бирни «тюз» ангыладыла. Алгъа Махти алгъан шешаны «оноуун» этдиле. Аз кёрюндю. Азрет да бирин мажарды. Аны да «аудурдула». Быллай кезиуледе кесине бегирек базынган Махти «ишни ауурлугъун» кеси бойнуна алыучуду. Бу жол да алай этди. Энди хар зат да тапды. Тойгъа барыргъа да боллукъду. Шуёхла да айырылдыла бир бирден жарыкъ саламлашып, кеслери да «жарыкъчыкъла» болуп.

... Жыйылыр заман да жетгенди. Чакъырыу къагъытда айтылгъан санаторий таба ашыкъды Махти. Хуржунуна узалды энтта да бир къарар муратда ол къагъытха. Жокъду. Бирси костюмуну хуржунунда къалгъанды. Къайсы эди, ярабий? «Шауданмы» эди, «Тау хауамы» эди, огъесе «Наратлы къолму» эди неда «Кавказмы» эди ол той боллукъ санаторийни аты? Эсинден чыкъгъанды Махтини. Алай абызырамады, ёрге таукел атлады, курорт тийреге. Ма уллу къабакъ эшиклени башында санаторийни аты жазылып турады. «Нартланы жери» - деп. Ы-ы-хы, ма бу болур эди деп алай келди Махтини акъылына. Бурулду ары ол арсарсыз. Келе, кете тургъан машиналары, жыйылып хапар айта тургъан адамлары да кёрдю уллу корпусну аллында. Согъулгъан музыка уа кенгнге эшитиледи. «Тапдым», - деди Махти ичинден аланы кёрюп. Жууукълаша барды да, таныгъан танымагъан демей, аллына тубегенле бла саламлашды. Алай не бек кюреши эсе да, шагъырей адам кёралмады. Алыкъа келлик болурла деген акылда тегерекге-башха къарады. Андан узакъ болмай сюелген къарамыйыкъ жаш, аны эслеп, «кимни излейсе?» - деп сорду орусча. Ол Махтиге шагъырей адамча кёрюндю. «Мында ахча жыйгъан адам а бармыды?» - деп соруулу къарады анга. «Болмай а. Ма анда фойеде стол къатында олтуруп тургъан жаш жыяды», - деди Махтини жангы «шагъырейи». Барды да, берди ахчасын, бир шайын да кем этмей, беш жюз сомну. Кесини атын, тукъумун да жаздырды Махти. Бир уллу ауур жюк юсюнден кетгенча болду. Алай, нек эсе да жаратмайды ол бу халны. Къайдадыла шуёхуну шуёхлары, тенглери, ахлулары? Ол таныгъанла да, анны таныгъанла да? Тенгини жашыны тоюна келгенле, келликле да? Табалмады бир таныш жан Махти.

- Мында не барды? Адамла неге жыйылгъандыла? - деп сорду арлакъда сюелген жашладан бирине.

- Къайры келгенинги билмеймисе да? - деп, соруугъа соруу бла жууап берди ол жаш да.

- Мен керти кёлюм бла сорама,- деп, ангылатыргъа кюрешди Махти.

- Алай эсе,- дедиле анга ол сюелгенле,- бюгюн бери заводну баш бухгалтерини юбилейные жыйылабыз. Къайсы завод болгъанын да айтдыла. Алай Махтини къулагъына кирмеди заводну аты да, артда айтылгъан башха сёзле да.

Сагъайды, кефи да кете, жайыгъа башлады тойгъа келген «жигитни». Энди уа къалай этсин ол? Барып ахчасын артха къалай алсын? Алмай а. Нек алмайды да? Фойеде биягъы стол таба тебиреди Махти. Ол ахча берип жаздыргъан жаш угъай, энди уа башхасы олтуруп тура эди. Айтып ангылатыргъа кюрешди былай да, былай деп. Тили бюлдюреклеп, кеф болуп тургъанын кёрюп, ахча жыяргъа олтургъан жаш Махтини бир фитначы сунуп: «Алан, мен сени ахчангы-бохчангы да кёрмегенме, кимге берген эсенг да, бар да, андан ал»,- деди. Тукъумла жазылгъан тефтерин, ким къаллай бир ахча бергенин да кёргюзтдю. Махти анда кесини тукъумун табалмады. Бу кеф адам бир аман акъыл этип айланнган сундула да, къыстадыла аны алайдан.

Даулашыргъа, туююшюрге да болмады къыйынлы Махти. Ангылады кесини терслигин, жангылгъанын да. Къой бир аман ишге тюбегинчи деп, башын алып къачды алайдан. Тою-оюну да аны бла бошалды ол кюн аны.

СИЗНИ САБИЙЛЕРИГИЗ УГЪАЙ, БИЗНИ САБИЙЛЕРИБИЗ ДА АУРУЙДУЛА

Харун жунчуп, ишге келген-кетген, кёрюннген кибик эте, сау эки ыйыкъны айланды. Ишлеген жеринден фатар сакълап да талай жылы тургъанды. Аллаха шукур, энди юйюрюн шахаргъа жыйышдыргъанды. Къатыны, юч къызы, жашы, кеси бла беш адам. Аны юйюрю элде къыйналып тургъанына жан аурутуп, редакцияда ишлегенле кезиюу да жетгинчи бир сау отоуу бла отоу жартысы болгъан, эки отоулугъа саналгъан фатарны анга берирге угъай демедиле. Ол да иги кёрюндю Харуннга къурулай къалгъандан эсе. Кеси мында, юйюрю элде, жетген жерде къала айланнгандан эсе. «Анда жашай тур, энтта да бир Аллах айтхан болур, акъсакъ ат сау атха жетдиреди» - дедиле газетни таматарлары. Сабийлери уа алыкъа бир биринден гитчеле. Ёксюзлюк сынап ёсген Харуннга тышындан болушлукъ да хазна жокъ. Кеси-кесине мадар эте, кеси къармашып, жашауун кеси къуараргъа кюрешген болмаса, ышаннган адамы, онг тапдыргъан, себеплик этген жокъ. Энди уа ууакъ сабийле. Не десенг да юйюрю.

Олду жүрегине хошлукъ берген, башын ёрге кётюрюп, тенглери-ни арасында эркин, базыныулу да сёлешдирген уллу байлыгы да Харунну. Сабийлери да бири биринден ариу, чолпан жулдузчукъла кибики. Къатыны уа къара къаш, къара кёз, узун къара чачы белине жете, чиммакъ акъ бетин къызгъылдым уууртлары бютюнда ариу эте. Бетинден нюрю тёлеле тургъан бир мёлек. Атын да ким эсе да билип атагъан болур эди о л ал лай хур къыз боллугъун. Нюржан деп. Нюржан энди уа тёрт ариу сабийни анасы.

«Жарлыгъа байлыкъ жарашмаз» - дегенлейми болду, шахаргъа кёчгенлерими жарашмады, огъесе битеу да кесекле жайылгъан кезиугеми тюшдю, Харунну юйюрю кесекледен ауруп, дырын болуп жатады. Жётел этгенлери да алай, этлери къызып, температуралары кётюрюлюп, не дарман, не башха зат болушмай, къыйналгъан юйюрюне тынгысызлыгы тынчлыгъын алгъан Харун кеси да азгъанды, абызырагъанды. Бирде дарман излеп, аптекагъа чабаргъа, бирде уа сют алыр ючюн уллу очередьде сюелирге тюшеди. Базарсыз да болмайды, къартладан дарман кырдыкла сатып алады. Жётелге жарайды деселе, саусузларынына шорпа этип ичирейим деп, базарда игирек тауукъну сайларгъа кюрешеди. Керекли дарман а табылгъанмы этеди... Бир иги шагъырейинг, танышынг ишлемесе ол аптека деген жерде. Сомларынг жетише эселе уа дарманы багъасы тенгли эки-юч тёлеп, бир коробка конфет элтип барсанг, аптеканы таматасы кесинде болмаса да, башхалагъа сёлешип табаргъа, болушургъа кюрешир. Ай-хайда, ол заманлада коробка конфет тапхан да тынч туююл эди. Аны ючюн да таныш-шагъырей излерге, багъасына къошуп тёлерге тюше эди. Ма аллай бир къыйын, онгмагъан кезиучюгю башланган эди къыйынлы Харунну. Бир жанындан юйню ауарасы. Экинчи жанындан а ишни. Андан эди келген-кетген, кёрюннген кибики эте тургъаны да.

Аны уа ангылагъан, ангыламагъан да бар. Хазна киши ангыласын сени къыйынлыгыныгы кеси башына тюшгюнчю «Ауругъанны сау билмез, ач къарынны токъ билмез» - дегенлей. Харунну башы къайгылы болуп, ауарагъа къалып тургъан бир кезиую эди эки жыйырмадан атлай баргъан жашау жолунда.

Таматаны экинчиси - редакторну заместители арыгъан, абызыраган, бир кесек тозурагъан да этген мудах бетли Харунну редакцияны узун коридорунда эследи да, бери кирчи деп, кесини кабинетине чакъырды. Алайсыз да жунчуп тургъан Харун, тамата бош чакъырмагъанын ангылап, бир кесек тынгысыз бола, аны кабинети таба тебиреди. Таматаны экинчиси Осман бир эллиси, узакъ жууугъу болгъанын да эсине тюшюрдю. Охо, не боллукъду «ийнек аягы бузоу ёлтюрмейди» дейдиле, манга аны хыянаты жетерик болмаз деген акъылда кабинетге таукел кирди.

- Олтур,- деди Осман Харуннга къарап, шинтикге чёге, Харун да таматаны ачуланып, анга урушургъа, тырман этерге чакъыргъанын бла жарсып чакъыргъанын билирге кюрешди аны къашлары туююлген саргъылдым бетине тюрслеп, кёз жетдире.

- Шабат улу, сен газетни энчи корреспондентисе,- дегенни айтды тамата Харунну алайсыз да жунчуп тургъан бетине къарап. - Ненча кюн болады сен бир тизгин да бермегенли, къайда не этип айланнганынги киши да билмейди! Былай ишлерге жарарыкъ туююлдо. Бу сёзлени эшитип, Харун амалсыз болду. Алай кесине жазыкъсындырыр муратда Османнга айланып, тарыгъыулу халда былай айтды:

- Кесим да билеме терслигими. Алай юйде сабий-балий да тешек болуп жатадыла. Къырым ёлет тийгенди. Аналары да, тёрт сабий да бирден дырын болгъандыла. Не болгъан эсе да температуралары тюшерге унамайды. Жётелден а къатларында беш минут тураллык туююлсе... Энди мени кыйынлыгъымы ангылагъан болур деген муратда Харун Османнга эриулю къарады.

- Да не,- деди тамата да,- жан аурутурну орнуна эринлерин бир кесек жыйырып, бурнун да тартаракъ этипхыныракъ да болуп,- сени сабийлеринг угъай, бизни сабийле да ауруйдула.

Харун ол сёзлени эшитгенде, санларыны ичи бла ток ётгенча болду. Чач тюклери ёрге тур дула. «Сени сабийлеринг угъай, бизникиле да ауруйдула! Сени сабийлеринг угъай, бизникиле да ауруйдула!» - деген сёзле къая зынгырдаууча, къулагъына эшитилгенлей, кабинетден чыгып, асыры ачыуланнгандан кеслери олтургъан отоугъа кёзю-башы тегерек айлана кючден жетди.

Бирге олтургъан нёгерлер, кабинетге аны бети кетип, ачыуланьп киргенин эследиле.

- Не болду ол сагъатха, Харун? - деп соруулары бла анга къадалдыла.

- Болгъаны жокъду, деди ол да ачыуундан пырх-чырх эте. «Сеникиле угъай, бизникиле да ауруйдула!» Ол манга алай нек айтыргъа керек эди. Меникиле кимдиле, аныкъыла кимледиле! Меникиле ауруп, аныкъыла уа нек

аурумазгъа керекдиле! Харунну бу сёзлерин эшитип, ким эсе да биреу кёлюне бир бек тийгенин да ангылап, жашла аны тегерегине басындыла.

Харун а жорегини кызгъанын суууталмай, тебеден-тебе барады. «Мен а бир иги кюнюме сукъланып айланнган суна болур. Юй бла бир саусузну атып, ишге къалай жюрююм! «Сеникиле угъай, меникиле да ауруйдула!» -деп кычырды дагъыда кимге эсе да ачыуланьп.

- Алан,- дедиле нёгерлер анга,- не болгъанын бизге да бир айт. - Биз да ачыуланьп, жүрегибизни сууутайыкъ.

- Да ол адам кабинетине чакъыргъанды да, ишден нек албугъартып айлнаса,- деп тырман этгенди. Тырманьына да тёзер эдим, алай сабийле бир бек ауруйдула дегенме да, ол а «сеникиле угъай, меникиле да ауруйдула» дегенди. Биз а аны сабийлерине эришгенми этебиз. Ауруй эселе, ауруй берсинле. Ауруйдула, аурумайдыла деп биз кишиге да эришмейбиз.

- Кимди бу сени былай жүрегинги кыйнаган? - деп сорду Идрис.

- Кыйнап этгени да жокьду, алай Османы «сеникиле угъай, бизникиле да ауруйдула» - дегени ачыу тийгенди ансы.

- Ол алай нек айтханын ангыламаганмыса?

- Да кыйдан билейим. Аны сабийлерине эришип ауругъа кюреген суна болур. Эришип ауругъа ким сюеди?

- Энтта да ангыламаганса, ол алай нек айтханын.

- Да ангылатчы сора бир.

- Ангылатайым,- деди оюнчу Идрис Харунну кертиси бла кюзуп турганын билип. «Сени сабийлеринг угъай, бизни сабийле да ауруйдула» - дегенни маганасы уа ма былайды: «Сени сабийлеринг ачыракъ, жалангачыракъ кечингендиле, кеслери да элде тургандыла. Аны сабийлери уа ашлары-суулары эркин, къарынлары токъ, юслери-башлары да тап. Биринчи экинчи, ючюнчю ашарыкъла - блюдала дейик, - салынмаганлай, столгъа олтурмагандыла. Осман кеси, къатыны да ишге кетселе, кыйын анасы сабийлеге нянька болуп, ашларын-сууларын хазырлап, быстырларын жуууп, алай ёсдюргенди. Сеникилеге уа ким къараганды алай? Алай иги къарап турганыбызлай, бизникиле да ауруйдула, сеникиле угъай,- деп аны ючюн айтханды ол. Энди ангыладынгмы, шуёхум?»

- Ангылаган эдим, ангылаган. Сора, элия урганча, жеринден секирип турду да, Харун биягъы кьутуруп башлады: - Мыжыкъ, кимден тууганларын да билмеген кимилдиле! Аналары ким эсе да биреу - коряклымыды, чукчимиди, эвенеклимиди, огъесе мордвалымыды, неда гуцулмуду, кыйдан билгин! Тукъуму-жугъу болмаган. Меникиле уа таулу атадан бла анадан тууган хал ал сабийле. Дагъыда кьошду Харун уллу кычырып, «Мыжыкъла!»- деп.

Энди мен да борчлу болуп кьалмаганма, айтырымы айтдым дегенча, Харун бир кесек шош болду. Алай жүрегини теренинде уа, оруслула айтычулай, киштик тырнай эди. Унуталмады кёпге дери таматасы аны юйюрюн сындырып айтхан сёзлени.

«МАНГА СОЛ ЧАЛГЫ КЕРЕКДИ»

Мейретхан бла эри Юзейир жангыз кызылары Жансуратны кьолун сууукъ суугъа тийдирмей, жалан аякъ жер басдырмай ёсдюрдюле. Ариу эди кеси да, кёкден тюшген мёлек дерча, «суу орнуна ичерсе» - деп, халкъда айтылыучусуча. Адеплилиги да алай. Керекли билим да алдырдыла жангыз балаларына «кьор болган» ата бла ана. Энди устазды элде кеси да.

Алай не медет... Аталары аны кьууанчын кёралмады. Ауруду. Кёп да бармай а ауушду. Кьоюп кетди къатынын, кызын да. Артына къарай, жарсый.

Жансуратны тилегенле кёп болдула. Кеси эллеринде жашагъанла, кьоншу элдегиле да. Кирген жерин кюнча жарытхан кьызны хапарын эшитип, шахардан да келдиле аны кёре «манга угъай дерик кьыз а кьайдан табылсын»-деп, кеслерине, акьылларына, билимлерине, гитче, уллу эсе да «кьуллукъларына» да базынганла. Алай «хау» - деп да айтмай, «угъай» - деп да айтмай, ариулукъ бла ашырып турду Жансурат келген келечилени, жашланы кеслерин да.

Жылла терк озуп барадыла. Саны, сыфаты да тюрлене башладыла Жансуратны кёз кьаматхан ариулугъуну табийгъат берген тюрсюнюно сейирлик «баяуу» да аз-аздан онга. Мейретхан а дыгаласха кьалгъанды. «Хыйны этилген болур ансы, таш окъуна тебеди да жеринден, бу «аман» кьыз а тепмей кьалды» -деп, тарыгъа тебирегенди. Бирде уа ачыуланып: «Ол Кьоланланы баймакъ кьызлары да кетди эрге. Чалгъыланы эл тюбюнде кьалгъан эришилерин да элтгендиле бирле. Росейни шахарларын кьыдырып, сауу-шауу да билинмей, тас болуп тургъан Бёрюланы алтаякълары да кьайтып келип, мында кесине эр тапханды» - дегенни айтып, «айдан» да ариу кьызына жарсый эди анасы.

Кьызыны да бет сыфатындан сора да, кьылыгы да тюрлене баргъанча кёрюндю. Алгъыннгы ариу тилли, адепли, уялчакъ Жансурат хыны сёлешичю болду. Энди жашла аны кьатына барыргъа, сёлеширге, лакъырда этерге да кьоркьдула. Жашла да «кьарт» кьызлагъа кьошуп тебиредиле. Ким биледи, олму ачыуландыра болур эди аны, энди бирде бир болмачы затха окъуна «кьабынып» кьалады.

Оза баргъан жылла кьайтып келмезликлерин да биледи «кюнден ариу» Жансурат, алай кесине «юйде кьалгъан» - деп айтылырын да суймейди. Энди аз да арт болжалгъа салмай, эрге барыргъа керекди.

Табылды аны «жанындан да бек суйген» жаш, «сайлагъаннга чий гыржын» -деп айтырча. Кьыз тургъан элден узакъ болмай, таула кьыйырында, гинжи отоуча, гитче омакъ шахарчыкьда жашагъан «жигит». Юч эгечни жангыз кьарыныдашы. Ючюсю да ортагъа алдыла Жансуратны. Кезиу-кезиу келип, башын хайран этдиле кьарындашларын махтап. Кёкге кётюрдюле, ол эте билмеген зат жокьду - деп. Техникагъа жетсе отду, юй ишлерге, юй кьаларгъа, агъач ишге да устады - дедиле. Юч эгечни да кичисиди. Эрке ёсгенди. Махтанчакъды. Бир затха да хунери жокьду - деб а айтмадыла. Суратын биргелерине келтирип кёргюзтдюле. Ол а не айтсын «ариуду», «акьыллыды» -деген болмаса. Жашны кеси бла да танышдырдыла эгечлери, кьатындан кетмей, кьызны кёлуне ушамача, бир зат айтып кьоймасын - деп.

Кесине тийишлисин конкурс бла сайлар онгу кьалмагъан Жансурат эгечлеге бой салды. Мухамметге барыргъа сёз берди. Той да болду. Кьыз да «жерин» тапды.

Кимден да бек Мейретхан кьууанды. Биринчиден, кьызы юйде кьалмагъанына. Экинчиден а, энди кьызы да бар, жаш орнуна

- киеую да бар. Аллах айтса, кишиге жалынырыкъ туююлдо. Юйюнде эр киши болмагъан тиширыугъа киеу да жашлыкъ этеди. Бу тюрлю сагъышла ананы жүрегине хошлукъ береди. Эринден къалгъан ырысхысын, малый, мюлкюн да кем этмей тутаргъа кюрешгенди Мейретхан. Алай бу малла бла уа къыйынды. Мал аш мажаргъан, жыл сайын бичен этген да. «Энди итлерим жалынсынла ол мен жалыныучулагъа: биченлигими чалыгъыз, аны жыйыгъыз - деп, ахчамы, бохчамы, аракъысын, коньягын да аямай, мени тонап туруучулагъа, киеуюме къор болсунла ала барысы да. Ол энди мени кишиге да жалындырмаз». Къайын ананы бу сагъышлары битеу «къайгъыларын» чачадыла.

Киеую «хайырын» кюрюр заман да жетди. Халкъ биченликлерин чалып, бичен этип бошай турадыла. Мухаммет да тынгылауно басыпды. Андан ары тѣзалмады Мейретхан. Чакъырды киеуюно телефон бла сѣлешип. Биченлигин чалдырыгъа. Къайдан биллик эди киеую «бош бел» болгъанын. Бир кере да чалгъыны къолунда тутмагъанын. Айтып ангылатды биченлигин чалыргъа кереклисин. Болмаса, малла кирип, малтарыкъларын да, бирле чалып кетериклерин да. Къайын анасыны айтханына тынгылап, башына Аман акъыл келди киеуюно. «Ол манга иш туююлдо, бир кюннге окъуна чалып къоярыкъма. Манга сол чалгъы керекди ансы, мен солакъайма» - деди.

Къоншуладан, жууукъладан да табалмады Мейретхан «сол чалгъы». Битеу элни айланып чыкъды. Биринде да жокъ эди киеуюно «сол къолуна» келишген чалгъы. Андан бери чалгъы сапны гулочун тутаргъа, чалыргъа суюмеген «хыралагъа», неда «бош беллеге», аллай ауур ишден албугъартхан мытырлагъа санга «сол чалгъы» керек болур - деп, чам да хыликка да этедиле элде.

ФАРИЗАТНЫ ХАПАРЫ

Фаризат бир элде къоншуда жашагъан Бекболатлагъа терктерк келе туруучуду. Эшиуюн да къолуна алгъанлай. Тохтамай эше. Хапар айта. Чындаймы дейсе, бѣркюю неда, накъышла да салып, жылы кѣлекми дейсе. Бу ишге устады бек.

Аны бла тенг тиширыу, Бекболатны юй бийчеси Аслижан да, анга юйренип къалгъанды. Келмесе, излеген окъуна этеди. Беги рекда аны жангы хапарларына тынгыларгъа суююучюдо. Орус, тау сѣзлени къатышдырып айтхан. Къайдан да эшите, къайдан да биле болур, элде, шахарда болса да, бу хапарланы. Иш этип, аланы жетдирип тургъан адамы болур ансы...

- Эшитдингми,- деди Фаризат, къатына келип чѣкген Аслижаннга айланып,- бу сейирлик хапарны. Ол къыйынлы Масхутну,

эрттенли келип, милиция алып кетгенди. Билемисе, ты знаешь, не болгъанды?

Аслижан, кёзлерин жандырып, бютюнда жууугъуракъ олтурду къоншусуну къатына. Энди уа не айтырыкъ болур деп, тынгыларгъа хазыр болу п.

- Ты знаешь,- деди дагъыда, сейирлик хапарын андан ары бардыра, Фаризат. -Эри, ауруп тургъан эгечими кёрюп, кече да къалып келейим деп, шахаргъа кетгенлей, ол уялмагъан, бетсиз, бессовестная Абидат, кесине да Аня демесенг, жаратмайды, эри келмеслик сунуп, къайдан эсе да тос кишисин чакъырып, аны бла тургъанлай, Масхут, элге тебиреген машина чыгып, юйюне келип къалгъанды.

- Оу, ёлген этейим, - деди Аслижан, къоншу тиширыуну хапарына тынгылай.

- Подумаешь, сен нек ёлесе, ол ёлсюн, кесин тыялмагъан гажай, - дегенни айтып, бютюнда бек къызды хапарчы Фаризат. - Андан ары уа не болгъанына бир тынгыла. Эри эшикни ачып, юйге кирейим десе, ачылмайды, ичинден къадау салынып. Зынг-зынг этдирип, туююп башлайды Масхут эшикни.

- Абидат! Анда ёлюп, мурдар болуп турмай эсенг, ач! - деп къычырады. Беш, он, онбеш, жыйырма... отуз минут чакълы озады. Тышында сууукъ.

Сууукъсурагъан да этеди Масхут. Табаны бла урады эшикни, къадауун сындырып муратда. Юй ичинде аякъ тауушла эшитиледи. Терезе ачылып, этилгенча болады. Къаны къартыкъгъа сыйынмай, Масхутну кёзлерине къан чабады, ичине от киреди. Дагъыда урады эшикни аягъы бла, битеу кючюн салып.

Къатыны, эшик жанына келип: «Не от тюшгенди, быллай бир не затха къазауат этип эшиклени сындыраса», - деп эрине улуу сёлешип башлагъанды. Ты понимаешь, Аслижан, оруслула тюз айтадыла: «Лучшая защита - это нападение», деп. Ол гажы да бу теорияны иги биле болур эди. Аны хайырланып, башын жулургъа кюрешгенди, жарым сагъатны ичинде, эшикни ачмай, эрин тышында бузлатханы кёлюне ётмей.

Эшик ачылгъанлай, Масхут, отоугъа чабып, тегерекге-башха къарагъанды. Къайдан табарыкъ эди ол, харип, къатыныны терезе бла секирип, тюшюп кетген тос кишисин. Билгенди, бир Аллах, терезелери да жарты этилип тургъанын кёрюп. Ундурукъ аллында уа кеси юйде кийиучю улуу эр киши чарыкъла. «Была уа некиде былайда?» - деп соргъанды эри. Абидат а: «Мен кийип келтиргенме», - дегенди. «Да, аякъларында кесинги чарыкъларынгы кийип тураса да», - дегенин эшитип, тили тутулгъанча, аузундан сёз чыгаралмай къалгъанды ол бетсиз тиширыу.

Хар заманда да кечеги ич кийимлери бла жатыучу Абидатны, кёзюне жютю къарап, тартып, туюмелерин юзюп, халатын бир жанына атса уа, анадан туума къымыжа. Масхут къатынын суйреп барып, эшикге быргъайды... Къымыжалай.

- А как ты думаешь,- деди хапарчы тиширыу, биягы орус сёзлени да кьатышдырып. - Ты знаешь, «шило в мешке не утаишь» дегенлей, аллай затны жашырыргъа кьыйынды. Ол, адамны жаны аурурча, жазыкь тиширыу, кьымыжалай тышында кьалып, эшикленни тую кетип, «ач» деп, кишисине кьычыра, жалына да кетип, ичин сууукь кьалтырауукь алып, болмазлыгын

билгенден сора, ахырында кьоншуларына барып, кече ортада аланы эшиклерин ачдыргъанды. Олсагъатдан, милицияны чакьырып: «Бир терслигим болмай тургъанлай, туююп эшикге атханды», - деп, эрин тутдургъанды. Кесини да ёпкелерине сууукь тийип, больницагъа туюшгенди.

Бу сёзлени эшитгенде, кёл кенгдиргенча болду Аслижан, солуун да эркинирек алып. Сабийлери да болмай, бу кьаратон кьатын бла ненча жыл жашагъанды ол иги адам - Масхут. Тойгъанын кётуралмай, тышына кьарап башлагъанды ол.

- Не бла бошаллыкь болур бу айыплы иш? - деп сорду кьоншусундан чыдаялмай Аслижан.

- Да не бла бошаллыкьды, милицияда да эр кишиле ишлейдиле. Кьайсысына да бир сорчу, тиширыуун алай биреу бла тутса, не этеригин. Масхутну тюзге санарыкьдыла, кьатынны у а терсле. Ты это понимаешь? - деди законланы уста билген, оноу этерге да кьолундан келген, прокурорча, Фаризат.

- Кьой, кьой, кьой, Аллах сакьласын, тиширыуну батыры этмезлик зат жокьду,- деп, башын чайкьады сабыр да, акьыллы да Аслижан.

МЕНИ ЖЕРИМ БЫЛАЙДАДЫ, СЕНИ ЖЕРИНГ А БЫЛАЙДА

Ишге эрттерек келген жашла, кабинетлеринде олтурургъа ашыкьмай, редакцияны узун, кенг коридорунда сюелип, аны - муну юсюнден да лахор этедиле. Чамчы, оюнчу Самат, хар замандача, шёндю да Дуллакны юсюнден хапар айтады. Дуллак да кесини юсюнден ол тюрлю хапарлагъа эртте окьуна юйренип кьалгъанды, не айтсала да «алай кьуралыгыгьыз», - деп кюлюп тургъан болмаса, уллу даулашып кюрешмейди. Бирде уа анга хычыуун окьуна кёрюнеди кесини юсюнден не тюрлю тели-мели хапарланы айтсала да. Дуллакны уа хар этген иши, хар айтханы, атлагъаны-жюрюгени да бир кюлкюлю зат чыгъармай кьоймаучуду.

- Эсигиздемиди, - деди Самат, - жашлагъа айланып, Дуллакны кёргозте, ол кюн летучкабыз кьыстау бара тургъанлай, бу иги да кеч болуп, редакторну кабинетине суху кире келип, «салам алейкум, мубарекле!» - деп кьычыргъаны. Редактор а ачыуланып: «Алан,

Къайытмырзаев, мени кабинетим санга межгит болмагъанды «салам алейкум» - деп кычырып айланырча. Кеч къалгъан эсенг, кечгинлик тилеп, шыбыртсыз жеринге олтур», - дегени. Дуллак да терс болдум дерни орнуна: «Да энди салам берирге да жарамай эсе, салам бергенни да къойдукъ» - деп жерине гур-мур эте чёкгени.

Самат да бу хапарны айтып бошаргъа, редакторну экинчиси неда заместители дейик, жашла сюелген жерге жууукълашып келе эди. Аны эслегенлей, Дуллак барындан да алгъа: «Салам алейкум, Аслангерий эфенди!» - деп кычырды. Ким биледи, былай айтып таматаны кёлюн алайыммы - деди, неда аны бла ойнарыгъымы келди, огъесе уа былайдагъылыны кюлдюрюргеми суюдю. Алай биягъы кесине уа «оюнла» чыгъарды. Тамата да салам алырны орнуна, анга терс къарап, пырх-чырх этип, коридоргъа кирип кетди. Жашла Дуллакга къарап, харх этип кюлдюле. «Биягъы сен энтта да тюшдюнг къара чёпге» - дедиле. Бир кесекден а Дуллакны тукъум атын да «Къайытмырзаев» - дерни орнуна, хар замандача

«Къаймырзаев» - деп жартыракъ айтып,- бери кирчи! - деп кесине чакъырды Аслангерий Махмудович.

- Сен, иги жаш, - деди таматаны экинчиси Дуллакга ачыулу къарап,- Ким бла ойнарынгы, кимге чам этеринги, кимни ауан этеринги билип сёлеше тур! Мен санга не жыл саным неда къуллугъум бла тенг туюлме. Сора мени атам, аны атасы да, мен кесим да бир заманда да эфенди болмагъанбыз! Алайчыгъын эслеп сёлеше тур!

- Да юйюгюзге игиликле жауарыкъ, мен санга таматагъача хурмет этип, Аслангерий эфенди,- деп сёлешгенликге не болады? Сени кёлюнге аллай бир тиерча, аны бир терс заты жокъду,- дегенни айтып, Дуллак, неда этип, таматаны аллында кесини башын жулургъа кюрешди.

Аны ол сёзлерине Аслангерий Махмудович бютюнда бек кызды. «Къаймырзаев!» - деди анга айланып, мен коммунист болгъанлы эки жыйырма жылгъа жууукълашханды. Билемисе, иги жаш, мени кесими да партиягъа къалай алгъанларын! Уллу Ата журт уруш баргъан кюндеге фашистле бла къаты сермешден сора, аланы да иги кесек бияры сюрюп, аз заманчыкъны солуп, кючюбюзню - къарыуубузну да жыйышдырып, жангыдан чабыууллукъ этерге хазырлана тургъан кезиуде алгъан эдиле. Сен а мында барысы да жыйылып, лахор эте тургъанлай, «Аслангерий эфенди!» -деп кычыраса.

- Кечгинлик бер, тамата, энди мындан ары бир заманда да «Аслангерий эфенди» - деп сёлешмек.

Дуллакны ол жуауабын эшитип, редакторну заместители «сёлешип да бир кёр, бар да кабинетингде олтуруп ишлеген эт!» - дегенни айтып, къолу бла эшикни кёргюзтдю. Сора кёлю бир кесек хош болгъанча, кыызгъан жюреги да сууугъанча кёрюндю. Бир кесек эс жыйып, сабыр болгъандан сора, телефон бла сёлешди да, кеси бек ышаннган, хар заманда да анга ич сёзюн айтыучу Алибекланы Батырны - бёлюмню таматасын кесини кабинетине чакъырды.

- Кёрдюнгомю,- деди ол ары киргенлей,- Батыргъа айланып, ол дурак эсе да, Дуллак эсе да, ол адамны манга этгенин? Иш да башлангычы ол сагъатха мынга ким не зат этген болур - деген сагъышда, Батыр да бир кесек сагъайды. Сора былай сорду:

- Не этгенди?

- Ол Къаймырзаев - деди тамата, Къайытмырзаев дерни оруна. -Этиб а талауму этерик эди. Мен бери коридоргъа ётюп, кабинетиме кирейим дегенлей, манга айланып: «салам алейкум, Аслангерий эфенди!» - деп кычырса болмаймыды.

- Сен а не айтдың да?

- Мен а зат да айтмай, кабинетиме кирип кетгенме. Бир кесекден сора, аны бери чакъырып, былай айтханма:

- Иги жаш, не жыл саным, неда къуллугъум бла мен сени тегинг туююлме. Ойнаргъа, нам этерге суйсенг, башхала бла эт!

Ол сёзлени да айта, тамата къолуна бир къагъыт чапыракъны алды да, ёресине тутуп, аны бек башында сол мюйюшю табада бла бек тюбюнде онг мюйюшю болгъан жерде кызыл карандаш бла тегерек ызлыкъла этип, баш мюйюшде ызлыкъгъа карандашны бурнун тирей, «мени жерим ма былайдады», тюп мюйюшде ызлыкъны тегерегинден дагъыда бир кере ызлай, «сени жеринг а ма былайдады» - дегенме деп, Алибек улуна ол къагъыт чапыракъны кёргозтдю.

Баям, таматаны ачыуу да кетип, кеси-кесине ыразы болгъан халин эслеп, Батыр да аны кабинетинден къюллюгюн къюнден тыя чыкъды. Таматаны кёлюн алыр ючюн жаланда былай айтып къошду:

- Аслангерий Махмудович! Бек тюз этгенсе. Экинчи кере тамата бла алай сёлеше турмаз. Ол Къайытмырзаев эсе да, Къаймырзаев эсе да!

Кесини кабинетине къайтхандан сора уа Алибек улуну эсине Антон Чеховну «Чиновникни ёлюмю» деген хапары тюшдю.

САФАРНЫ КЕРТМЕ ТЕРЕГИ

Сафар элде бек къаты ишлеген жашладан бири болуучу эди. Ашагъаны да, ишлегенича эди. Экеу-ючеу чакълы бир ашаучу эди. Ишлеген а жаланда кесине, юйюне этиучю эди. Элде аны акъылдан жартыгъа санагъанлары себепли, колхоз ишге чыкъ деп да айтмаучу эдиле. Айрандан толу суулугъун, от къалачладан толу артмагъын да белине кысып, балтасын да ары тагъып, агъачны теренине кирип, отун этгенлей, артда уа аланы эшек арбагъа къалап, арба баралмазлыкъ жерл еде уа эшекге жюклеп, ташыгъанлай туруп эди.

Отун этер ючюн агъачны къюллом жанына барыргъа суююучю эди. Аны хар къюллок жашауу да бирча ёте эди. Агъачха барып отун этген, сыртлада, къоллада, мырылада бичен чалгъан. Аланы та-

шыгъан, арбазда кьургъакъсытып бирге къалагъан. Сора азыгъын ашап, жукъларгъа жатхан. Экинчи кюню да алай. Кюнде кюню да алай. Мароко, наныкъ, чынар, чертлеуюк жыйып да аны киши озмаз эди. Зыкаланы уа машок бла бир жыйып келир эди. Агъачны бек теренинде къалайда не ёсгенин андан уста бир адам да билмей эди. Юйню тутуругъу Сафар эди. Малгъа къарагъан да ол. Бауну, мал орунланы тазалагъан да ол. Тирменнге мирзеу элтген, тартдырып келген да ол. Ишлерге деп туугъан бир жан эди ол. Кишиге аз да хатасын тийдирмей, биреу бла сёз болмай, даулаш, туююш-уруш чыгъармай жашагъан бир аламат зат.

Алай болгъанлыкъгъа уа, Сафар бек кьоркъакъ эди. Артыкъ да сауут-сабадан, сенекден, балтадан, бычакъдан бек кьоркъуучу эди. Бир жол элни къыйырында кюн тууушта сырт юсюнде къоншулары Солтанмурат бичен чалып, кьуруса жыярма деп, бир-эки кюннге къоюп кетеди. Эшегин да арбагъа жегип, биченими юйге ташыйым деп келсе, аны биченин Сафар кесини эшек арбасына жюклеп, жолгъа аталана тура эди. Аны халин иги билген Солтанмурат андан кёп да жаш, къарыусуз да болгъанлыкъгъа, бычагъын чыгъарып, Сафарны юсюне чапды. Ол алай аны бош кьоркъутургъа эте эди. Биченин артха сыйырып ючюн. Бычакънымы кёрдю, Сафар эшегин, арбасын да атып, ой анам деп, анасы Баттайны атын

айтып, къычырыкъ этип, къачып башлады. Алайда Солтанмуратны гитче, бешжыллыкъ къарындашы кюллюгюн тыялмай, аны кьоркъакълыгына сейир этип, къарап турду.

... Бир жол а кюз артында, элде къоншу тиширыула жыйылып, агъачха тебиредиле. Хар бирини къолунда уллу къапчыгъы барды. Акъыллары агъач кертмеле жыяргъады. Ары дери хазна жыйыннга, сёзге да къошулмагъан Сафар, жолгъа тебиреп тургъан тиширыулары кёрюп «Къайры бара болурла бу къатынла?» - деп сорду.

- Агъач кертмеле жыяргъа барабыз,- дедиле ала.

- Алай эсе мени бла келигиз,- мен сизни бир аламат кертме терекге элтейим дегенни айтып, ол тиширыулары биргесине алып, агъачха тебиреди. Агъач а агъачмыды! Жюз жыллыкъ чынар терекле, пелиуанлача сюелдидиле. Кёк агъач терекле уа! Къалай бёкемдиде ала, къалай тутхучлудула. Балли тереклени да бир да айтма. Субай къызлача ёсген акътерекле уа боюнларын кюннге созадыла. Кюз артында уа агъач ичи къалай ариуду. Терекледен тюшген жумушакъ чапыракъла шыбырт-шыбырт эте, жюрюген адамгъа къалай эсе да бир хычыуун кёрюнедиле.

Башчылары Сафар болгъан тиширыулары жыйыны агъачны теренинден теренине кире барады. Ёрге чыгъа баргъанлары сайын, терлегенлери агъа, тохтап терк-терк солуйдула. Алай Сафарны аллында уа арыгъанларын билдирмегзе кюрешедиле.

- Э, жаш, арууунгу алайым, энтта да кёпмю барлыкъбыз? - деп сорду барындан да лакъырдачы Захида. Кесинг да тиширыулагъа бир къарагъан да этмейсе. Бирин да жарата болмазса - дейме.

- Барыгъызны да бек жаратама, деп бурун тюбюнден пырх-чых этди Сафар.

- Да алай боламыды да? Бирибизни сайларгъа керексе. Айтчы кимни жаратаса? - деди биягъы лакъырдачы къыз. Мени жарата эсенг, аллыма-артыма да къарамай, барып къаллыкъма. Сенича юй тута билген, ишден арий-тала билмеген жашла алай кѣп туююл-дюле. Сакъалынгы да ариу жюлютюп, юсюнгю-башынгы да алай омакъ этип тутарма мен сени Сафар. Алгъан эт ансы.

- Кимни алсам да, сени уа бир алмаз эдим Захида дегенинде, къатынла харх этип кюлдюле. «Нек айтдынг алай Сафар?» - деп юсюне къадалдыла.

- Да ариу болгъанлыкъгъа Захида огъурсуз къызды. Мен а огъурсузну суймейме.

- Алгъан эт ансы, тюз алгъан кюнюнде окъуна бек жууаш болуп къаллыкъма.

- Угъай, мен къыз заманында огъурсуз болуп, къатын болгъанлай жууаш болгъан тиширыуну кѣрмегенме.

Ол жууапны эштип, тиширыула къуш-муш этдиле. «Биз муну телиракъгъа санап тургъанлыкъгъа, башы уа ишлейди, ангыламагъан заты жокъду»- дедиле.

- Алсанг да алырса, алмасанг да мен кесими ма ол къаядан энишге атарыкъма, деди Захида Сафарны кѣзюне къарап, къоркъутур муратда.

- Да атханлай тур, мени не ишим барды сени бла.

Эшта да, тиширыулары оюнлары аны бла бошалгъанча болду. Бек арыгъан да этип, аманны кебинден жетер жерлерине жетдиле.

- Ма кѣрдюгюзюмю,- деди Сафар, бир деменгили кертме терекни кѣргюзтюп, аны менден башха киши билмейди. - Ары бир къарачыгъыз, кертмелери асыры кѣпден бутакълары кѣтюралмай окъуна турадыла. Ма олду мени терегим.

Аны кѣрюп, къатынла къууандыла. Къапчыкъларын, челеклерин да алып, агъач кертмеле жыяргъа хазырландыла. Сафар а, терекни башына минип, аяусуз къагъып башлады. Кертмеле жерге буз жаугъанча, тыпар-тупур этип тюшедиле. Тиширыула уа къадалып челеклерин толтуруп, къапчыкъларына

къуяргъа ашыгъадыла. Анымы кѣрдю Сафар, секирип терекден тюшюп, къатынланы къолларындан челеклерин сыйырып, ичиндегилерин да къотарып, кенгнге-кенгнге сызып башлады. Уллу къазыкъ алып, аланы алайдан узакъгъа къууду. Жангыз бир кертмеге окъуна тийсегиз, балта бла туурап къоярыкъма,- дегенни айтып, терекни къатына бирин да жаллатмады. - Оу кюнюм,- дедиле къоншу къатынла, мынга ышанып келген биз мындан да тели эдик. Сафарны кертме терегини хапары артда битеу элге жайылгъан эди.

ТАТА ТАУРУХУНЛАЙ...

Тата, туудукълары, эгеч-къарындашдан туугъанла да алай айтадыла Таслийматха, мындан кѣп жыл алгъа 1-чи Майгъа узакъ тау элден шахаргъа жууукъ элге къонакъгъа келди. Кеси жууукъларына - къарындашыны юйюне. Не айтдыраса! Эрттеден да келмей тургъан эгечлерине, сабийле да тѣгяларына жарыкъ тюбедиле. Къууандыла. Кеси да аллай бишлакъла, алмала да алып келгенди. Жаз башында ала бек багъалы болуучудула. Малла да кырдыкдан тоймагъан, терекле да чагъа башлагъан кезиуде. Татаны келгени уа бу уллу байрамгъа дагъыда байрам - къууанч къошхан эди.

Тышында, бахча къыйырында чынар отда бюгюн эрттенли союлгъан къой этден шишликле этдиле. Къазанда да боркъулдап къайнайды эт. Жѣрмеле, сохтала да башха-башха бише турадыла. Татаны келини уа, къарындашыны юй бийчеси, хумужу хычинле этеди. Арбаз да, аш юй да аланы ариу ийислеринден толгъандыла. Ач адамны аууз сууларын окъуна келтиредиле.

Байрам байрамды. Эгеч, къарындаш, туудукъла да, бирге жыйлып, ойнайдыла, кюледиле. Къоншула да келдиле. Уллу къонакъ отоуда, жатма тюбюнде да столла да берекетден толуп. Саулугъунг бар эсе, къарынынга жарай эсе, ашагъан, ичген эт ансы, киши къызгъанмайды. Татады бюгюн мында бек сыйлы къонакъ да. Уллу, гитче да анга къарайдыла. Иги ашаймыды, жаратамыды столда болгъанланы? Не зат керекди? Энди уа не келтирейим? Алай айтып сормай эсе да, суйген къарындашыны юй бийчеси аны тѣгерегине чабар ючюн къалмайды.

Шишликлени бек игилерин, бек биринчилерин да келтирип, аны аллына салдыла. Хычинле алай. Ызы бла сохта келди. Тылпыу эте, къой этни да орта жилик, жауурун, тѣш, жан сюек дегенча, бек сыйлы жерлерери омакъ жасы табакъда тѣгяларыны аллына къаландыла. Алмасына, жюзюмюне, тюрлю-тюрлю салатларына дери да къонакъ аллында болмагъан жокъду. Бир аз дан исси мантила да келдиле. Аны сейир этдирирге кюрешгенча, бу халгъа къарап турду да, Таслиймат былай деди:

- Аланла, бу ашарыкъла бир дивизиягъа да жетерикдиле. Къалап турмагъыз, бери ташып, манга алай кѣп зат керек туююлдо. Мен кюннге сютчюк неда айранчыкъ бла бир туурам гыржын къапсам, болуп къалама неда эки картоф бла бир бишлакъ бурхучукъ.

- Охо, Тата, сен алай кѣп келип къыйнамайса, сора бюгюн байрамды, битеу дуняны кеси къыйыны бла жашагъан къара халкъыны бир акъылгъа, бир ниетге келише билиуюню, бир бирни къорууларгъа хазырлыгъыны куюнюдо,- деп, къарындашы шампанскийден толу омакъ хрусталь бокалны эгечини къолуна тутдурду. Анга келини да къошулуду: «Кел, Тата, мен да сени бла ичерге сюеме», - деп, бокалланы къагъышдырды.

Ичдиле. Таслийматха да хычыуун кѣрюнюдо. Ашха да кѣлю ачылды. Хар болгъан затдан аз-аздан къабаргъа кюрешди. Шишликlege бла жѣрмелеге игирек узалды. Суйюп, махтагъан да этип ашады. Къарындашы

бла аны кьоншусу уа аракьы иче эдиле. Халларына кёре, иги да жарыкь бола башлагъандыла. Бираздан кьоншу жаш жырлап башлады. Ариу жырлай эди. Хар затха да кючбюсюреу Тата жаратды аны жырлагъанын.

Иги эди ол кюн. Хар зат да да алапат. Шахаргъа демонстрациягъа кетген школчу жашла, кьызла да келдиле. Байрам узакъгъа созулду. Бий кибик, быллай кьарындашыны юйюнде, кёлю кётюрюлюп, тёпнеси кёкте жете, Таслиймат да бир он жылгъа жаш болгъанча сунду кесин.

Кеч жатдыла юйдегиле. Шампанскийчик урлагъаны, шишликден, жалбауурдан, башха затладан да кьапханы аууруракъ кёрюнюп, терк окъуна кьалкьып кьалды Тата. Кече ортасындан озгъанды. Бары да терен жукъудадыла. Тата уа, уянды да, жукъусу аязып, тынгысыз бола башлады. Кеси да билалмайды не заты кьыйнагъанын. Алай тынчлыгъы уа кетгенди. Къусарыгъы келип, кёлю бокъланганча кёрюнеди. Башы, баууру, аш оруну, кьарыны да ауругъанчадыла.

Ары-бери бурулду кёп кере тёшегинде, алай халы, аман бола баргъан болмаса, игиге айланмады. Ёрге турайым дегенлей, башы тёгерек айланып, санлары тутмай, тер басып, жангыдан ундурукъгъа ауду. Киши да билмей, ёлюп иш кьалмагъы эдим деген акъылда, ичине кьоркьуу тюшюп, сау кюнню арыгъан, кьыйналгъан да этип, кьаты жукълап тургъан келинин, кьычыра кетип, уятды.

- Тата, сенмисе?- деп, ол да чыракъны жандырып, терк окъуна аны кьатына келди да, не болгъанды деп сорду.

- Кесим да билмейме, келин. Ёлюп кьалама, къусарыгъым келип, башым да тутханды. Ундурукъдан ёрге турама дегенлей, жыгъылыргъа аз дан кьалгъанма. Аурумагъан жерим жокъду.

Тамата кьайын кьызыны тарыгъыуун эшитип, келини телефон бла сёлешип, шахардан «терк болушлукъну» чакъырды.

Иги кесек мычып келдиле ала да. Кьартыракъ тиширыу - врач бла медсестра. Тата жатхан отоугъа кирип, ундурукъну кьатына олтурдула. Сора жашыракъ тиширыу, алайдан туруп, стол кьыйырына чёкдю да, бир затла жазаргъа хазырланды.

Врач, саусузну жууургъаныны кьыйырын ача:

- Не болгъанды? - деп сорду.

- Не знаю,- деди Тата орусча.

- Как не знаю? Вас что беспокоит?

- Доктор, чо-то настроения нету,- деди саусуз, башха зат айталмай.

Анымы эшитди врач, Таслийматны юсюне алай айланды, ауругъанын, сынсыгъанын да унутдурурча этди.

- Быллай уллу байрамдан сора (Совет властыны хайт деген жыллары) туююшгенле, жаралы болгъанла да шахарда аз туююддоле, сен да бизни «что-то настроения нету»- деп чакъыртханса, биз сени настроенянгы кётюрюрча артистле, клоунламы болгъанбыз!»- дегенни айтып, саусузну абызыратды врач тиширыу.

- Доктор,- деди келини ангылатыргъа кюреше,- саусуз орусча билмей айтханды алай, ол Орта Азияда кьыргъыз элде жашап кьайтхан-

ды. Бюгечели бери да кыйналып турады, бир зат бла да болушалмай, амалсыздан чакьыргъанбыз сизни.

Кесини терслигин, саусузну айтып ангылаталмагъан кыйынлыгъын да ангылагъанча болду оруслу врач тиширыу. Таслийматха дарман ичирдиле, уколла этдиле. Сора, тынчайгып, алай кетдиле.

Энди андан бери, кѣп жыл озгъан эсе да, эгечледен, къарындашладан туугъанла, туугъан - туудукълары да, былай бир ойнап сѣлешириклери келсе, «Тата таурухунлай, чо-го настроения нету», дейдиле.

ТЕРСБОЮН

Жаз башы жете тура эди. Шамшюдюн, кьолуна балтасын алып, бахчагъа ташайды. Аны эслеп, къатыны Мариям да ызындан барды. «Не этесе энди бу балга бла уа?» - деп, билирге суйдю. Эрини: «Бу къартыракъ тереклени кесип кетерип, жаш терекле саллыкъма», - деген жууабын эшитип, тынгысыз болду. «Бек алаMAT, бек татыулу алмалары бардыла, шѣндю быланы кетерип не этерик болур?» - деген акъыл башына келсе да, тийме деп ачыкъ айталмады. Эрини теребоюн болгъанын биле эди Мариям. Ёмюрде, тиширыу айтып, терсинден болмаса, тюзюн этерге суймегенди. «Бу жол этериги да алай болур. Тийме десем, кесип кетерликди, кес да кетер десем а, тиерик туююдю».

Бу сагъышладан сора Мариям кьоншулары Бекмырзагъа чапды. «Къор болайым, э жаш, сен айтханнга бу биздеги тели иги тыныгылаучуду. Балтасын да алып, тереклени къырыргъа чыкыгъанды. Алма, кертме, баллими, эрикми дейсе. Былтыр алма, кертме терекле да бир иги битген эдиле. Не шайтанлары тутхан эсе да, кесергеди акъылы. Жангыларын саллыкъма дейди. Ала уа къачан жетерикдиле. Кеслери да къаллайла боллукъларын ким биледи? Бар да, бир айт. Къой, тийме, бу терекле алыкъа игиледиле де».

Бекмырза, сейир этгенча, Мариямны бетине тюрелеп къарады. «Къатыны айтханны этмеген, кьоншусу айтханнымы этерикди ол аман кишинг?» - деген жазууну окъургъа боллукъ эди Бекмырзаны къарамында.

- Иги къатын, аллай бир жылны бирге жашап, бу киши кибигинги кылыгъын билалмагъанмыса? Суу энишге барады десенг, ол ѳрге барады деп даулашыучуду. Акъды десенг, къарады деучюдю. Ачыды десенг, татлыды деп хорлаучуду. Энди сен а бар да, баллисин, эригин, шапталын да кьоймай, быланы барысын да кесип кетер деп, къаты болуп, юсюне сюел. Хайырлары жокъду де, битмейдиле, битгенлери да жерге тюшюп кетедиле. Татыулары да амандыла дерге унутма. Андан сора кѳрюрсе, эринг тереклеригизни къалай къырып башлагъанын. «Къырып» деген сѣзню ол, созаракъ да этип, ауазын кѳтюрюрек да этип айтды. Ол айтханы уа: «Къыр деп юсюне сюелсенг, сени терсакъыл, терсбоюн кишинг, къыргъанны кьой да, бирини бутагъына окъуна тиерик туююдю», - дегени эди.

Терк окъуна къайтды Мариям да юйюне. «Бу Бекмырза билмеген жокъду, - деп, сагъышха кълалды. - Кёремисе аны сен, ичине кирип чыкъланча, мени Хуссиними кълылыкъларын менден эсе ол иги биледи. Алай десем да, мен да биле эдим аны терсакълыл, терсбоюн болъланын. Хар нени да тиширыу айтханча угълай, терсинден тутуп, эсине келгенича этиучюсюн. Бусагълат мен аны тепсетейим. Айтханымы этдирейим. Айхай да, терсинден айтып».

- Э киши, маймул, сен бу алма, кертме тереклени кесерик эсенг, башхаларын да кесип кетер, бирин да кълйма, къларт болъландыла. Битген да иги этмейдиле. Не алмасыны, не кертмесини бир тагъулары жокъду. Башахаларын айтмай окъуна кълояйыкъл. Кълурт быланы барысын да! - деди Мариям. Шёндюню жаш адамла айтычулай, «упёртый» Шамшюдюню акълылын, ниетин да бузар, жюз сексен градусха бурур мурадта.

Кълатыныны бу сёзлерин эшитип, алай айтырын арталлыда сакъламай тургълан эри, алыннган адамча, бир ауукългъл аны кёзюне ачулу да, жютю да къларап турду. «Сен кимни телиге санайса?»- дегенча эди аны бу къларамы. Алай бой салыр акълылы уа жокъл эди.

«Тиширыуну чачы узун, акълылы кълысха. Ол айтханны этерге жараймыды!» Бу тюрлю оюмун Шамшюдюню башындан чыгълармагъланды. Бюгюн а бютюнда. Кълалай этер Мариям айтханны! Бюгюн этсем, тамбла аркълама минип башларыкълды, тюшерге унамай. Алай бир юйретсем а, айтханын этдирирге кюрешгенлей турлукълду. Тиширыу айтханнга бой салгълан киши бир заманда да киши болмаз».

Шамшюдюню бу сагълышладан сора, балтасы ташха тийгенча, мудахыракъл болуп, юйюне кълайтды. Терекледен бирини бутагълына да тиймеди. Балтасын да урду алайда эски тёммекеге. Кълатыны уа, ичинден кълууана, къллюгюн да тыялмай: «Сени тълйгълан а кълыйын тълйюл кёреме», - деп, кишисине айтханын этдирир ючюн, кълоншусу бла бирге тапхан бу сейирлик амалгъл ыразы бола, кесин бу «кълыйын сермешде», окъл атмай, урушеуз-тълйюшсюз хорлап чыкългъланнга санады.

БАЛ ТУЗ МАШОК

Ахмат, Мухтар, Мурат - юч жаш болуп, элни баш жанында, агълч кълыйыры талада аямай чала тургъланлай, аланы кълатларына бир атлы келип тълшдю да, жарыкъл саламлашып, былай сорду.

- Жашла, бу тийреде боюнунда да кълара - кълоланы бла экижылыкъл кълунажин мал иш кёрмегенмисиз? «Оллахий, еслеялмагъланбыз. Танг жарыгъланлы бери уа былайда ишлейбиз»... Ахматны бу жууабын эшитип, не эсе да бир затха сейир этгенча, ол келбетли киши, анга иги да тюрслеп къларады да, кесини не жумуш бла айланнганын унутуп кълыйгъланча, ышаргълан да эте:

- Сен мени шуёхума бир бек ушайса. Ауазынг да ушайды. Аты кимдими дейсе? Биз эртте, мындан бир жълыйрма жыл алгъл, аны бла бирге жолда ишлеп тургъланбыз, жоллагъл къларап, районну жол управления-

сында. Атын да бусагъат эсеме тюшорейим. Локъман. Баям, сен аны къарындашы болурса. Ол мыйыкъла жюрютмегенди. Бет сыфатыгъызда башхалыгъыгъыз жаланда сени мыйыкъларынгдыла ансы, сыдырып къаплагъан киби кесе.

Ахмат, къонакъны хапарына тынгылап турду да, орусча сёлешгенинден, ол къабартылы болгъанын билди. Сора, кюлген да этип: «Тамата, сен бек тюз айтаса, аз да жангылмагъанса. Ол мени къарындашымды. Атын да унутмай тураса, Локъман. Аны менден сора да кесине ушагъан беш «къарындашы» барды. Барыбыз да алты болабыз», - деди. Къабартылы киши, Ахматны чамын иги ангылаялмай, дагъыда сорду.

- Къалай-къалай дейсе? Къарындашларымысыз? Сени атынг а къалайды?

- Хажбекир.

Чалгъыларына да ёрге сюеп, быланы хапарларына Мухтар бла Мурат да тынгылап турдула. Хажбекир а, алагъа къарады да:

- Жашла, ишигизден чырмагъаныма кечгинлик тилейме, - деди. - Мен сизге бир кюлкюлю хапар айтайым. Бир кесек солугъуз, бюгюн кюн салкъынды. Ингирге дери чалсагъыз да, кёп заман барды, жетишириксиз. Атынг неди дединг? Ахматмы? Мени бюгюн эрттегили шуёхуму жашына тюберме - деп арталлыда акъылымда болмагъанды.

Билемисе, къарындашым, сени атанг бла бирге бир белек жылны ишлегенбиз. Бирда болмагъанча жарыкъ, оюнчу, чамчы эди. Эрттеден да кёрмегенме. Къалай турады? Саулугъу нечикди? Хайт деп турады, игидими дейсе? Аллай адам къарт болмайды. Къашларын туююп неда ачуланып мен аны бир заманда да кёрмегенме. Къуруда ышаргъанлай туруучу эди.

Ма алайды да, айтыр хапарым а буду, - деп, сёзюн андан ары бардырды къабартылы киши. - Бир кюн жолда кыыстау ишлей, асфальт сала тургъаныбызлай, къатыбыз бла ауур жүкленген, алаша бортлу машина, зуулдап, ётюп кетди. Жол бош болмагъаны себепли машинала да аны бир жаны бла жюрюй эдиле. Ол мен айтхан машина уа, жол жанында дуппуруракъ жерге жете туруп, кызыу келгенин селейтир орунуна, тарх-турх этдирип, ётюп кетди.

Ол кезиуде андан бир къагъыт машок тюшдю. Аны Локъман бла мен эследик. Бизден арлакъда ишлей тургъан нёгерлерибиз анга эс бурмадыла. Локъман манга кёз кысыды да, бусагъат мен бир оюнла этейим деп, машок таба тебиреди. Аны ары буруп да, бери буруп да къарады да, сюйреп, къатыбызгъа ала келип, балан бармагъын да эринлерине салып, чиш... чиш... деп, эшитилер-эшитилмез, бал тузду деди.

... Юч жаш да сейир этип тынгылайдыла къонакъны хапарына. Энди уа не айтырыкъ болур деп...

Локъман ол машокну кётюрдю да, - деди Хажбекир, айтырын андан ары узакъгъа созмай, - арлакъда ишлей тургъан нёгерлерибизни къатлары бла ётюп, ала да кёрсюнле Аллах берген бу саугъаны дегенча, жол жанына элтип, батыууракъда, таша жерге букъдурду. Юсюн да жапды табылынган затла бла. Алайдагъыла къарап турдула, бу не этеди деп.

Локъман, аланы къатларына къайтып келди да: «Былайтын муштухул баргъан машинадан тюшгенди. Бал тузду. Соргъан-оргъан болса, кѳрмегенбиз деп къоюгъуз. Биз муну урлапмы алгъанбыз, Аллах бергенди», - деди.

- Да кесинг къымыпмы къоярыкъса сау машокну?- деди къысыкъ кѳзюракъ, алаша бойлу Илияс, - бизге да юлош чыгъармай?

- Энди былайда, къатынла кибик, бир уллу кишиле, къагъыт машокну жыртып, юлешебиз деп, бал тузну чача-тѳгеми турлукъбуз? Керек эсе, саулай ал да, элт юйюнге. Бизге уа аллай бир сау машокну келтирип, жашла юйге тюшюргенли эки кюн болады, - деп, Локъман Илиясны кѳлюн шошайтды. - Алай, не да этигиз, маржа, кишиге билдирмегиз, аны даууру уллу болургъа боллукъду, - деп къошду «чомарт» Локъман. - Юйге билдир да, ингир ууахтыда, адам болмагъан заманда, машина табып, бир нѳгеринг бла кел да, анга атып, алып кетигиз.

Чалгъычы жашланы жангы танышлары кесини хапарын къыздырадан -къыздыра барады. «Орамда сыйдамыракъ таш кѳрсе да, эринмей, юйюне элтирге сойген малкѳз Илияс ичинден бек къууанганы кѳрюнюп тура эди. «Къаллай чомарт адамды бу Локъман. Кеси жолда тапхан бир машок бал тузну саулай да манга берип къойгъанды», - деп, махтаныргъа хазыр эди.

Баям, андан болур эди ол, ыразылыгъын билдире, Локъманнга, бирси нѳгерлерине да эшитдире, дунияны ариу сѳзлерин айтып, алгъыш этгени да. «Тышындан ким не келтиреди деп, къарап тургъан балаларыма чай иче турургъа сау жылгъа жетерикди. Сау къаллыкъ, менден къайтмаса да, Аллахдан къайтсын. «Ѵлмеген алтын аякъ бла суу ичеди», - дейдиле. Ол бизде ууакъла жетселе, бу этген игилигинги жюзле бла къайтарырла». Бу сѳзледен сора нѳгерини былай къууанганын кѳрген Локъман анга дагъыда бир-эки машок окъуна къошуп берлик болур эди, эштада. Таза, керти бал туздан, айхай да, къолунда болса.

- Охо, аллай бир не тангкѳрдюлюгю барды муну, жолда бош табылгъан затны санга берген эсем, анангы сютюнден халалды, юйюнге элтип, башынга жаратыргъа кюреш, - деп, Локъман да этген «ахшылыгъына» уллу магъана бермегенин, бюсюреу да излемегенин билдирди.

Ол ингирде окъуна, кѳз байлана, Илияс «сыйлы» машокну юйге тапдыргъан эди. Юй бийчеси Фаризатдан махтау сакълап тургъан кишиси бир кесекден аллай тырман эшитип башлады, ол кече юйден башын алып къачаргъа хазыр эди. «Сен, башсыз, биреуню машинасын да тилеп, не зат алып келгенсе, аны ким берген эсе да, элт да, юсюне ат», - деп чамланнганды.

Илияс: «Не болгъанды, не къан жаугъанды?» - дегенинде уа, Фаризат: «Сен сабийлерими къырыргъамы келтиргенсе ол хужулукъ машокну?- деп, бютюнда бек чамланды эрине. - Аммиак селитраны анда, Къыргъызда, бал туз чоюндюр ѳсдюргенлеринде бахчалагъа къуюучу эдиле. Сени уа, ким эсе да, хыликка этип, кѳтюртюп ийгенди бу машокну, кѳзлерингми чыкыгъан эдиле, аны ичинде не болгъанын кѳрмезча?».

Андан сора ангылагъан эди Илияс алданнганын, бирге ишлеген

шуёхлары аладагъанларын да. Ол кече жукъламай чыкъгъанды. Эрттен бла ишге келсе уа, андан сора хапар жокъ. Бири андан, бири мындан ышара, чай ичерге бир кесек бал тузчукъ берсенг а деп, ачыууна ачыу къошуп, дыгъылына тийгенлей тргъандыла. «Чомарт», оюнчу Локъманнга уа барындан да бек чамлана эди Илияс, анга къалай бла дерт жетдиририн билмей.

Хажбекирни бу хапарындан сора чалгъычы жашла, арый башлагъанларын да унутуп, къонакъ алагъа бир уллу саугъа келтиргенча, жарыкъ ышара, бир бири ызларындан шырхы туруп, чалгъыларын силдеп башладыла.

КЪАДАР САЙЛАТХАН ЖАЗЫУЧУЛУКЪ

Ингушлу жазыучу Идрис Базоркинни 100-жыллыгы бла байламлы оюмла

Кимди быйыл 100 жылы толгъан бу ингушлу жазыучу? Биз да эс бурурча? Бизни окъуучуларыбызгъа да, жазыучуларыбызгъа да кѣп ахшы юлгю да, дерс да берген? 60-чы жылланы ахырында аты ары дери башха жазыучула бла бир тизмеде жюрютюлюп, артда уа, башда айтылгъан заманда, хапары битеу Совет Союзгъа, топ атылгъанлай, белгили болуп къалгъан? Ол а аны «Из тьмы веков» деген романы бла байламлы эди. Ол айтхылы романны жазаргъа ол къалай бла келгенди? Ма аны юсюнденди бу макъалада хапар, къадары бизни атлары айтылгъан жазыучуларыбызны ичер суулары бла толу келишген жазыучуну юсюнден хапар.

Къайсы халкъны да миллет адабиятында аллай адамла боладыла, – аланы атлары сагъынылмаса, миллетлени миллетлик бетлери кемирек кѣрюннгенча болгъан. Ингуш адабиятта халкъны маданият тарыхында аты алтын харфла бла жазылып къалгъан, инсанлыкъ даражасы сыйлыла атлары бла бирге жюрютюллук жазыучу, бир ишексиз, Идрис Базоркинди. Анга быйыл 100 жыл болады. Десем да, болгъанды. 15-чи июньда. Алай аны жюзжыллыгыны къуанчын ингуш жамауаты артхаракъда белгилерге оноу этгенди да, биз да, малкъар адабиятны келечилери, аны юсюнден кесибизни оюмларыбызны айтыуну тюзге санагъанбыз. Нек дегенде, аны жашауунда, этген ишлеринде, жазгъан затларында бла бизни жазыучуларыбызны чыгъармаларында ушашлыкъ кѣрюнюп турады. Иги терен тинтип къарагъанда, кавказ халкъланы бир бирлерине келишген неда келише кетген кѣп илишанлары бардыла. Алай бу ингушлу жазыучу бла бизни жазыучуларыбызны бир къауумун жууукъ этген кѣп шартла бардыла. Аланы бу къысха оюмларында кѣрюрге боллукъсуз.

Базоркинлени Муртуз-Алийни жашы Идрис (артда ол атасыны атын Муртуз деп жаздыргъанды, баям, окъуучулагъа тынчыракъ болур ючюн) 1910 жылда 15-чи июньда кеслерини тукъум эллери Базоркинода туугъанды. Ол элни Идрисни къарт атасыны туугъан къарындашы Базоркинлени Байсагъурну жашы Мочко къурагъанды. Алгъын заманда ол эл Ингушну Назрань округунда болгъанды. Ингушлула кеслери

энтта иш да ол элни атын «Мочкхой-юрт» деп жюриютедиле. Бюгюнлюкде – Шимал Дюгерни Пригород районуну Чермен эли.

«Бёрю атар – бёркюнден танылыр» дегенлей, сабий заманларындан окъуна Идрис Кюнбатхан Европа, орус, ингуш маданиятланы терен ангылау жанына аслам эс бургъанды.

Идрисни атасы Базоркинлени Бунухону жашы Муртуза-Алий, патчах аскерни генералыны ючюнчю жашы, патчах аскерни офицери болгъанды. Ол жангы низам бла келишмегенлей, Инсан Урушну кезиуюнде Фарсха кетип къалады. Ол анда 1924 жылда ауушады. Анасы Идрисни Францияда туугъан швейцарлы инженер де Ратцени суусураат къызы Гретта болгъанды. Бир заманлада де Ратце ол Владикавказда ишлеп болгъанды. Гретта Инсан Урушну кезиуюнде тышына кетерге унамай, эки жашы бла – Мурат бла Идрис – Терк Башында къалып къалады. Алай, кёп да турмай, ол 1923 жылда ёледи.

Идрис жашауну салтасыны бла тёшюню ортасына тюшюп, кёп азаплыкъ сынагъанды, къыйынлыкъла кёргенди. 1919 жылда Деникинни аскерлери кире келип, Базоркино элни тонап, чачып, Идрисланы юйню хапчюгюн-мюлкюн тонагъандан сора, кюйдюрюп кетедиле.

Биягъында сагъынган оюмуна (Идрисни къадары бла бизни белгили адамларыбызны къадарларыны жууукълукъларыны, алай бла уа халкъларыбызны сууаллары да бирге ушай келгенлерини юсюнден айтама) шагъатха бир шартны айтайым: Деникинни аскерлери ол жыл Холамгъа да кирип, жангы властыны тайдырып, ол жангы властыха жакъ басып, жагъаларын жыртдыргъанла кимледиле дегенни айтып, бир муртатны юсю бла аланы атларын билип, 17 адамны, ол санда мени къарт атамы эки къарындашын да, илишаннга салгъандыла...

1920 жылда он жылы тола келген Идрис бичераховчу мурдарны ушчок тамагъы юсюне бурулуп, жеринден теберге къарыуу болмагъанлай, юйлерин тонагъанлагъа къарап тургъанды. Алай ол кезиуде къайдан билсин ол жашауунда аллай тоноулагъа артда да тюбей турлугъун. Андан сора да ол аллай азапха социализмни къан къайнатхан заманларында да тюберигин... Алай ол артдаракъда болгъанды...

Ол кезиуде да Идрис, жашаудан тюнгюлмегенлей, муслийман окъуу юйде – медиресде окъуйду. Артда ол анда окъугъан кезиуюню юсюнден «Боны» («Къапхан») деген хапарын жазарыкъды. Андан сора Терк Башында гимназияны тёбен классларында окъуйду. Аны бошагъандан сора Ингушну устазла хазырлагъан окъуу юйюнде окъуйду. Ма ол кезиуге тюшеди Идрисни чыгъармачылыкъ ишге кёлю бла илешип башлагъаны.

Ол ахшы устазланы къолларына тюшюп, артда иш да кёп жылланы ичинде аланы атларын улуу хурмет бла сагъынып тургъанды. Артыкъда бек Идрис орус тилден бла литературадан окъутхан устазы Виктория Константиновна Абрамованы эсинден кетермеучю эди. Аны бла бирге ингуш адабиятны мурдор ташын салгъанладан бири – Тембот Дардагъанович Бековну да санагъанды ол адабият ишге муну татлыкъ-сындыргъанланы бирлерине.

Ол окъуу юйде Идрис бла бирге артда ингуш адабиятны белгили жазыучулары болгъан Багаудин Зязиков, Хаджи-Бекир Муталиев, Салман Озиев, Хамзат Осмиев, Джемалдин Яндиев, битеу дунияда да аты айтылгъан политолог Абдурахман Авторханов окъугъандыла.

Жазыучулукъну къолгъа ала башлагъанларында, ол жаш адамла биринчи тырнагъанчыкъларын кеслери чыгъаргъан «Къызыл зыгытла» журналда басмалайдыла. Идрис, Виктория Константиновна айтып, «Насыпсызлыкъ» деген хапарын жазады. Аны устазы бек жаратады да, аны тилеги бла ол хапар «Сердало» (Жарыкъ») деген ингуш миллет газетде басмаланады. Ол 1928 жылда 7-чи ноябрьде болады. Ма ол замандан башлап, Идрис кесини жашауун литература бла байламлы этеди. Ол газетни 12-чи номеринде белгили ингушлу жазыучу эм алим Орцо Мальсаговну критика статьясы чыгъады. Аны аты «Жаш къаламла» деп алай болады. Анда Мальсагов кесини чыгъармачы жолун энди башлай келген жаш жазыучу Идрис Базоркинни хапарын тынгылы тинтеди да, анга бир къауум эсгертиуге этеди, тапхан шарайыпларын жашны кълоне тиймезча айтады.

1930 жылда Идрис Базоркин педагогика техникумну бошайды да, болжалгъа сала турмай, Шимал Кавказ педагогика институтуна жамауат-литература бълумюне киреди. Ма анда танытады жаш жазыучу кесини фахмусун. Ол назмула, хапарла, пьесала жазады, институтда къуралгъан тюрлю-тюрлю кружокланы ишлерине тири къагышады. Пьесалагъа кере салынган оюнлада артистлик хунерин да кърдюзтеди.

Ингуш Республиканы школларына окъуу китапла жетишмей эдиле да, студент заманында окъуна Шадиев Мухарбек бла бирге ингуш тилден биринчи класслагъа керекли окъуу китап жарашдырады. Ол китапда суратланы да Идрис кеси этгенди.

1934 жыл Идрисни жашауунда бек къыйматлы жыл болады: «Сердало» деген китап басмада (Владикавказ шахар) аны «Назманч» («Назмучу») деген ат бла биринчи назмула, хапарла жыйымдыгъы чыгъады. Анга жазыучу нѳгерлери да, кесаматчыла да уллу багъа бичедиле. Орцо Мальсагов а Идрисни Ингушну бек фахмалу назмучуларындан бирине санагъанды.

Ол жыл окъуна аны Жазыучулары союзуна аладыла да, СССР-ни жазыучуларыны 1934 жылда бардырылгъан биринчи съездине делегатха айырадыла.

Ол съездде бизден делегат Гуртуланы Берт болгъанды. Аны СССР-ни Жазыучуларыны союзуна алыннганыны кимлигине Максим Горький къол салгъанды. Ол кимлик бюгюн да турады. Идрис бла Берт анда танышмай амаллары жокъ эди, алай аны юсюнден хапар барды деб а билмейме.

Ол съездде Идрис кеси Максим Горькийни къатына барып, саламлашып, Чечен-Ингуш Республикагъа къонакъгъа да чакъырады.

Театрны суююп, анга къаныкъгъанын къоймагъанлай, Идрис 1934 – 1935 жыллада битеу чечен-ингуш театр студия бла бирге Тбилисиде Ш.Руставели атлы Къырал драма театрда актёрлукъ ишни сынаууна да

юйренеди. 1935 – 1938 жыллада ол Терк Башында педагогика рабфакда окъуу бѣломню таматасы болуп ишлейди. 1937 жылда Идрис Базоркин «Танг алада» деген кѣп актлы пьеса жазады. Ингуш литературада ол пьеса кѣп актлы биринчи пьеса болады. Анга кѣре, А.Токаев дюгер тилге кѣчюрюп, 1938 жылда Север-Осетия къырал драма театрда оюн салынады.

Отузунчу жылланы аллында ингуш халкъны ыразылыгъын сормагъанлай, ВЦИК-ни членлерини оюмларын билип, Ингушетияны Чеченнге къошаргъа деп оноу этиледиди. 1933 жылда уа Шимал Дюгерни да, Ингушетияны да ара шахарларына саналып турган Терк Башы Шимал Дюгерни ара шахарына саналып къалады. Ингушетияны битеу интеллигенциясы Селже-Къалагъа кѣчеди. Артыкъ огъурамаса да, Базоркин да кѣчеди ары. Анда Чечен-Ингуш къырал драма театры литература бѣломнюю таматасы болуп ишлей, «Тамара» деген пьесаны жазады да, ол Уллу Ата журт урушну аллында аны оюну да салынады. Уллу Ата журт урушну кезиуонде уа республикалы газетлени корреспонденти болуп, къоншу республикалагъа барып-келип, алада жашагъан халкъланы душманнга къажуу сюелирге, ол иште биригирге чакъырып турады, аны юсюнден газетледе жазгъан да этеди. Аны ол жыллада чыкыгъан «Кечерик туйюлбюз!», «Душманни бети», «Обасы кетген къабырны юсюнде», «Халкъны чамланыуу», «Таулу тиширыуу намысы», «Туугъан журтуну жашы», «Чечен-ингуш интеллигенциягъа сѣзюм» деген эм кѣп башха тюрлю макъалала, китапчыкъла урушда сермешлеге къатышхан жашла бла бирге сермешлеге «кирип» тургъандыла, халкъланы душманнга къажуу бирден сюелирге чакъыргъандыла. Аны ол жыллада жазылгъан «Бу кюнледе», «Дертни жаратылыуу». «Хорламны байрагъы» пьесалары да кеслерини борчларын урушха къажуу сюелиуде кеслерини жумушларын тийишли тамамлагъандыла. 1943 жылда Идрис, башха ууакъ-тюек ишлени къоюп, кесин толусунлай жазычулукъ ишге бередиди. Немецли башкесле Чечен-Ингуш республиканы жерине жеталмагъандыла, алайлагъа жете келген жерлеринде ууатылып, артха ыхтырылгъандыла. Иш мамыр жашауну башларгъа жетип турады.

Алай Кремльде башха тюрлю оноу бичилип тура эди: ол жерлеге фашистлени аякълары да басмагъанын биле тургъанлай, душманнга болушхандыла деген сылтау бла, 1944 жылда 23-чю февральда, Совет Аскерни байрам кюнюнде, чечен, ингуш халкъла, сибирилип, Шимал Къазахстаннга бла Орта Азиягъа кѣчюрюледиле...

...Андан да алгъаракъда уа аллай огъурсуз оноу къарачайлыланы юслеринден этилген эди, чеченлиледен бла ингушлуладан сора, 1944 жылы 8-чи март кюнюнде, Тиширыуланы халкъла аралы байрамларыны кюнюнде, малкъар халкъгъа тюз ма аллай ачыу къадар сынададыла ол замандагъы властыла...

Идрис Базоркин Къыргъызстаннга тюшеди да, анда литературадан айырылмайды, театрлада ишлей келеди.

Къулийланы Къайсын да алай болгъанды: СССР-ни уллу жазычулары Сталинден кѣчюрмезге эркинлик алып тургъанлай да, ол,

---

халкъыны асламы болгъан жерге келип, башха бирсилеча, комендант низамны боюнсасына жегилип, адабиятдан а бир кюн да айырылмагъанлай ишлегенди.

1956 жылда Идрис Базоркин къурап, чечен эм ингуш халкъланы билимли келечилерин Москвагъа барып, халкъларыны оноуларын этди-редиле.

Ол жылда бизни халкъыбызны апчыу жашауларыны къыйынлыгъын башларына кийип жашагъан асыл жашлары – Уяналаны Къанамат, Цораланы Магомет, Залийханланы Жанакъайыт – Москвада эдиле. Мен кеси кёзюм бла кёрген затды ол.

Алай бла 1957 жылны аллында чеченлилени бла ингушлуланы (ол санда башха сюрдюн миллетлени да) баш эркинликлери къайтарыладыла. Алай, къырал башчыланы ол оноулары жер-жерледе толусу бла тамамланылмагъанларыны хатасындан (Пригородный район Дюгерде къалып къалады), энтта иш да къаугъала тохтамайдыла. 1992 жылда дюгер бла ингуш миллетлени араларында къан тётюлгени, ол тойюмчек бюгюн да тешилмей тургъаны ма анданды.

50-чю жылланы ахырында андагъы къырал оноучула ол кёчюрюлген жерлеринде Чечен-Ингуш къыраллыкъны къурайыкъ дегенде, угъай, халкъ туугъан жерине къайтыргъа керекди деп къаты сюелгенледен бек биринчи Идрис Базоркин болгъанды.

Белгили шарт: бизни юсюбюзден да Къыргъызстанда аллай оноу этерге бизни эл аллында айланнган белгили адамларыбызны жыйгъанларында, бек алгъа аны унамагъан, миллет кесини ата ташында жашаргъа керекди дегенни айтып, къаты сюелген Къайсын болгъанды.

Не да болсун, Идрис Базоркин келе келгенлей жамауат жашаугъа тири къатышады, ингуш адабиятны аягъы юсюне салыугъа уллу къыйынны къошады. Ол, орус, ингуш тилде да бирча иги жазып, кёп магъаналы, ингуш адабиятда огъурлу ыз къойгъан чыгъармала жазады.

Алай аны халкъыны тарыхы, келе келген жашау бир къоймайдыла. Бир уллу зат жазаргъа керек эди. 1963 жылда кесини хуржун тефтеринде жазады Идрис: «Адабиятда мен бек алгъа этейим деген ишлерими бошадым, энди уа уллу романнга жыйгъан материалларымы тийишдирирге керекме», – деп. Этеди алай. Бир юч жыл тенгли заман кетеди романны магъанасын къысха жазаргъа. Дагъыда кёп жангы материалла жыйып, кёп адамла бла сёлешип, хазырлана кетип, Идрис 152 кюнню ичинде жазып бошап, «Из тьмы веков» деген юч китапдан къураллыкъ романны биринчи китабын чыгъарады. Ол 1968 жылда болады. Кеси да ол кезиуде туугъан шахарына – Терк Башына кёчеди...

Романны биринчи китабын жазыучула да, окъугъанла бек жара-тадыла. Аны юсюнден жазылгъан да кёп этеди. Бир сейирлик шарт да болгъанды ол роман бла байламлы: Шимал Кавказны Эрттегили тарыхын кёп тинтген, аны уста да билген алим, тарых ишлерини къыйматлылыкълары ючюн Ленинчи саугъаны алгъан академик Е.И. Крупнов (бизни белгили тарыхчыбыз Мызыланы Исмайылны илму башчысы) ол романны окъугъандан сора жазгъанды Идрисге: «Сени дунияда бол-

магъанча терен магъаналы чыгъарманг мени бек къууандыргъанды эм сейирсиндиргенди. Сенде болгъан шартла мени «Средневековая Ингушетия XVI-XVII вв» деген тинтиу ишимде да бардыла. Сен аламат тюз жазаса XIX ёмюрде Ингушетияда феодал жамауат низам андан ары айнып баргъанын. Ол бек тюздю. Нек дегенде, не XVIII ёмюрде, не андан алгъалада ингушлуланы «алтын ёмюрлери» болмагъанды. Романны бу биринчи китабы Ингушетияны XIX ёмюрде жашауу кёргюзтоледи, бошалгъан а роман 1918 жыл бла этеди. «Обитатели Башен» деген экинчи китабы 1941 жылгъа дери жашауу, «Тайна замка Ольгетты» деген ююнчю китабы уа 1958 жылгъа дери жашауу суратларгъа керек эди. Ол китапланы этеклерин-башларын жыйышдырып, бир кесек напчаланырлары къалып тура эди. Экинчи китабыны ал юзюклерин «Грозненский рабочий» газетде басмалагъан да этеди. Ма анда башланады ол мен башында сагъыннган «иш». Анда Ленинни сыфаты суратланады. Артыкъда романны баш жигити Эттийланы Магометни Ленин бла тюбешиуюню юсюнден айтылгъан юзюгоне къадалып тохтайдыла. Анда Ленин миллетлени болумларыны юсюнден айтхан затланы да бузукъчулукъгъа санайдыла. Артда ол алай болмагъанын, Ленин айтхан затла болургъа кереклиликлерин жашау кеси кёргюзтдю. Артда ол алайларын тюрлендирген да этеди: анда тюзюнлей хапарын кетерип, Магомет Лениннге тюбеген хапарын къарындашы Омаргъа айтады. Анга да къарамагъанлай, жазыучугъа къадалып, аны аман бетли этиу жанындан бир да тохтамадыла. Партия органла да, энчи «кесаматчыла» да. Алай бла романны андан арысы басмаланмазча этип къоядыла. Артда, 1992 жылда, осетин-ингуш къаугъаны кезиуюнде Идрисни урлап кетедиле да, юйюн къармайдыла, болгъанын чачадыла, архивлерин гунч этедиле.

Бир ыйыкъдан сора аны, къутхарып, Ингушетиягъа келтиредиле. Ол заманда анга 82 жыл бола эди. Бу жол сынагъан къыйынлыгъын жүреги кётюралмады аны. Ол 1993 жыл 31-чи майда ауушханды.

Адабият илмучула айтханнга кёре, Идрис алай кёп чыгъарма жазмагъанды. Болсада, аны хар жазгъан заты, артыгыракъда драматургия чыгъармалары, «Из тмы веков» деген романы ингуш литератураны бютюн бийик даражагъа кётюрсенин билгенле бир аууздан айтадыла.

Бу жазмамда мен Жазычу Идрис Базоркинни жашаууну бла ишини бизни белгили жазычуларыбызны, алимлерибизни жашаулары, ишлери бла да келишгенин айта келгенме. Алай этгеними магъанасы: кавказ миллетлени, артыкъ бек сюргюн къыйынлыгъын сынагъан халкъланы жашаулары келише кетеди. Ол келишиулукню эсге алып, бюгюнлюкде ортада бола тургъан керексиз хапарланы, къолларында болгъан онглары къазанып, аланы жайып кюрешгенлени тыяргъа керекди. Хар адамны да болгъан кибик бёрк намысы, хар миллетни да барды сыйлы намысы. Аны тергеу этерге чакъырады ингушлу жазычу. Жашау табанлашыу бла къуралмайды. Идрис Базоркинни айтханы да олду.

ЭТТИЙЛАНЫ МАГОМЕТ

(«Из тьмы веков» романны экинчи китабыны ал юзюю)

Поезд Узун Къалагъа кече сагъат онеки бола жетди. Станцияны къарангы кече аулапды. Перронда жангыз да иничке быргъыдан келген газ киндикчик жанады. Къол финарла да, вагондан вагоннга кече, жил-тирейдиле.

Магомет келген вагонда адам хазна къалмагъанды, асламысы Гара Суула, Гум Къала станциялада тюшгендиле, бу Узун Къалада да тюшгенди бир къаууму. Вагонну эшигини башында, аяз ургъаны сайын къалтырай, жау чыракъ мутхуз жанады. Эттиев перроннга тюшдю.

– Кёпмю турлукъбуз былайда? – деп сорду ол проводникге.

Ола, «Кёзюмден къуручугъуз ары! Жанымдан этгенсиз! Ким биледи къайда, нелляй бир тохтап турлугъубузну!...» дегенча, бир тюрлю жауап бермей, бир жанына кетип къалды.

Алайлай, вагонну къаты бла келе тургъан адамны кёрюп, атлашын-дан, башын туханындан кесини къарындашы Османны танып къойду. Ол кесин аны таба атаргъа да бир болду, алай кесин тыйып къойду. Тёгерекге-башха сынчыкълап къарады...

Османны бир тюрлю къайгысы болмагъанча кёрюнеди. Ким биледи ызындан сынчыкълагъан да бар эсе уа... Ала экиси да бир жаныракъгъа, алаша буруу къатына агладыла да, шыбырдашып хапарлашдыла. Хар ким кеси билген жангы хапарны айтып бошагъандан сора, мындан ары къалай барлыкъларыны къайгысын кёрдюле: Моздок жаны бла Червлённая станицагъа дери барып, андан ары уа юйге, Эски-Журтха. Алай жууугъуракъ да, табыракъ да эди Бесланны юсю бла Грозныйге баргъандан эсе. Ала келишип бошагъандан сора, Осман къатлары бла озуп баргъан таулуну танып къойду: Ол къабартылы вахмистр эди. Осман анга сёлешди.

Саламлашдыла. Ол къабартылыны Магомет бла танышдырды. Ол, къабартылы, юйюне келе тургъанын, былайдан Котляревка станицагъа кетеригин айтды. Ол къарындашлагъа да Моздок бла барсагъыз игиди, дегенни айтды.

– Былайы къоркъуусузуракъды. Беслан бла барсагъыз а, Дюгерни, Ингушну, къзакъ станицаланы юслери бла ётерге керек боллукъду, анга уа заман да кёп кетерикди, – деп къошду дагъыда ол. – Анда уа хар станицада кесини власты, кесини жорукълары. Бир керексиз ишге тюбеп къалыргъа да боллукъду.

Къарындашла Моздокну юсю бла Червлённая станица таба кетдиле.

Поездни бугъасы вагонланы эринип тартханча, акъырын, къалын тютюн эте барады. Къарындашла болгъан вагон сууукъду, къарангыды.

Ол, темир жолну юзюклери кышулган жерледе дынгырдай, тыхырдай, бусагъат чачылыпмы кетеди дерча, алай кёрюнеди. Къалкыргъа бир тюрлю амал жокъду. Бир ауукъга кырындалша бир бири кыатларында олтуруп, жууукъ-ахлула бла кысыха заманда кыалай тубешириклерини сагъышында тынгылашып турдула. Биринчи болуп Магомет сёлешди.

– Сора сен Сталин бла ушакълашханса, ы-ы? Сени юсюнгден иги хапар эшитгенме да, анга бек кыуаннганма. Энди уа манга да бир тынгыла. Былай тынгылы ушакъ этерге энди заманыбыз хазна болсун.

Бери тебирерими аллында, билмей турганлай, мени Смольныйге чакырдыла. Кыайсы кыатда кыайсы отоугъа барлыгымы да айтдыла. Керекли отоуну терк окъуна табып, эшикни кыагъама. Кесим а, ма бусагъатдача, кёлегим блама. Чын белгилерим жокъ. Башымда – ёре бёркюм.

Кире барып, занг деп, эки аягымы бир бирге кыагып, чес береме да, айтама кесгин:

– Чакырган этгенсиз дегендиле да, келдим мен, Эгтийланы Магомет.

Андан сора Магомет Ленинге кыалай тубегенин аламат келишдрип, суратлап айтып берди.

Ленин терезе кыатында, ары кыарап, сюелип турады. Бери манга бурулду да, мени таба атлап, саламлашыргъа кыолун да узатып, ариу ышарып, айтды:

– Сау келигиз, сау келигиз, жолдаш Магомет! бек кыуандым былай кёргениме. Олтурчу былай... Саулугъунгу-эсенлигинги сора туругъа керек болмаз. Алаймыды?

– Алайды, – деди Магомет. – Сау болугъуз, Владимир Ильич, мен сюелип да тынгылаяллыкъма. – Ол Ленинден кёзюн айырмайды.

Ленин а, унамай, аны кёргюзтген шинтигине олтуртады.

– Тютюн тартамыса? – деп, нек эсе да, тютюнлюкню аллына тюрте, алай сорду.

– Сау болугъуз, угъай, – деди Магомет, – ичген окъуна болсам эди тютюн, мен, таулу адетинде, таматаны кыатында букъулатмаз эдим аны.

– Ахшы алай эсе. Бек аламат адетигиз барды, – деп, ышармыш этди Ленин.

Андан сора, кесини саргъылдым сакъалчыгын сылай, бир-бирде уа мыйкыларына да кыатыла, сагъышха батылды. Магомет а, биягыча, андан кёзюн алмай сюеледи. Ленин нени юсюнден сагъыш этгенин ангыларгъа кюрешеди.

Орам финарны жарыгы кыырау кыакъган терезеден ичине кыутулуп, отоуну мутхуз жарытады. Устолда устол чыракъ барды, телефон, шакъа орун, география карт. Кыабыргъагъа жабышдырылган акъ кыагыт жабыула моргъул кёрюнедиле.

Ленин женгил шинтикге олтурду. Аны арыгъаны олсагъатлай ачыкъ болду. Устолда неле эселе да жазылган кыагыт кыалау да барды. Ишин тюз олсагъатчыкыда кыойганча кёрюнеди.

Телефон зынгыртады. Ленин чолпуну алды.

– Тынгылайма, – деди ол жарыкъ ауаз бла. – Хау, мындады... Хау. Саууту да биргесинеди. Хоу бир да... Мен уста билеме ол адетлени. Къайгъырмагъыз. Мен кесим айтханма таулугъа алай къарагъыз деп...– ол, ёрге туруп, отоуда ары бла бери атлайды. Сора терезе къатында тохтады.

Орамда чыракъ жарыкъда къар хапула чибинле учуп айланганча кёрюнедиле.

Бир кесекден, къоллары сууукъ болгъанча, Ленин бир къол аязын бирси къол аязына ышыды. Сора нек чакъыргъанын, ёнюн керегинден эсе кётюререк этип, айтып башлады. Кёп адам жыйылган жерледе сёлеширге юйреннгени кёрюнюп турады

– Сени чакъыргъанымы магъанасы буду, – деди ол, – правительство сени боюнунга къаллай уллу борчну салгъаныны юсюнден кенгеширге. Жолдаш Сталин Кавказда болумну юсюнден къагъытла бла мени шагъырей этгенди. Анда бек алгъа эс бурургъа керекли затла бардыла. Аланы айтыргъа сюеме.

Санга, сора сени къарындашынга, мындан арысында – Терк областада бла Чеченде Къырал эркинликлери болгъан комиссарлагъа – борч салынады: анда область Советни демократия жорукъла бла сайлагъынчы, Карауловну аманлыкъчы къауумлары бла кюрешни къаты бардырыргъа.

Ол къыйын ишди. Сиз – патчахлыкъны заманында кёп азап чегип жашагъан, аны бла байламлы уа революция ниетлеге жакъ басхан чечен эм ингуш халкъланы келечилерисиз. Революцияны душманлары бла ачыкъдан кюрешде сиз, не сёз, халкъ асламлагъа таянырыкъсыз. Караулов а – бай къзакълагъа. Ма былайчыкъда бир зат эсгертирге сюеме: бетден-бетге ол сермешле миллетле аралы къажалуукъгъа айланып къалмасынла. Анга сакъ болугъуз. Караулов бла аны шапалары уа политика кюрешни миллет аралы къаугъалагъа айландырыргъа кюреширкидиле. Сиз а ангылатыргъа керек боллукъсуз халкъ асламлагъа пролетар революцияны бла миллетле аралы къаугъаланы орталарында башхалыкъны. Аны ангыламагъан да болмаз. Алай, кюрешге уллу халкъ асламла къатышханлары себепли, аны ангылатыргъа керекди.

– Тюзю. Мен сен айтханны толусу бла къабыл кёреме.

Ленин да, анга ыразы болгъанын билдире, башын булгъады.

– Жерлени къыралны къолуна этиу иште да хал ма алайды.

– Бизде, Кавказда, – деди Этиев, – политиканы вопрослары жер иелик бла байламлы болмай амалы жокъду.

– Тюзсе, – деди Ленин.—Сен жерлени асламын къолларында тутхан къзакъланы юслеринден айтаса. Бу иште да оноуну, ашыгъып, чорт кесип этерге жарамайды. Алай этмесек, жарлыракъ жашагъан халкъ асламланы кесибизге юсгюрюп къояргъа боллукъбуз, ол иш бизни кесибизге кажау болумгъа айланып къаллыкъды. Бизге къажау сюелгенле алайсыз да кёпдюле. – Былайда сёзюн бёлдю да, Ленин Магометни бетине тюрслеп къарады. Сора кесгин айтды:

– Былайда эслилик, сабырлыкъ керек боллукъду. Бек алгъа дин

ахлуланы къолларында болгъан жерлени, андан сора бай къзакъланы жерлерин сыйырып, аны жарлылагъа юлеширге керекди. Аны юсюне дагъыда: патчахлыкъ низам таулуланы биригирге къоймаз муратда тау эллени орталарында къзакъ станицала орнатып, эллени атларын да тюрлендирип тургъанларын кетерир ючюн, къзакъ станицаланы кетерип, таулулагъа кеслерини эллерин къайтарыргъа керекди. Ма олду ишни бек къыйыны. Аны бир урум бла угъай, ашыкъмай, Советлени юслери бла бардырыргъа керек боллукъду. Сен ангыладынгмы мен айтханны?

– Ангыламай а! – деди Магомед.

Ленин кесини сѣзон андан ары бардырды.

– Не къыйын болса да, ол ишни тамамламай амал а боллукъ туйюлдо. Нек дегенде, таулула жерге, аны ишлерге тансыкъ окъуна болгъандыла. Таулула ол жумушну тынгылы этиунно жангы властьюдан сакълайдыла. Биз ол ишни къалай тамамлагъыныбызгъа кѣре боллукъду эллилени къайсы жанына жакъ басарыкълары да.

Андан арысында уа миллетлени, адам саны аз болгъан халкъланы кеси аллыналыкъларын жалчытыргъа керекди, алай бу иште бек уллу сакълыкъ кем боллукъ туйюлдо, нек дегенде, иги этебиз деп, миллетлени бир бирлеринден айырып къояргъа къоркъуу барды. Таулула бары да билирге керекдиле – хар бири да кеси аллыма болама десе, алагъа жашау берлик туйюлдоле. – Сора, акылын тынгылы ангылатыр муратда, басымлыракъ айтды: – Капиталист желмауузла – Инглиз, Герман, Тюрк – бюгонде да жут кѣзден къарап турадыла сизни жерлеригизни ариу-лукъларына, байлыкъларына. Сиз хар биригиз кеси аллына болама десе, ала сизни бирем-бирем жутуп къоярыкъдыла. Эсигизде болсун: кеси аллыналыкъны да чеги барды. Кюч а бизни бирлигиздеди. Бир бири ортагъызда да, Россей бла да. Ол ниет бизни «Россейни бла Шаркъны муслийман урунганларына» чакъырыу сѣзюбюзде айтылады. Россейни ишчилери да сизсиз болаллыкъ туйюлдоле. Отлукъ керек. Нефть керек. Отлукъ болмаса, транспорт, фабрикле, заводла тохтап къаллыкъдыла. Къырал къарангылыкъда тунчугъуп къалыргъа боллукъду. Алгъа барыу юзюллюкдю, жашау да тохтарыкъды. Ма олду бирикмеунно хатасы!.. – ол, бир кесекге тынгылап, сагъышланып турду да, – айтып къояйым, ууатылгъан империяны къалгъан-къулгъанлары сизге, къыбыла таба юрюлгендиле. Алексеев бла Корнилов андадыла. Ала Новочеркас-кеде Алексеевну аскер офицер организациясын къурайдыла. Танаис тийрелерине кѣп турмай Краснов келликди. Теркге – Караулов бла Чермоев барыпдыла. Ала, барысы да бирден болуп, революциягъа къажау жыйынла къурап, аланы бери, арагъа, Советлени барына юсгюрюге боллукъдула.

Бизни барыбызны борчубуз – Терк областны, таулу халкъланы ала кеси жанларына бурмаз ючюн болгъан мадарланы къазаныргъа. Ол халкъланы бизни жаныбызгъа бурургъа керекбиз. Бусагъатда Шимал Кавказда жер-жерли биригиуле, миллет правительствола дегенча аллай къурамла, жаундан сора ѳрге ургъан кырдыклай, баш кѣтюре да, ѳчуле турадыла. Ол халланы толу ангылап, анда большевик Советлени, рево-

люция сауутланган кючлени кёпге созмай кьуаргъа керекди. Ырысхы да, сауут-саба да сизге Хаджи-Тархан* шахарны юсю бла элтилликиди. Терк Башында да**, Селже-Къалада да*** эсли ишчи классны арасында эслиси кёпдю. Кеслерини жашауларын революциягъа атап кьойганла да бардыла. Киров, сёз ючюн. Кёп болмай ары Ной Буачидзени да ийгенбиз. Ол марксчы илмуну уста биледи, аны жашауда бардырыр ючюн тийишли сынауу да барды. Алагъа таяныгъыз. Бизде алыкъа Шимал Кавказны миллетлерини араларында оноуда кимле болгъанларын алыкъа билмейбиз. Алай анда аллай адамла болмай амалы жокъду. Сен кесинг жангызлай къаллыкъ туююлсе. Ала бла байламлыкъны кьура. Мен хар затны санга тынгылы айтыргъа кюрешгеними магъанасы – энди биз былай, бетден-бетге къачан тубербиз, небилейим. Сени кесинге тюшерикди оноуну къолда жюрютюрге, – деди Ильич. – Революция иште бизни сынаубуз алыкъа артыкъ алапат туююлдю. Сенде уа – бютюнда. Бюгюнлюкде сени жашлыгъынг алгъа уруп, бир кесек женгилик этгеинг да болады, – деди дагъыда Ленин, нек эсе да, терен сагъышха тумаланып, тынгылады.

– Тилейме, Владимир Ильич, айтырыгъынгы айт, – деп тиледи Магомет. – Сени оюмларынг бизге мектепдиле. Эсим алыкъа жериндеди, айтханларынгы кёпге дери сакълаяллыкъды. Айтханларынг бары да бизге керек боллукъдула.

– Бары да керек да болмаз, – деп ышарды Ильич. – Кесинг да кёргенсе бир-эки кьурман а. Алай айтыргъымы айтып кьояргъа сюеме, тюзю, сени борчунг бек сыйлыды, аны бла бирге бек жауаплыды... Ол а бизни да жауаплы борчубузду, – ол габара хуржунчугъундан сагъатын чыгъарды да, трек окъуна анга кёз жетдирип, артха салды. – Жолдаш Магомет, – деди, андан ары сёзюн бардыра, Ленин, – сен да, къарындашынг да аскер адамласыз. Алай сиз да, биз да уста билебиз: экилерибиз да уруш бошалгъанды деяллыкъ туююлбюз, алыкъа эрттеди алай айтыргъа. Ол себепден адамлагъа мамыр жашау кьуаргъа итинирге керекди. Алай ол иш жалаанда бизни къолубузда болса уа... Эски жашау алыкъа тырнакълап турады. Тыш къыраллы душманларыбыз да тынгылап турмайдыла. Сени жолунг узакъды, къоркъуулуду. Алай бек ышанама бир хатасыз жетерсе барлыкъ жеринге. Биригиз анда Чеченни бла Ингушну ишлерин этериксиз, экинчигиз а – битеу Терк областны... Алай, иш биз айтханча бармаса уа, битеу ишлени ким сау къалса да, ол этерге тюшерикди. Ол сёзлени айтмасам да боллукъ эди, алай жашаудан къайры кетериксе?! Душман – эриусюздю. Революцияны да акъ къол къапчыкъла бла эталлыкъ туююлсе...

Ол отоуну бир мюйюшюнден бир мюйюшюне дери бир-эки арышлады да, тюз да ортасында тохтап къалды. Магомет да ёрге турду. Ленин нек эсе да къайгылыды. Сора, кёзлерин сюзюлте, айтды: – Экигизни да башха-башха жолла бла ашырабыз ары. Къарындашынг кетгенли бир сагъат болады.—Ол, не дерик болур дегенча, сынчылап къарады. – Ол санга Гум Къалада**** туберикди неда Гара Суулада*****. Анда этерсиз барлыкъ жеригизге къайсы жол бла барлыгъыгъызны оноун.

Сталиннге кьайта бар, битеу керекли кьагьытла андадыла. Сакь бол дерге кереги да болмаз санга. Биле болурса кесинг. Ма алайды иш. Ай-тырыгъын иш бармыды?

– Угъай, – деди кесгин Магомет, – хар затны да ангыладым. Хазырма мен. Ант этерге кереги да болмаз.

– Тюзсе, – деди, ышара, Ленин. – Ары жетсенг, ананга, атанга да салам айтырса менден. Бизни бла байламлыкь кьуарар ючюн билген амалынгы аяма. Хайда сора. Ахшы жолгъа! – Ленин Магометни, кьолун имбашына салып, эшик кьатына дери ашырды.

Магомет да, анга ыразылыгъын билдире, башын ийди, сора сир туруп, бёркюн кийди. Кёзлери бирге тюбешдиде. Жашауунда биринчи кере. Огъесе уа ахыр кереме болур?..

Магомет терен кючсундю:

– Ма ол кьууумла бла келе турама мен, кьарындашчыгъым, – деди.

– Къалай насыплыса сен, – деди, кёлю кётюрюлюп, Осман.

Кече ортадан иги да озуп, Моздок станциядан оздула. Энди барыр жерлерине дери миндеу да къалмагъанды – бир жюз кьычырым тенгли бир. Жюрек кьууанчлы уруп башлагъанды. Жукьу дегенингден хапар да жокьду. Уруш жылла. Бижанла. Ачлыкь. Битле. Ёлюм. Бу затла бары да толкьунланып, кёз тууранга келедиле. Кёрмеген заты къалмагъанды аны. Алай, ол кьыйынлыкъланы барындан да сау кьугулуп, энди ма туугъан жерлерине жете келедиле. Келедиле аналарын, аталарын бир кьучакълар муратда, аланы жюрек кьоркьууларын селейтир ючюн, андан сора жангы жашау ючюн кюрешни башларгъа.

Аман созулду бу кече. Атхы эди танг теркирек.

Сагъатдан кёп заман озгъан болмаз эди, Магомет узакьда бир от жарыкьла эследи. Ол терезеге жанлады. Бирси терезени аллында Осман сюелип эди.

– Къышда бу от жарыкьла кьайдан чыкьдыла? – деп, Магомет сейир этип сорду.

– Кёрмеймисе, ала уруш отланы жарыкъларыдыла, – деди да, Осман кьарындашыны кьатына келди.

Ала экиси да кьара кёкге кьарап сюеледиле. Аны бир жаны бир жарый, бир ёчуле турады.

– Алайды, тейри. Урушду бу. Топла ишлерин бардырадыла. Неле эсе да бир затла уа кюедиле. – Магомет, алай айтып: – Келчи тамбургъа бир. Андан тап кёрюнюрюкдю, эшитилген игирек этерикди, – деди. Ала тамбургъа чыгъып, тыш эшикни ачдыла. Алайда уа ол тауушла шарт эшитилип башладыла.

– Недиле дейсе бу биз кёргенле? – деп сорду Магомет кьарындашына. Ол а, Магомет таба бетин бура да турмай, шош айтды:

– Уруш бара турады... Бизни элибизни тийрелеринде. Алгъаракь тюшюб а къалырмек?

– Тейри, билмейме... Этмейик алай, – деди Магомет. – Жууугьу-ракь барайыкь.

Ма алай – экиси да тамбурда сюелип, узакъда жана-ёчюле тургъан отлагъа къарап турадыла.

Бир ауукъдан поезд, баргъан кызыуун селейте барып, тохтады. Бир ненча адам тюшдю да, олсагъат кече къарангысына жутулдула. Кимле эселе да, бир ненча адам озуп бара, кеслерини къайгылары аитадыла. Къарындашлары эшитгенлери былай болду: «Эски-Журтда апчарла къан ичедиле... Тюрк урушдан къайтханла...» – деди бири. Бирси уа: «Ала мында къуллукъ этгенледиле. Топчула...» – деп, хапар-гъа къошулду.

Поезд тебиреди. Этгиевла, тамбурда сюеле кетип, вагоннга къайтдыла. Бирге олтурдула. Ол кёргенлери ачыу тийгенден, бир да хапар айтырыклары келмейди. Айтхан да нени юсюнден этсинле! Ала ангылагъаннга кёре, мында жашау бир тюрлюле барады. Кесинг сынагынчы, билирге амал болмагъан. Бир зат а шартды: адамлары ачыулары селеймегенди. Туугъан эллеринде да иш хоча туюлду. Магомет жюреги бла сезип турады бир палах болгъанын. Ол сагъышла бла къарындашы таба къарады. Къарады да, кёзюн айырлыгъы келмей къалды. Османни бети огъурлу ышанларын туура этедиле. Къарамы десенг – жютю, жигит. Кесин жюрютгени да – ёхтем. Юйюрге аны артыкъ сюе эдиле.

Бир сагъат да озгъан болмаз эди, – вагоннга къазакъ кийимли эки апчар кирди.

– Николаевская станица, поезд мындан ары бармайды. Вагонлары бошатыгъыз. Документлеригизни тинтип башагъандан сора, къайтып, эртгенликге дери солургъа боллукъсуз.

Бой салмай не амал бар эди. Вагондан тюшюп келе, къарындашла эседиле: тышында былача документлени тинтгенле поездни узунуна тизилипдиле. Къарындашла да документлерин кёргюзтдюле. Алагъа кёре, была экиси да аскерден эркин этилген къумукълуладыла. Бири – Петровск портха барады, экинчиси уа – Темирханшурагъа. Быланы документлерин тинтген, бир – къагъытлагъа, бир да – аланы бетлерине сынчылап къарай кетип, къатында сюелген апчарны бир жанына чакъырып айтады:

– Къагъытларында чурум жокъду. Алай была къумукълула туюлдуле, чеченлиледиле. Эрляй сауутлары сыйырып, къоллары-бутлары байлап, Погореловха элтирге.

Къарындашла абери ангылагъан да этгинчи, бегеюлле жетип, къоллары артха буруп, арлакъда къобюрлю арбагъа сюйреп кетдиле. Арбагъа атдыла да, атлы бегеюлле арбаны къуршап, станицагъа будуман этип кетдиле.

– Хайт де, къарындашчыгъым, – деди чечен тилде Магомет Османнга. – Боллугъу да алай эди – была бизни танып къойгандыла... Бирибиз Беслан табала бла кетсенг боллукъ эди... Да боллугъу болду... Саламлашып къалайыкъ... бир бирге кёлкъалдылыкъ бар эсе, аны да кечейик бир бирге.

Арба, жол чунгурлада секире, тыхырдай, кызыуу барады. Ол кезиуде къарындашла жаяклары бла бир бирге кысылгъанлары эс-

лемедиле апчарла.

– Хайт де, къарындашчыгъым...

Аланы бир юйню арбазына келтирдиле. Эшик аллын патеген чыракъ жарытады. Арбадан алып жашланы, сойреп, алгъа – сайнагъа, артда – отоугъа атдыла. Анда уа узун устолда бир ненча адам олтурулду. Таматаны жеринде – бир мазаллы мыйыкълы киши, керох къабы да инбашларына сѣдегей тагъылып. Устолда къагъытла чачылыпдыла, ичилген бир ненча шеша да бар. Юй тьюбю тютюн къыйырладан бла тюркюрюкден халекди. Асыры тютюнден чардакъ алас-булас кѣронеди. Солургъа хауа да жетишмейди.

– Кимледиле была? – деп сорду ол тамата.

Бегеюлледен бири, алгъаракъ атлап, къарындашладан сыйырылгъан къагъытланы устолгъа салды. Артха атлай, ауазын уллу эте, айтды:

– Никифор буюргъанды бери келтирирге. Была къумукълула тьююлдюле, чеченлиледиле дегенди. Ишни болушун жашыра эселе уа, бошдан тьююлдю.

– Кимлесиз? – деп сорду къарындашлагъа таматаны жеринде олтургъан.

– Сен а кимсе? – деп сорду Магомет.

– Бизми? Николаевская станицаны Аскер-революция совети. Мен а – советни таматасы есаул Погорелов.

Отоу бир кесекге къым болду.

– Сен, есаул, ангылаталлыкъмыса къайсы революцияны советиди советигиз? – деп сорады Магомет.

Отоудагъыла барысы да харх этдиле.

– Тыныгъыз! – деди Погорелов, устолну жумдуруху бла ура. – Мында соруу берлик менме! Жауап берирге эринме соргъаныма.

Мен Тогузунчу Сибирь Полкну капитаныма. Ол а, – Османлы къолу бла кѣргюзтюп, – поручик. Биз аскерден эркин этилгенбиз. Юйюбюзге бара турабыз. Тюздю, биз чеченлилебиз. Бу сиз кѣрген къагъытла уа, биреу соргъан болса деп берилгендиле.

– Неди элтгенигиз а? – есаул къарындашланы машокларын кѣргюзтдю.

– Бош затла.. Асламы – кийимлерибиз.

– Къарачыгъыз алагъа, нелери бар эсе да...

Бир ненча адам терк окъуна Эттийланы машокларында болгъанны устолгъа къотардыла. Алада кертиси бла жашланы къол-бет жууаргъа керекли затлары, тыш эм ич кийимлери, бир ненча тиширыу жаулукъ бла жыйрыкъ, тиширыулагъа саугъагъа алгъан болур эдиле, эшта; бир-эки газет чулгъам. Ол газет чулгъамланы чачдыла да, аладан а устолгъа ахчала къуюлдула.

– Охо-о! – дедиле алайдагъыла.

– Тинтип чыгъыгъыз тынгылы! – деп буюрду тамата. – Кийимерин чюйрелегиз! Хар сырылгъан жерин! Хар къыстырыгъын!..

Ол Аскер-революция совет дегенлерини адамлары кеслери алдыла

къолгъа ол жумушну.

Къарындашла ич кийимлери бла сюеледиле. Тинтиу къаты барады. Бир заманда, Погореловну аллына келтирип, къарындашлагъа Республиканы Халкъ Комиссарларыны Совети берген кимлик къагъытланы салдыла. Погорелов аланы алгъа кеси кесине окъуду. Андан сора, хоразланып, айтды:

– Тынгылачыгъыз бери барыгъыз да!

КИМЛИК

Бу кимлик Эттийланы Магометге Терк областьда битеу халкъ айырған Совет болгъунчу болжалгъа Терк областны Болжаллы Чрезвычайный комиссарына салыннганына шагъатлыкъгъа бериледи.

Комиссарны бек алгъа этерик борчу: Карауловну муртат жыйындарындан Терк областны азат этерге; анда жашагъан орусла, чеченли, дюгерли, ногъайлы эллиле кеслерини миллет жашауларын кеслери суйгенча къуаргъа эркин болгъанларын ангылатыргъа.

Комиссар кесине болушчула алыргъа да эркинди...

Погорелов, кѣпчюген кѣз къапларын андан да бек кѣпдюрюп, алайдагъыланы бир сынчылап чыкъды. Сора ол шумсузлукъда, кеси да шыбырдап айтды:

– Къол а кимле салгъанларын билемисиз? Халкъ Комиссарланы Советини председатели В. Ленин (Ульянов)... Миллет ишлени юсю бла Халкъ комиссар И. Джугашвили-Сталин... Халкъ Комиссарланы ишлери жаны бла тамата Мехоношин. Секретарь Н. Горбунов. 14-чю декабрь 1917 жыл. дагъыда аллай Кимлик Османни аты бла... Быланы хар ким кеси кѣзю бла кѣрюрге керекди! – Погорелов ол къагъытланы жыйылгъанлагъа береди да, ала уа, бирден бирге берип, тюрслеп къарайдыла.

– Ма-а сизни бетигиз! Ачылдымы?! Ленин немецли шпионду, ол Россейни Кайзерге берип къойгъанды, сиз а – анга бизни бериргеми умут этесиз? – Ол, къарамын биринден бирине кѣчюре, къарындашлагъа хыршыланып къарайды.

Магометни ичи от болду. Магомет ол кезиуде кесини ёсюмю уллуракъ, инбашлары да кенгирек болгъанча кѣрюнюп къалды.

– Не хакъыгъыз барды алай айтыргъа!.. деп къычырды ол. – Ленин айтхылы адамды. Битеу къыралланы азаплыкъда жашагъан инсанларыны бачамаларыды. Аны атын сагъыныргъа окъуна жокъду эркинлигигиз. Болмачы къараланы жагъаргъа уа – бютюнда. Россейни ол кишиге берген этмейди, ол аны империалист жыртхычладан сакълагъан этеди. Мен а, – Магомет, тартып, кесини кѣлегин эки айырып, кѣкюрегин ачып, жара тапларын кѣргюзте: – Мен Россей ючюн ёлюмню кѣзюне тогъуз кере къарагъанма!

Алайдагъыланы бир къауумлары мудах болдула, бирлери уа арт

бурдула.

– Алай эсе уа, – деп, харх этди есаул, – онунчу кере уа кьутулмазса ёлюмден.

– Капитаннга уллу сёлешмегиз. Ол Георгийни орденине тийишли болган кишиди. Россейни правительствосуну келечисиди, – деп, Осман кьарындашына жакьчы болургъа кюрешди. – Бизни ючюн сиз жазагъызгъа тюбемей кьаллыкь туююлсюз!..

– Сизден кьалсын башыбыз. Сизни жазагъызгъа тюбетсек тап боллукьду андан эсе! – деп, Погорелов огьурсуз сёлешди. Алайды сора: Караулов Россейни Болжаллы правительствосуну комиссары, биз а – аны муртатлары, сиз а Терк областьдан гунч этерикле. Алаймыды? Биз Россейге Кавказны сакьлар ючюн чеченли, ингушлу, кьабартылы, дагьыда башха миллетлени башкеслери бла кюрешде кьаныбыз, жаныбызны аямай кюрешип келебиз. Энди уа аламы болуп кьалдыла Кавкзны иелери? Угьай, кьаргъашла, ол тюрлю бёлляйгыгъыз онглу боллукь туююлдю. – Ол, кесини нёгерлерине суху бурулуп: – Мен мында жашагъанма. Эски-Жертну Николай эм Червлённая станицаладан кем танымайма. Эттилары эскижуртчуладыла. Бюгюн аланы эллери кюлтюм болганды, ала бизни душманларыбыздыла. Аны юсюне уа – коммунистле, комиссарла... Ленинчиле! Россейни казнасын тонагъанла! Бизни башларыбызны тайдырыр ючюн да нелляй бир берилген болур сизге! Ёлтюрюрге быланы! – Ол, бегин ёрге тутуп, сурланып, жыйылгъанлагъа айтды: – Угьай дерик бармыды? Жокьду... – деп, кесини соргъанына кеси жауап да берип, сёзюн тауусду Погорелов.

– Муртатла, – деп кьычырды Магомет, алайдагъыланы бетлерине кёз кьакьмай къарап. Сиз бу кьанлы ишлеригиз бла кьайтараллыкь туююлсюз эски жашауну. Къазакълада да табылырла сизни жумушчуларыгъыз болуп турмазлыкьла. Ала да эс кьыярла. Сиз а бизни ючюн да жазагъызгъа тюберсиз.

– Революцияны жарыкь отун бизни кьаныбыз бла ёчюлталлыкь туююлсюз, – деди Осман да, кьызып.

– Болду жаншагъаныгъыз! – деп, Погорелов уллу керохун хомпурасындан чыгъарды.

Бегеуол къазакъла кьарындашланы кьатларындан бияры секиришдиле

Бир ненча керох бирден атылды. Чорбатда тагъылып тургъан чыракь ары бла бери чайкьалды. Кьайсы эсе да Магометни боюнуна ушкок кьалакь бла уруп ийди. Ол, кьаны бёркюм бола, ауду.

Осман а, акьбет, субай жаш адам, кьаны бара тургъанлай да, аягьы юсюндеди.

– Башкесле, мурдарла! Сиз ёлтюре да билмейсиз, – деп жаныды ол душманларын кьарыкьгъан ауаз бла.

Бегеуолледен бири ушкок кьалакь бла аны тюз башына жетдирди. Ауа туруп да алайдагъыланы ол уллу кёзлери бла сынчылай аугъанча кёрюндю.

Терк окьуна ёлеменлени арбагъа-арбагъа атып, жалдатла эл кьыйы-

рына сыгындыла. Къарындашлары кир-кипчик тѣгюлюочю жерде бир чунгурчукъга атып, юслерине эски мешхут къатыш топуракъны хылыф-хылыф къуйгъан кибики этип, асыры къоркъгъандан тобукъ ашыкълары бир бирге тие, алай къайтдыла.

Ол тѣбечик бир ауукъдан эл юйлени жаннганларыны жарыгъында, толкъунлана, къымылдап башлады.

Башы ачыгъандан амалсыз болуп, Магомет къымылдап кѣрдю. Санлары да ачыдыла... «Ыхы, алай эсе, жаным ичимдеди, – деген сагъышла эсин жайыкъдырдыла. – Да, ѳлтюргюнчю уа къоймазла. – Ол, сыртындан жагып, ѳлюр чагъын сакълайды. Болгъанны шошлукъ бийлепди.

– Сангырау болуп къалгъанма, эшта, – деди кеси кесине дагыда. Ол сагъышлары этер-этмез, узакълада ит юрген тауушла эшитилдиле. Магомет, битеу кюнчюн жыйып, къымылдап кѣрдю... Кѣзлерин ачды. Бетине бир ийисли зат жагъылып, аны жыйысы тунчукъдура башлады. Ол чѳгеледи. Тѳгеркге-башха сынчылап къарады. «Аха, кир-кипчик тѣгюлюочю жерге атып кетген кѳреме», – деди ичинден. Ахыр такъыйкъаларын эсине тюшюрюрге кюрешди. «Осман а къайдады? Аны аяп ишими къойгъан болурла?» Угъай, ол да жата эди, Магометни аякъ табасында кѣнделен тюшюп.

Магометге тин кире башлады. Ол, эки къолуна таянып, тобукъларына турду. Сын къатып чойкеленнген къол бармакълары бла къарындашы Османни къармап кѣрдю. Къаны юйюшюп, бармакълары анга жабышдыла.

– Осман! – деп, бетине ийилип, акъырынчыкъ сѳлешди Магомет.

Осман ѳлюп эди. Османни жүрек къангасына къулагъын салып да кѣрдю. Бир да тепгенча сезмедди. Жүрек тохтап эди.

Ол къарындашыны аягъындан дарий чындайны тешди да, аны къол аязына къаты къысып, ѳрге болду да, ол къанлылагъа тюбеп къалмаз ючюн, итле юрген жары атлады.

Ма алай барады, атлагъаны сайын абына-сюрюне, кѳз къаплары ауурлукъ этип, кѳзлерин бир ача, бир а жаба, бара эди, къайры баргъанын да билмей.

Бир бирледе эсине бир затла, болгъан ишлени юзюклерни келип къаладыла, алай ала орналгъынчы окъуна кетип къаладыла. Хар затны да харам этип, жагып къопмай къалса сюерикча болду. Не этерге да билмейди. Суусап къысханды. Алай, жарасыны ачыуун кѳтюралмагъан кийикча, кеси кесине хорсунуп, атлашын юзерге суймей барады. Станицадан бир жанына баргъанча кѳрюнеди кесине. Алай, жууукъда итлени бѳлюнмей юргенлерин эшитди. «Биягъы жериме къайтып келипми къалдым?» деген акъыл мыйысына тюрелди. Кѳзлерин ачады. Къарангы кече. От. Аны къатында бир адам. Гитче итчик.

– Кимсе? Ненг къалгъанды мында? – деген огъурсуз ауазны эшитди.

Магомет сюелип къалды.

– Думп бол! Ансы атхан этерикме! – деди да ол адам къоркъуннган ауаз бла, сора бармагъын ушюккуну сампалына салды.

Магомет, тентирей барып, аууп кьалды.

Ол кезиучюкде аны кьулагъына бир шыхырт тауушла эшитилди-ле. Кёзлерин ачды. Бек алгъа ол адамны аякъларын, ызы бла чепкенин, узун сакъалын, чырма бёркюн кёрдю. Отну жарыгъында тамагъы мангылайына тирелип тургъан хомпураны эследи.

– Нени сакълайса? Ур да кьой, – деди Магомет, солууун кючден ала.

– Кимсе да мен сени былайда битдирип кьоярча? – сабыр сорду ол адам. Кьоркьгъаны кетмегени уа билинеди.

– Мен комиссарма. Чеченлиме. Ёлтюрлююпме мен. Алай сизникиле жанымы алып кьоялмагъандыла. Энди кьабырдан чыгъып келеме, жанымы сиз алыгъыз деп, – деди Магомет, кьарьгусузлана.

Ол кьарт бир кесек сюелип турду да, сора, энишге ийилип, шеша бла бир сют узатды.

– Ма. Ич. Суу тутмайма мында. Сютюм барды. Мен малчыма. Ич. Сют кюч да береди.

Магомет, бир ненча уртлам этип, кьарт да болушуп, ёрге турду. От кьагына жанлады. Магомет кьан тулукъ болуп тургъанын эслегенден сора кьарт биягъы кьоркьунду. Кёлегин аллындан, артындан да ёрге кётюрюп кёрдю.

– Ким этгенди сени былай? – деп сорду кьарт.

– Погорелов, Николаевская станицада, – деди Магомет. Сора: – Сен а кьайданса? – деп сорду.

– Бу жерлиме. Кьазакъма. Нек кьарайса манга алай сур? Кьазакъла барысы да мурдарламы сунаса? Кьоркьма менден. Кьазакъны да кьазакъ биледи. Погорелов а... Кьуру сен тьойулсе аны хатасындан кьан кьухсан... Кьаничди ол...

– Мен Ленинден келеме. Ол да айтханды кьазакъны да кьазакъ биледи деп, – деди Магомет. – Ол ышарыргъа кюрешди. Алай болалмады. – бара барайым мен. Ма алайдады мени ююм. Ол кюе тургъан.

– Хайда! Ансы, сени мында тапсала, экибизни да битдирип кьоярыкъдыла, – деди кьазакъ. Бусагъатда Погореловну кьандан эсирген заманыды. Алай анга да табылыр бир мадар. Хар затны да болады ахыры. Ма муну юсюнге атхан кибик эт, бир да кьуруса да, жараларынгы жап... – Кьазакъ, юсюндеги эски чепкени тешип, аны инбашларына атды. Кеси уа бир тон кибикчик бла кьалды. Магометни хуржунуна бир шеша да сукъду. – Юйде ичерсе. Ичмей кьойма, бу кюч береди! Энди бери тынгыла. Ма былайланы бар. Онг жанына тартаракъ. Кьайда да жолгъа чыгъарса. Суу боюнларында уа кесигизникиле да тюберле. Сизни журтугъузну кюйдюргенли, чеченлиле да болгъанны халек этедиле, дерт жетдиребиз деп. Бери ётгенлери да болады, хайда, бар. Аллах онг берсин!

– Игилигинги унутмам... – деди Магомет. Ол бир юч-тёрт атлам этерге кьазакъ, ызындан атлап, кьолуна таягъын берди.

– Юч аякълы болсанг, кесинге игиди!.. – деди кьазакъ. – Ансы кьарайма да, ичгини оздургъан адамча атлайса. Хайт де, аууп кьалсанг а, бошланып, сау кёрейим сора – не бёрю жыртыр, не да душманынг кьа-

гъар.

Магомет хыжыны алды.

– Ата, – деди ол, къазакъгъа айланып, – Мени бла бирге къарындашымы да салгъан эдиле илишаннга. Къарындашым алайда, чунгурда, ачыкълай къалгъанды. Итле ашарла. Не къаргъала. Юсюне бир тпуракъчыкъ атсанг а... Бек тилейме. Ёлмесем, менден да бир зат къайтыр санга.

– Ахшы. Атарма. Танг аллында. Келсенг, къарындашынгы жатхан жерин табарча этерме, – деди къазакъ.

Магомет, окъ тийген къолун кючден кётюрюп, къазакъны къуачкъламиш этди да, жолуна атланды.

– Адамса, – деди ёчюлген ауаз бла.

Ол Терк сууну боюну бла, кюе тургъан элине къарай-къарай барады. Жангы кюнню танг жарыгъы тийрени иелеп башлады. Тангны ол жарыгъында элни кюйдюре тургъан от да сазланады.

Таркъая баргъан Терк суу шош агъады, къарысуз толкъунлары бла жагъаларын жалай.

Сууну сол жагъасындан къарап, бир къауум атлы суу баргъан таба сынчылай атлап баргъан адамны эртте эслегенди. Танг жарый баргъаны къадар ол адам да кеси жангыз болгъаны шартыракъ эсленеди. Тёгерекде жан жокъду. Ол атлыла эследиле дагъыда ол адамны кючю тюгене баргъанын. Бир аздан ол адам атлыла таба бурулду да, хыжысын да ёрге кётюререк, алгъа бауур тёбен ауду.

Бир заманда Магомет сууну ары жанында уянды. Аны тёгерегин чеченлиле алыпдыла. Ала кеси тиллеринде сёлеше эдиле аны бла.

Ол, айтханларын кючден-бутдан ангылата, къарындашыны, кесини юсюнден да айтды, къайдан келегенлерин да.

– Сизни арагъызда окъуй билгенигиз бармыды? – деп сорду Магомет.

– Хау, – деди чеченлиледен бири. – Мен беш классны битдиргенме окъуу юйде.

– Жаз сора, – деди Магомет, – мен айтырыкъны, ол бек магъаналы затды. Ансы ёлюп къалсам, киши биллик туююлдю аны.

Ол жаш адам шалбар хуржунундан къалам бла къагъыт чыгъарды.

«Петроград. Смольный. Мени да, Османны да Терк суу боюнунда илишаннга салгъандыла. Сау къаллыгъым бла къалмазлыгъым белгисизди. Башха комиссарла ийигиз бери. Жашасын революция! Магомет». – Не амал да этип, терк жетерча этигиз муну ары... Селже Къаладан... – Алайда Магометни эси ауду.

Чеченлиле Эски-Журтда арба мажардыла да, Магометни анга салып, юсюне да жамычы жабып, Азамат-Журт таба атландыла.

Магометни элтип арбаны къатында баргъан азаматжуртчу атлыла, нек эсе да, тохтап къалдыла. Аладан бири, башында да хажилик такъыясы бла, ариу ишленген сакъаллы орта бойлу бёкем кишичик сёзюн башлады:

– Халкъыбызгъа кертичи болгъан жюзле бла чеченлилени ёлюклери

алыкъа асыралмай турадыла, аланы къайгъыларын этейик, бу ёлеменни жумушу бла айлана турмай. Мен эшитгенме аны жазгъанларын. Ол Ленинден келеди. Ол Ленин а кимди? Ол солдатла, жарлы эллиле, жалангачла жанлыды. Бюгюн жангы жашау келгенди. Биз кесибибизге кесибиз иебиз. Хайдагъыз, бурулугъуз артха. Бек алгъа муслийманланы асыраргъа керекди... – Ол атын артха бурду.

Аны жууукъларыны бир къауумлары ызындан тебиредиле. Бирлери уа Эттийланы Магометни биргесине къалдыла.

– Бизде да, хажидеча, суу тирмен болса эди, биз да жашаяллыкъ болур эдик Ленинсиз, – деди арба башчы. – Алай, Ленинни иши ючюн жан берирге хазыр болгъан Эттийланы жашчала бар эселе, сора ол бошдан туююлдо. Магомет тюз жолну сайлагъан адамды.

– Бу жарасы къыздыргъандан сант эте тура уа болурму? – деди бир башха чеченли.

– Ленин дегенлери жокъ эсе да алайды. Ол керти да бар эсе, жарлыла анга неге керекдиле? Жарлыны жууугъу боламыды?

– Ма бу сен айтхан сёзледиле сант. Къайдан алыкъа ол сёз? – деп ачыулана кирди жашладан бири, – аны битеу дуния танийды. Ол хажи окъуна танийды да! Угъай, Магомет сант сёлешмегенди. Ол билип айтады. Ленин халкъ властьха къажау сёелгенлени ууатады. Ма аны ючюн керекбиз Лениннге биз, ол а бизге керекди... Мен ол къагъытны ары иймей къоярыкъ туююлме. Ленин билирге керекди бизде болгъан халны толу. Ол билирге керекди биз да аны сакълап тургъаныбызны...

АНГЫЛАТЫУЛА:

*Хаджи-тархан – Астрахань;

**Терк Башы – Владикавказ;

***Селже-Къала – Грозный;

****Гум Къала – Георгиевск;

***** Гара Суула – Минеральные Воды,

***** Узун Къала – Прохладный

*Басмагъа Гуртуланы Салих
хазырлагъанды.*

КЪАРА БОРАН УЛУГЪАН КЕЧЕ

(Аркъа жиклени къалтыратхан хапар)

1943 жылны январь айыны сууукъ кечелерини биринде тау элни башында къара булутла, кюйсюзлюкню шагъатларыча, жюзе эдиле кёк кенглигинде ары дери адам улу ёмюрге кёрмеген, сынамагъан терклик бла. Бир ауукъдан а къара боран жетип, ол, къарт ит, солууун теренден алып, бушуу сакълагъан арбазгъа къарап улугъанча, улуду. Эртгенликде танг, кюн жарыгъы да хорлялмадыла аны. Ол хал элге аман хапар келтирген сагъатда уа къартланы, сабийлени кычырыкъ, сыйыт тауушлары ташланы, тауланы окъуна аркъа жиклерин къалтырата болур эдиле. «Бу не тамашалыкъды, дуня жашауу къара жергеми батып кетди?» Биз, сабийле, бир бири кёзобюзге къарап, ол оюмну кеси акъылыбызда къатлайбыз. «Нек болуп къалды дуня былай?!»

Бир кесек замандан билдик немецли фашистле элибизни бек иги, бек асыл адамларын кырып, ёлюклерин терен къулдеге атып кетгенлерин. «Жамауат, Кёнделенни халкъына келген кыйынлыкъгъа не айтдыгъыз?!» Ол сёзле умутсуз жашауну ауазыча эшитиле эдиле кычырыкълары элге сыйынмагъан эр кишилеге, тиширыулагъа, сабийлеге. Аланы жилиямукълары бетлерин, кёзлерин кюйдюргенлерине ишексиз болуп сюелеме мен да, жюрексиннгеними тыялмай. Къалай кыйын эди ол кюнню бушууну кётюрмеклик...

Юслерине къара жамычыла жабылгъан ёлюклени келтирген арбаланы, чаналаны аллары элге кирген сагъатда уа бушууну бютюнда уллусун сынады халкъ – эслери аугъан, чачларын, бетлерин жыртхан тиширыула, таякъларына таянып, сакъаллары къалтырай, аякъ юслеринде кючден сюелген къарт кишиле. Аланы кёргенле шашмай да къалай къалгъан болур эдиле деген акъылгъа бюгюн да келеме. Арбаланы, чаналаны ызларындан келген жюзле бла саналгъан адамланы араларында жилиямагъанны эслеменгем эдим. Арбалагъа жегилген ёгюзле да мудах эдиле, халкъ сынагъан заурауатлыкъны ангылагъанча. Олсагъатда биз, акъсакъалланы ызларындан баргъан сабийле, эшитген сёзлени бюгюн да унутмайма: «Кёремисиз, ёгюзлени кёзлеринден да жилиямукъла тамадыла...»

Къайтарып айтама, мен адамланы жилиямукълары бетлерин, кёзлерин кюйдюргенлерине ишексиз эдим, - аланы барысыны да кёзлери кып-кызылла эдиле, - уллу, гитче да сынагъан кыйынлыкъгъа тёзген бек кыйын эди. Атамы тамата къарындашыны – Эфендиланы Алийни жангыз жашы Муталип да ёлтюрюлгенледен бирлери – ол заманда окъуна аны ёмюрге да унутмазлыгъым сёзсюз эди, бюгюн да кёз юсюмдеди Муталипни сыфаты.

1943 жылда январь айда туугъан элим Кёнделен сынагъан, ташны, агъачны да сарнатхан заурауатлыкъ мени эсимде ма ол халда къалгъанды.

1942 жылда гитлерчи башкесле бизни республиканы къолгъа этгенлей, биринчи кюнледен окъуна партия, совет къуллукъчуланы – коммунистлени излегендиле. Сёзсюз, бу иште алагъа сагъычла, фашистлени шапалары болушхандыла. Аллайланы хаталарындан Кёндеден окъуна душманла къарап-къарагъынчы жыйырмадан артыкъ адамны къолгъа этгендиле. Прохладна таба бара, Нартан элни къатында къырылгъан кёндеденчиле аллайланы мурдарлыкъларын ачыкълагъан шарт болгъанын бюгюн да чамланып сагъыныбыз.

Айтханыбызча, 1943 жылда 6-чы январьда бизни республикадан 600-ден артыкъ адамны ёлтюргендиле, бир-бирлерин жанлары саулай кёмгендиле жерге. Аты дуниягъа белгили жазычу А.Н.Толстой 1943 жылда 5-чи августда «Коричневый дурман» деген ат бла «Правда» газетде басмалагъан статьясында фашистле Къабарты-Малкъарны халкъына сынагъан къыйынлыкъларны юсюнден керти хапар айтханды. И.Г. Эренбург да: «Немециле Къабарты-Малкъарны эллеринде къан тегер ючюн къалмагъандыла... Ала къолгъа этген адамларын илишаннга салырдан алгъа уллу къыйынлыкъларны сынагъандыла: этлерин бичакълар бла кесгендиле, кёзлерин чыгъаргъандыла. Элбрус районну Кёндеден элинден 19-жыллыкълар З.Б.Шекерованы жаны саулай этин кюйдюргендиле, чачыны экиден бирин жыртхандыла, сол кёзюн чыгъаргъандыла.

Устаз К.Х.Хазнаевни ушкюкню сюнгюсю бла уруп, баш сюегин тешгендиле, жаякъ сюегин ууатхандыла, онг кёзюн чыгъаргъандыла.

Эфендиев Муталипни жүрегине сюнгю чанчхандыла, къара жерге жаны саулай сукъгъандыла...», – деп жазгъанды

Келликле келип бошалдыла деген чакъда, бир акъсакъл киши жыйылгъанланы алларына чыгып, былай айтып къычырды: «Багъалы жамауат! Илишаннга салынган адамларыбызны, Эфендиланы Муталипден къалгъанланы келтиргендиле. Ары баргъанла аны ёлюгюн тапмагъандыла.

Биз, Муталипни жууукълары, къайгылы да, сагъышлы да болдукъ. Алай ол къачып къутулгъан болур деген акъыл келди да башыбызгъа, жүрегибиз бир кесек сабырлыкълар тапды. Ол окъулу адам эди, жигитлиги, ётно да болгъан. Душманны къолундан къачып къутулгъанына ишексизбиз. Алай бир бири кёзюбюзге къарап турабыз ансы, акъылыбызда болгъан тышына чыгъармайбыз. «Сёзсюз, Муталип къачып къутулгъанды», - дегенле бар эдиле алайда. Ол хапарла Алийге да – Муталипни атасына бир кесек сабырлыкълар бердиле.

Болсада Эфендилары, башха жууукълары-тенг да Муталипни излеулери тохтатмай турдула кёпге дери. Нартан элни къатында башха элледен ёлтюрюлген адамланы юлерине, жууукъларына барып, хапар сураудан эрикмедиле кёпге дери. Ахырында Муталипни бушуулу къадары алгъаракъда биз жазгъанча болгъанын билдик: аны жүрегине сюнгю чанчып, жаны ичинде тургъанлай сукъгъандыла жерге. Ол зат мени тамата къарындашым Абдуллах, - фин урушха къатышхан, Уллу Ата журт урушдан

сакъат болуп къайытхан адам, Муталипни тамата эгечи Абидат (Эри Малкъондуланы Самат), аны кичи эгечи Фатимат (эри Чочайланы Атай) излеу ишлерин ахырына жетдиргенлеринден сора ачыкъ болгъанды. Алты айны ичинде айлангандыла ала бу огъурсуз ишни баямын билир ючюн.

Кюнлени биринде ким эсе да Абдуллахха былай айтады: «Акъ-Суу элде жашагъан Жаболаны Зоя деген тиширыуну эрин да немецлиле ёл-тюргендиле. Эринме да, анга да бир тюбе».

Абдуллах ары барады, биягъы тиширыулану да нёгерге тутуп. Хапарлаша келгенде, Муталипни тамата эгечи ол асырагъан ёлнокню кийимлери сакъланган эселе, аланы кёргюзтюрюн тилейди акъсуучу тиширыудан. Келтиредиди ол кийимлени. Муталипни эгечи олсагъат окъуна таныйды къарындашыны кийимлерин.

Сора была къабырны къазып, ол иш бусурманлыкъгъа артыкъ келишмей эсе да, ёлнокню Кенделеннге келтирип асырагъандыла.

Ол кюн Эфендилары сынагъан кыйынлыкъны айтып ангылаталлыкъ тыйюлме. Жилиау, сыйыт, кычырыкъ тауушла жерни окъуна титирете болур эдиле.

Хар юйюрню адамы да Аллахдан къыралыбызгъа кюч-къарыу тилей эдиле. Абидатны бла Фатиматны айтханларын къулагъым бла эшитгенме: «Уллу Аллах, Къызыл Аскерге аллай кюч бер, фашистлени дуниядан мычымай гунч этерча».

Мени тамата къарындашым Абдуллах бизни фронтдан къайтмагъан киеулерибизни – Чочайланы Атайны бла Малкъондуланы Саматны адамлыкъларыны, жигитликлерини юслеринден. Аладан сора да Эфендиланы жашлары – къарындашла – Юсюп бла Жабраил да – 18-19-жыллыкъла Туугъан журт ючюн жанларын бергендиле. Аллахха минг кере шукур болсун, мени къарындашларым – Хамит, Абдуллах, Исмайыл къанлы урушдан сау къайтхандыла.

- Муталипни излеп, элден-элге барып айланыгучу заманыбызда кеч къалсакъ, Биринчи Чегемде, Биринчи эм Экинчи Къызбурун элдеде кёбюрек къалыргъа тюшючю эди, - деп, бизге терк-терк хапар айтханлай тургъанды Абдуллах. – Экинчи Къызбурунда Абреговлада тохтаргъа бек сыйгенбиз. Ол юйюрню таматасыны къатыны кенделенчи тиширыу эди – Маккаланы Апу. Абдуллах бла Абидат ёлюп кетгинчи, бек уллу жюрек ыразылыкъда сагъынып тургъандыла ол биз атларын айтхан къабарты эллени адамларыны кёлайлы кёнакъбайлыкъларын.

Фашистле илишаннга салгъан адамланы кёбюсю жаш адамла эдиле – алыкъа къатын алмагъан жашла эдиле. Мени эсимдеди Теммоланы Мариям элде бек ариу къызладан бирлерине саналгъаны. Биз, Эфендилары, Муталипни бла Мариямны тойларын бек ашыгъып сакълагъанбыз. Ала да, биз да муратыбызгъа жетмедик. Мариям ол сыймекликге кертичи болгъанлай ашыргъанды дуниясын.

Алий акъсакъл къатынын, кызы Хафисатны Къазахстанда асырап къайтханды кёчгюнчюлюкден. 1961 жылда Кенделенде ауушханды. Урушну, кёчгюнчюлюкню хатасындан бу юйюр тюп болгъанды. Биз,

Эфендилары, Муталипни уа дайым жокълагъанлай турабыз.

Мени тохтамай бир сагъыш этдирип тургъан зат барды: фашистлени къолларындан аллай бир зарауатлыкъ сынап жоюлгъан адамларыбызгъа тынгылы эсертме нек салынмазгъа керек эди эндиге дери?!

Белгилисича, бизни, аллай къыйынлыкъ сынагъан халкъны, 1944 жылда сегизинчи мартда жалгъан дау бла кечеден тангнга ёмюрледен бери жашагъан жерлерибизден узакълагъа кёчюрдюле. Орта Азияда, Къазахстанда 13 жыл туруп къайтдыкъ. Ёлгенлени сын ташларында биз кёчгюнчю этилген жазула онггандыла, кёбюсю жокъ болгъандыла, бир-бир къабырлагъа кимле асыралгъанлары белгисизди. Ачыгы, бу-сагъатда Кёнденленде жашагъанла башда биз хапарларын айта келген адамланы – душманны къолундан жоюлгъанланы къабырлары къайда болгъанларын билмейдиле.

Алгъаракъда айтылыргъа керекли бир шартны былайда эсге тюшюре кетерге сюеме. Немецли фашистле Къабарты-Малкъарны ууучлагъан заманларында душман аскерни генералы Макензен 6-чы ноябрьда 1942 жылда Кёнденленге келип, халкъны жыйып айтхан сёзлери эсимдедиде. Алайгъа келген адамлада бет къан жокъ эди асыры къоркъгъандан.

- Бизни урушубуз тау халкълагъа къажар кюреш туююлдо, сизни ёмюрден-ахыргъа боюнса туююнде тутаргъа кёл салгъан Совет властыны жокъ этергеди муратыбыз, - дей эди ол мурдар генерал, - энди сиз башыгъызгъа эркин болдугъуз. Биз, немециле, ислам дин жанлы болгъаныбызны да ангылатайым. Мен кесим ол динни алгъанма, Пятигорскде межгитге жюрюп, намаз этеме. Аллахха ийнана эсегиз, манга да ийнаныгъыз, беш ууахты намазымы бир кере да кем этмегенме. Мен саулукуда сизге жангыз бир адам къол кётюрлюк туююлдо, суйгенизгича жашагъыз.

Ол айтхан «пагыуаланы» орус тилге немецли офицерни кийимлери юсюне тап жарашхан адам кёчюрсенин да унутмагъанма. Ол тилманчылыкъ этген адам ахырында жыйылгъанлагъа былай сорду:

- Генерал айтхан затланы толу ангыладыгъызмы?!

Киши «угъай», «хо» да демеди. Аны айтханлары бары да жалгъан сёзле болгъанларын а кёпле ангылагъан эдиле. Ол генералны буйругъу бла ёлтюрюлген эдиле ала тутуп тургъан жашларыбыз, къызларыбыз 7-чи ноябрьде. Бу огъурсуз ишни аты эрттеден белгили мурдар Оберлендер эди.

Аккиланы Магомет Уллу Ата журт урушда кишиликини юлгюсюн кёргюзтген жаш болгъанды. Фашистле кёнденленчилеге сынатхан огъурсузлукъну Украинада уруш аулакларында эшитгенди, «Немециле ёлтюрюленге этилген жыр» деген куюню да ол заманда жазгъанды. Артда, биз билгенге кёре, Магомет жырны Хаммаланы Зоягъа атагъанды. Аны толу текстин басмалайбыз бюгюн. Бу жырны манга Маккаланы Жамал бергенди, хапарын да айтып. Аны ючюн уллу жюрек ыразылыгъымы билдиреме ол ахшы адамгъа.

Совет Аскерни офицери Аккиланы Магомет урушдан сора Къыргызстаннга барып, анда кеси юйюрюню адамларын табып, Фрунзеде

жашагъанды. Кёнделеннге уа 1957 жылда къайытханды. Дуниясын а 1961 жылда алышханды. Алай Магомет этген жыр халкъда сакъланы-рыгъына ишексизме. Анда жашны ёлгенлеге кюйгени, Хаммаланы Зоягъа соймеклиги тынгылы ачыкъланнган сунама. Биз ол кюй хар жаны бла да поэзияны излемлерине толу келишеди деп айтмайбыз. Алай уруш отунда кюн, сагъат сайын ёлюмню кёзюне къарап тургъан жаш – Аккиланы Магомет, эллилери сынагъан къыйынлыкъны эшитип, аны юсюнден жүреги жиляй жазгъан жырны тюрлендирмей, бизни кьолубузгъа не халда тюшген эсе да, алайлай басмалайбыз.

Ахырында айтырым: 1943 жылда душманны кьолундан жоюлгъан кёнделенчилени, ол зарауатлыкъны Къабарты-Малкъарны башха эллеринде бла шахарларында сынагъан адамланы да атлары мемориал къангагъа жазылып, ол республиканы этнография музейинде сакъланыргъа керекди. Илмугъа, культурагъа, жаш тёлюню патриот ниетинде юйретиуде аны уллу магъанасы боллукъду. Биз манкуртла туююлбюз, аллай адамларыбызны унутуп кьояргъа.

НЕМЕЦДИЛЕ ЁЛТЮРГЕНЛЕГЕ ЭТИЛГЕН ЖЫР

*Иебиз эте, иебиз эте,
Этген болжалла жетдиле.
Бизни кёрлюкле канаугъа келсинле –
Бизге этерлерин этдиле.*

*Ой, эрттенликде сагъат а сегизде,
Бизни машинагъа жыйдыла,
Ой, толу сагъат алай болгъунчу,
Къырыб'а канаугъа къуйдула.*

*Бизни да алып алай барадыла,
Миннген машинабыз бир жанлы.
Бизни кёрлюкле канаугъа келсинле –
Канауда жатабыз биз жарлы.*

*Узакъдан келген алай ач бёрюле,
Ой, элибизни талайла.
Биз жазыкъланы канаугъа да тизип,
Керохла бла санайла.*

*Мен армиягъа алай кете туруп,
Зояны кёрюп кетген эдим.
Жыл бла жарым урушда урушуп,
Зояны ёлюп жетген эдим.*

*Украинада эсима тюшюучю эди
Зояны айтыучу сёзлери.
Энди канауда чириб'а жатады
Зояны ала кёзлери.*

*Ой, немецдиле алай толтурадыла
Ол комендантны буйругъун.
Энди канауда табыб а келедиле,
Зояны кишимир жыйыргъын.*

*Мен мындан къарап алай кёреме,
Ол Минги тауда бузланы.
Къырып, канаугъа алай къуядыла,
Суратла кирик къызланы.*

*Мен мындан къарап дагъыда кёреме,
Ол бийикледе ташланы.
Къырып, канаугъа алай а къуядыла
Илячин кирик жаиланы.*

*Сизни къабырланы алай къатларында
Къызыл байракъла салырбыз.
Немецдиледен, ит да фашистледен
Сизни къаныгъызны алырбыз.*

Нальчик башында къырылгъан кёнделенчилени тизмеси

1. *Атмурзаев Къара Танбекович – колхозну председатели болгъанды*
2. *Батырбиев Омар Жарашевич – аскерчи, тамата лейтенант*
3. *Бабаев Назир Мусосович – комсомолну райкомуну биринчи секретары*
4. *Бичекуев Исмаил Адилгериевич – колхозну председателини экинчиси*
5. *Жабоев Хажи Иликоевич – районну милициясыны начальниги*
6. *Сарбашев Магомед Куташевич – колхозчу*
7. *Сарбашев Мухадин Абдурахманович – райисполкомну председатели*
8. *Макитова Земжан Махмутовна – колхозда ийнек саууучу*
9. *Мусукаев Хамит Туганович – Бедикде къумалы совхозну алгъыннгы директору*
10. *Мирзоев Исмаил Мусаевич – Элбрус районда агъач мюлкню таматасы*
11. *Мирзоев Исхакъ Сабанчиевич – партияны обкомуну алгъыннгы секретары*
12. *Малкондуев Амин Тапраевич – устаз*

13. Мечукаев Салих Танаевич – райисполкомну председателини экинчиси
14. Тубеев Хажии Агъазович – колхозчу
15. Текуев Махмут Ахияевич – райисполкомну кьуллукъчусу
16. Ораков Осман Хачукович – колхозчу
17. Узденов Махмут Азапиевич – тюкенчи
18. Улбашев Магомет Ойсулович
19. Хазнаев Асхат Хажиевич – устаз
20. Хаммаева Зоя Алибиевна – тюкенчи
21. Шекерова Зоя Байкъуатовна – тигиу этген мастерскойну ишичиси
22. Элжоркаев Шаухал Омарович – партияны Элбрус райкомуну кьуллукъчусу
23. Эфендиев Муталип Алиевич – судья
24. Энеев Сейпу Хажимусаевич – комсомолну райкомуну кьуллукъчусу

**ЭФЕНДИЛАНЫ Салих,
философия илмуланы доктору,
профессор.**

ПЕЧЕНЕГ ХАЛКЪНЫ ТУУДУКЪЛАРЫ

Бу иш 1991 жылда 23-чю ноябрьде болгъанды. Мен белгили курорт шахар –Трускавецде солууда эдим. Ол кюн биз Карпат таулары бек ариу жерлерине айланабыз, Ивано-Франковск областны Долинск районуну Бубница элини тийресинде «Довбушну жарына» да къарайбыз. Экскурсоводубуз, тынгылы адам М. Лебедович, бизни Сукиль черекде чучхурга элтеди. Сукиль деген сёзню окъугъанымлай, бу уа «суукел» деген тюрк сёз ушайды да деп эсиме келеди. М. Лебедович да ол татар сёздю деп, быллай хапар айтады: «Былайла монгол-татар аскерле биринчи келгенде, галицкий князь Данило Романович аланы ууатады, аскерлени къалгъан-къулгъанлары ары-бери къачып къутуладыла. Къачханладан бири уа черекни кёргенде, нёгерине «Суу! Кил!» деп чакъыргъанды».

Мен бу къурашдырылгъан, ётюрюкге ушагъан таурухха артыкъ бек ийнанмайма, ол соруугъа жууапны кесим излейме. Кертиси уа быллайды: М. Ф. Берлинскийни «История города Киева» (Киев наукова думка, 1991, стр. 71) деген китабында быллай тизгинле бардыла: «1237 жылда Батый хан (Бату), Туша ханны жашы монголладан бла татарлыладан къуралгъан, дайым уруш этерге юйреннген 600000 аскери бла Азиядан Европагъа киреди, Каспий тенгизни тийресинде къыраланы, Волгада болгар халкъны да бийлеп, росей жерлеге да ётеди. 1239 жылда татарлыла Черниговну, Козельский, Переяславны къолгъа этгенде, князь Михаил Галица областьда Каменец шахаргъа къачып къутулады. Башха жылда Батыйны аскер башчысы Менгукан Днепр черекден Киевни тийресинде душманла да къарап тургъанлай ётеди, уллу князьгъа келечиле жиберип, бойсунуп, жасакъ телерин да сурайды. Князь Михаил унамайды, келечилени ёлтюреди, дерт жетдириллинген сезип, Венгриягъа къачып къутулады. Анда уа шахарына болушлукъ излеп айланады».

Бу шартлагъа кёре, Менгуканны келечилери барысы да ёлтюрюлген этгендиле, ансы къачып къутулмагъандыла. Сукиль деген черек бу атны монгол-татарлылагъа дери да жюрютгенди. Андан узакъ болмай «Свича» деген черек да барды. Ол 2 тюрк сёзден къуралыпды: «Сув» эм «ича» – суу иче. Бу черекни боюнунда Гошев, Гузиев деген элле да орналыпдыла. Бу эки сёз да тюрк тилли сёзледен къуралыпдыла, нек дегенде, «Гошев» деген «кошеу», «кёчюу» деген тюрк сёздюле (орусча – кочевье).

Бу тийреледе Онор деген черекде Сколе деген шахар да барды. Ол да «Суу-къол» деген тюрк сёзден къуралгъаннга ушайды. Бу атланы монгол-татарлыла бла байламлыкълары жокъду. Биз «Довбушну жарына»

жетгенибизде, М. Лебедович бурун заманлада жарда этилген бёрюню суратын кёргюзтеди (бёрю – тюрк халкъланы тамгъасы болгъанды – А. Алишев) Сора О. Довбушну жашау жолуну юсюнден айтады. Анда мен эс бурган бир зат болады – О. Довбушну туугъан элини аты. Ол эл Печенежин деген атны жюрютеди. Бу соруугъа да жууап излей, мен сахар библиотекагъа барама, этимология сёзлюкню табып, анда «Печенежин» сёзге къарайма. Ол сахар маталлы элди, Печенега эм Лючка черекле бирге кюшулган жерде орналыпды. 5017 адам жашайды» деп айтылады.

Анда дагъыда былай жазылыпды: «Элни кесини аты кёчюучю печенег халкъ бла байламлы болгъанын кёргюзтеди, ала былайда князь заманлада орналганнга ушайдыла. Печенега черекни бла Печенежин элни печенег халкъ бла байламлыгъы туурады. Нек дегенде, кёчюучю (кочевникле), малла тутуп кечинген халкълагъа бек магъаналы иш малларын кютюу эм бичен хазырлау ишле болгъандыла. «Печен (бичен), «иге» деген сёз малкъар, къарачай тилдеде бек иги ангылашынады. «Печенежин» деген сёз а «печени» эм жыйып деген сёзледен кьуралады, «бичен жыйып» деген магъананы тутады.

Энди бу затланы Георгий-Конинскийни (Москва университет, 1848 жыл) ангылатыулары бла тенгешдиригиз. «Славянла кеслерине кёп атла бергендиле: болгарла деп Волгада жашаганлагъа айтхандыла; печенегле деп кьуурулган ашла (печёный) ашаганларына айтхандыла, полякла эм половцыле деп талалада эм тюздеде жашаганлагъа айтхандыла; древяне деб а – агъач тийрелеринде жашаганлагъа». Айхай да, быллай кьурашдырыулары окьугъанымда, мен кюллюгюмю тыялмайма. Печенеглени тили, половцылени (кыпчакъланы) тиллери да тюрк тилле, шёндюгю малкъар эм къарачай халкъланы тиллери болгъандыла.

Олекса Довбушну тамырлары да тюзюнлей печенег халкъ бла байламлыды. Аны сураты бла «Довбушну къаясында» кьолдан этилген эрттегили суратны тенгешдиргенимде, экиси да айырмача ушаганларын эслейме. «Довбуш» деген сёзню тюркча окьугъанымда, эсеме эки сёз келедиле - «тав» эм «башы» – тау башы». Кьумукъ тилде тау – «тав» деп жазылады, «баш» деген а битеу да тюрк тилдеде бирча жазылады. Ол жерде баш суратны жанында кьаланы сураты да ишлениди. Мен аны ишленген формасын Малкъарда Абай кьалагъа бек ушатама. Олекса Довбуш чачылган, унутула барган печенег халкъ бла байламлы болгъанына кёп тарых шартла шагъатлыкъ этедиле.

Алгъа аны кесини юсюнден бир-эки сёз айтайым. Ол 1700 жылда туугъанды, 1738 жылда Запад Украинада бийлеге (шляхта) кьажау кюрешни башлайды, халкьны кьазауатха кётюредди. Жети жылы анга жукъ эталмайдыла. Ол бийледен сыйырган ырысхыны жарлылагъа юлешип болгъанды, душман бла уста, жигит сермешгенди. Аты Болгарияда, Венгрияда, Польшада, Молдавияда да белгили болгъанды. 1740 жылда сатхычны кьолундан жоюлгъанды. Болсада шляхта хорлагъанлыкъгъа, халкьны жигити башлагъан иш бошалып кьалмайды, кюрешни жи-

гитни нёгерлери Василий Баюрак, Иван Бойчук эм башхала андан ары бардырадыла. Сёз ючюн, Василий Баюрак къзауатчы кымылдаугъа он жылыны (1745 – 1755) башчылык этгенди.

Мен оюм этгенден а, Олекса Довбушну къаршы тенглери да эрттеги печенег тукъумладан болгъандыла, нек дегенде, Бойчук эм Баюрак деген тукъумла малкъар-къарачай тилледе бек ангылашынадыла. Бюгюн да ол эки халкъда Байчекулары деп тукъум барды. Баюрак деген а байрак деген магъананы тутады.

Мен Трускавец эм Дрогобыч шахарлада болгъанымда, Бойчук тукъумну жюрютген адамлагъа былай соргъан эдим: «Сизни тукъумгъузну гуцулла бла бир тюрлю байламлыгъы бармыды?» Ала уа: «Хау, барды, нек дегенде, Ивано-Франковск областьха башхача «гуцульск» дейдиле», – деп жууапладыла. Сора мен кёп украинлыладан «гуцулы» деген сёзню магъанасын сорама, бири да ангылаталмайды, тынгылы жууап бералмайды. Къайдан чыкъгъан сёздю бу? Гуцулла Верховинада жашайдыла, тау жерледе. Тау жерледе жашай эселе уа, деп хыйсаплайма, малчылык бла кюрешедиле. Печенег тил бла байламлыгъы уа болурму деп да сагъышланама. Нек дегенде, печенег тилде, малкъар-къарачай тилледе да «къойчу» деген сёз жюрютюледди. «И» эм «З» харфны хайырланган малкъар диалектде уа ол сёз «къойцу», «хойцу» деп жюрютюлгенди. Кёплюк санда уа – «къойцула» Энди «къойцула», «хойцула» деген малкъар сёзлени печенег тилде «гуцула» деген сёз бла тенгешдирейик. Гуцулланы миллет кийимлери барды – териден тигилген женгсиз къапталлары. Анга «киптарь» дейдиле. Бу сёз печенег тилде «кию пу тери» деген магъананы тутады. «Пу» деген а «бу» деп да жюрютюледди. Бу юлгюле Баюрак да, Бойчук да гуцулла, башхача, печенег тукъумладан къойчула болгъанларын кёргозтедиле.

1991 жылда Львов шахарда Р. Пастух бла П. Соякны «История Дрогобыча» деген китаплары зарфха урулгъанды, аны 53-чю бетинде къаланы сураты барды. Ол къала тюзюнлей Абай къалагъа ушагъаны себепли, мен салып Дрогобыч шахаргъа барама. Тарыхха кёре, бу къала XIII ёмюрде монгол-татар чабыууллукъланы кезиуюнде ишленгенди. Атламла бла къаланы кенглигин, узунлугъун да ёнчелейме. Эки жанына да 17 атлам болады – мурдору уа – тёртгюлдю. Абай къала да – алайды. Башхалыгъы – ташдан ишленнгени. Дрогобычда къала уа кызыл кирпичден къаланнганды. Кеси да Кавказдагъы къоруулануу къалагъа ушайды.

Энди тарых шартлагъа къарайыкъ. Печенеглени юслеринден биринчи кере 915 жылда чыкъгъан «Повесть временных лет» деген китапда сагъынылады. 972 жылда печенегле Святослав князны аскерлерин Днепрде уугадыла, кесин а ёлтюрюп, башын кесип аладыла, сора мужурагъа чанчадыла. Повестьде Святославны ёлгенини юсюнден былай айтылады: «972 жылда жаз башында аны аскери Днепрге атланады. Былайда анга печенег князь Куряны аскерлери чабадыла, ёлтюрюп, баш сюегинден гоппан этедиле, аны бла боза ичедиле». Артдаракъ кезиуде орус летописьле шагъатлык этгенлерине кёре, «гоппань»

кѳуршоуна Ермолинскде (XVI ёмюр) былай жазылганды: «Биреуню ырысхысына зарланып, кесиникинден кѳуру кѳалгѳан». Львовда (XVII ёмюр) ол сѳзлеге дагѳыда былай кѳошулады: «Жутлугѳу ючюн». Алай бла, хазарланы хорлагѳан князьны башы печенеглени князы Куряны кѳолуна тюшеди.

997 жылда печенегле Киевге чабыууллукѳ этедиле, ол жылда юг чекледе Белгородну аладыла. 1014–1015 жыллада печенегле Русьха чабыууллукѳ этедиле. 1017 жылда уа аланы Ярослав Мудрыйни дружиналары Киевде хорлайдыла. Андан сора кезиуде Киев Русьну историясында печенегле сагѳынылмайдыла. 1096 жылда половец (кѳыпчакѳ) ханла Киевни бла Переяславльни толусунлай тозуратадыла. Бу сермешлеге ханла Боняк, Курей эм Тугор кѳатышадыла. Бу шартлагѳа кѳере, - печенегле кеслерини ханлары Курей половец ханла бла бирге болуп, Киевге кѳажау уруш этгендиле. Курей деген хан а печенегли хан Куряны (Святославны хорлагѳан) тукѳумундан болганды.

Бу шартлагѳа дагѳыда бир зат кѳошаргѳа сѳоеме. Украинлы жазыучу Иван Франко тарых повесть жазганды, атына уа «Захар Беркут» деп атаганды. (4-чю том, «Повести», Москва, 1957 жыл). 3. Беркут тухолчуланы ханы болганды. Китапда XIII ёмюрде Карпатский Русьда жашауну юсюнден хапарланады. Анда дагѳыда башха жигитни, Тугор Бѳрюню сѳфаты суратланады. Тюрк тилледе «беркут» деп тюкюлени бла бѳрүлени тутхан уучу кѳушха айтадыла. «Тугор» деген а эрттегили тюрк атды. Аны юсюнден Гомерни «Илиадасында» да сагѳынылады.

Эрттегили карий жазмалада «Туен аде Тхер» деп барды. Ол «Сени атынг Дгер» деп окѳулады. Бу халкѳны аты Рашид-ад Динни «Огуз-Наме» деген китабында да жюрютюледди. Анда Догер бозок халкѳны кесегича кѳргюзтюлюпдю. Огузну 24 тукѳумундан бирича. Башхача айтханда, ол Ай-ханны экинчи жашыды. Бу халкѳны аты Болгарияда Мадарда кѳаяда да жазылыпды. Ол кѳаяда онг кѳолда: «Ай туен аде аус ТГР», деп жазылыпды – «Сени тукѳумунгу аты Ай, Догер аууз». Бу жазманы жанында «Огиз» деген сѳз да барды. Бу шартла эрттегили заманлада дюгерлиле, иран сѳзлени кѳатышдырмай ,таза тюрк тилде сѳлешгенлерине шагѳатлыкѳ этедиле. «Ай туен аде» деген сѳзле дюгерлиле ол 24 огуз тукѳумну, - «Уч ок» эм «Бозок» халкѳланы унутулмагѳанларын кѳргюзтедиле. Мадарда жазмала уа дюгерлилени унутмагѳанларын. Айтхандан жайылгѳанларыны, ол кеси уа Огузну экинчи жашы болгѳаныны юсюнден хапар бередила. Захар Беркут бла Тугор Бѳрю печенег халкѳны келечилери болгандыла, монгол-татар чабыууллукѳланы кезиуонде XIII ёмюрде жашагѳандыла.

Дагѳыда бир шарт. Юрий Дрогобыч (1450–1494 ж.ж. – тюз тукѳуму – Котермак) украинлы болуп, искусствону да, медицинаны да докторуну атын бек биринчи алганды, Италияда Болонья шахарда университетни ректору болганды. Биринчи болуп украин эм запад славян тилде медицина китапны басмалагѳанды, аны авторуду. Ол Краков шахарда асыралгѳанды. «Котермак» деген сѳзню магѳанасын тюрк тилли адамгѳа ангылатыр кереклиси жокѳду – «кѳтюрмек», «кѳтюрюучю».

Гетман Б. Хмельницкийни (XVII ёмюр) къзакъ аскерлери поляклы шляхтагъа къжау кюрешгенлеринде, атаманладан бек сюьгени Иван Богун болгъанды. Айтхылыкъ атаманны тукъуму да тюрк сёзледен къуралыпды - «бу гун» деген малкъарча уа – «бу кюн» деп окъулады. Бу эки да белгили адамны атларыны тамырлары печенег халкъ бла байламлы болгъанына ийнаныргъа боллукъду. Аллаи адамла бла украинлы халкъ ёхтемленнгенича, ала бла печенег, половиц тиллени ёмюрледен бери тазалай сакълап келген малкъар эм къарачай халкъла да ёхтемленирге тийишлидиле. Нек дегенде, ала печенеглени эт, къан къарындашларыдыла, туудукъларыдыла. Бу тизмеде О. Довбуш да энчи жерни алады. Халкъ жигитин, печенег халкъны туудугъуну юсюнден украинлы искусство бла литература эсде къалырча кёп зат басмалагъанды.

*Абду-Ганар
АЛИШЕВ.*

ЧЕЛОВЕЧНОСТЬ И ВЕЧНОСТЬ

Говорить о настоящем поэте – это подобно тому, что говорить о горах или о морях. Сверкают себе вдали. Одни в белой папаве, другие в лазурной синеве и волнами бьются о берег. Прохлада с гор – дыхание её, а волны – биение сердца моря. Когда мы восходим на вершину, понимаем и чувствуем её высоту. Когда отплываем от берега в даль, мы более понимаем и принимаем глубину этого моря.

Кайсын Кулиев – он и море, и гора. С их глубиной и высотой, с их вечностью.

*Я не могу сказать: «Мне всё равно,
Что будет в мире после нас твориться!»
За кладбищем, где тлеть мне суждено,
Пусть сад цветёт и дальше колосится!*

*Ты, мир, меня жалел не больше всех.
Когда уйду, других жалей и радуй.
Пусть дождь идёт, и пусть шумит орех
Листвою за кладбищенской оградой.*

*Я не скажу: «Пусть мир летит с основ,
Когда я буду истлевать в могиле!»
Из мира уходя, подобных слов
Ни мой отец, ни мать не говорили.
(Перевод Я. Козловского)*

«Выдающийся», «великий», «знаменитый»... Одному богу угодно знать, таких слов как «гениальный» и т.д. можно находить бесконечное множество. Это не такое уж хитрое дело. Но, когда речь заходит о Кайсыне Кулиеве, силы таких слов, я думаю, тают на ладонях, как снежинки поздней весны. А сравнения для творчества, его поэзии есть – его человечность, его доброта, его мужество. Когда говорим о поэзии Кулиева или о его человечности, почему-то приходят в голову одни и те же мысли, одни и те же суждения. Почему это так?

А это потому что то, о чём он писал и его человечность имеют одни корни, и потому дают одни побеги. Эти корни уходят далеко – в глубокие раны и старую боль своего народа и родной земли. Не потому ли поэт говорит: «Мы вместе служим своей земле, мы рубцы одной и той же раны».

Голос Кайсына – голос его народа. Он все наши тревоги мог вместить в своё сердце, а сердце он нёс на виду и добром, и теплом своим вдохновляя нашу силу. Мы ценим и любим Кайсына Кулиева не только за это. Мы отдаём ему дань своей душой ещё за то, что он нас раньше и любил, раньше нас и ценил.

*Следы ранений на камнях видны,
А в душах человеческих сокрыты.
Своей не замечаем мы вины,
А в грех чужой стреляем, как джигиты.
Скалы холодной раненую грудь
Бинтуют предрассветные туманы.
Когда б ты смог мне в душу заглянуть,
Ещё б одной не наносил бы раны.
(перевод Н. Гребнева)*

У каждого из нас в голове, где-то в подсознании, если хотите, в крови, те мысли и чувства, что между строками стихов Кайсына Кулиева, но только он их сумел первым выразить доступным и человеку понятным поэтическим языком, возвышая все это до высот родных Чегемских гор.

«Каждая пуля на войне поражает сердце материнское...» Начиная от истоков жизни на земле, сколько было войн, сколько была пролита кровь, сколько погубленных и искалеченных судеб?! Все эти беды несет в себе и за все это страдает сердце материнское. Все мы это понимаем, но изначально сказал Кулиев, который прошел весь ад самой жестокой и самой кровопролитной войны в истории человечества, но остался чутким и добрым, человеческим и мужественным.

Самым жестоким, зверским злом на земле и самым ненужным, и, без которого, к сожалению, не может обойтись человечество – это война. Вот этому злу и противостоит поэзия Кайсына Кулиева, непримиримые воины которой материнские сердца, наполненные лютой ненавистью к любым боевым действиям, любому выстрелу в любом уголке земного шара. Придут такие времена, а они, я уверен, настанут, когда сумеем пристыдить словом и придадим слову его изначальный смысл, вот тогда голос поэта зазвучит по новому и он будет слышен далеко за горизонтом России в сопровождении благодущия и света.

Быть может, есть люди, которые скажут не слишком ли много мы говорим о Кулиеве и о его поэзии? Ответ однозначный: у подножья большой горы ее вершину нельзя увидеть. Чем дальше от нее,

тем шире и статно, другим ракурсом раскрывается гора. Говорить и писать о Кайсыне Кулиеве - это работа не только одного поколения - на расстоянии еще больше манит высота. Другие поколения еще глубже и разносторонне раскроют поэзию Кулиева. Время всегда все расставляет на свои места.

Все лучшее на свете поэт сравнивает с вечными горами. И я хочу воспользоваться этим приемом, когда речь заходит об упреках насчет частоты разговора о Кайсыне. На высокие горы тысячи лет, летом и зимой, падает снег. Это вечный закон природы, как течение реки, цветение яблони. Но от снега горы выше не становятся, лишь только ручьям дают новые силы, что начинают свой долгий путь с ее склонов. Тысячи лет идет дождь в море и впадают тысячи рек. От этого тоже море глубже не стало. И у меня нет задачи возвысить или углубить поэзию Кулиева. Это просто не получится. Мои слова словно дождевики, что капают в море и снежинки, что падают на гору. Меня просто заставляют говорить о нем его беспредельная широта души, бесконечная доброта его сердца.

*Как хочу я, чтобы вернулся
мой друг, что погиб за Отчизну,
точно так же, как он, я хочу
заслонить своим сердцем
тебя от печали и боли.
Пусть будет больно
Лишь только сердцу моему.
(Подстрочный перевод)*

Как можно остаться равнодушным к поэту и его творчеству, который сумел выразить такую боль, такую веру, окрыленным тонким чувством и глубинной мыслью?! Но почему-то сегодня люди смотрят друг на друга не иначе как волчьими глазами. Где и когда мы растеряли теплоту, чуткость, милосердие? Не знаю. Но все это продлится до тех пор, пока мы будем сторониться настоящей, высокой и человеческой поэзии.

Неужели мы способны объединяться только лишь категориями, лишь племенами, что присуще некоторым хищникам, видя друг в друге начало зла и недостатка. При таком развитии событий человек остается один на один со своим извечным бездольем и несчастьем без опеки, без участия с чьей бы то ни было стороны в его нелегкой судьбе особенно в нашу непростую эпоху. Сегодня немало тех, кто стыдится и робеет подставить плечо идущему рядом, который в неодолимом горе и печали, а любит народ до беспамятства, любит Родину, ее камни и реки, что даже не пожалеет своей жизни. Крик таких слышен далеко, к нему еще добавляется грохот от биения в грудь кулаками. Но все знают и видят – не слепые и не глухие – шума всегда много от пустых барабанов. На парадах впереди – барабанщики, а гвардия тихо идет позади... Помочь тому, кто в безвыходном

положении, не быть чужим, совершить благодеяние есть само мужество, есть сама человечность. Верность народу, преданность родной земле начинается с отношения к людям и отдельно взятому человеку. Кайсын Кулиев это знал и разделял боль каждого, принимал как свою, покуда билось его чуткое и емкое сердце.

*Ты скажи на милость, человек,
Чье лицо покрыто черной тенью,
Что с тобой случилось, человек,
Где решил искать ты утешенья?*

*Перед тем, как разойтись нам прочь,
Сетуя на дождь и непогоду,
Чем, скажи, могу тебе помочь
Что мне сделать, брат, тебе в угоду?*

*Я в одну, а ты в другую даль,
Мы уйдем, разлучит нас вьюга.
Стал я старше на одну печаль.
Ты - на одного богаче друга.*

(Перевод Н. Гребнева).

Конечно, Кайсын отлично понимал, что у всякого человека есть свое укромное место под небом и своя высокая звезда на небе. Он людей боготворил, ставил выше себя и своей поэзии. Он возносил их, и тем самым приближал к себе. Возвышая людей, поэт исцелял их сникший дух и дарил им новую надежду его ожиданиям.

Поэзия Кайсына Кулиева не назидательна, она непринхотливо приглашает на беседу. Этот диалог обретает такие окраски, дополняя

человека и поэта со смыслом бытия, открывая ранее неизведанные, потаенные углы человеческой души. Это непринужденное и бесхитростное общение настолько доверительно, что откликается на переломах судьбы, на подступах к перевалам жизненных дорог. Беседа эта сокровенная, разговор по душам – это естественный диалог, это верный и естественный путь любви одного поколения к другому, одного человека к другому.

Остаться человеку человеком помогает и содействует свобода. Но та же самая свобода способствует навсегда уронить и

потерять человечность. Это зависит от того, что мы имеем в виду, что мы подразумеваем под словом свобода. «Что хочу, то и делаю, что хочу, то и говорю...» Люди с таким представлением о свободе далеки от ее истинного значения. Вместе с настоящей свободой рядом находится ее сиамский близнец - Долг.

От того, как исполняется долг, напрямую связано обилие и отношение человека с окружающим миром. Кто живет одной свободой, тот не очень-то значительный, играет не очень-то важную роль на земле. Дерево, что растет привольно, без внимания садовника, часто не дает ожидаемых плодов, одичает.

Ссылаясь на окружающих, отдельных личностей, многие опускают руки. Не составляет большого труда найти уважительную причину, чтобы отойти от долга, забыть или возложить его на другие плечи.

Это та колея, с которой не могут выйти безответственные, равнодушные люди. Колея, что ведет в никуда. Так дела не делают. Если каждый из нас, как Кайсын Кулиев, сделал бы то, что причитается ему, все было бы по-простому – открывались бы другие прозрачные горизонты, наделенные порывом, надеждой и вдохновением. «Жизнь дала нам полно долю нашу. Позади много опасных и тяжелых мостов. Оплакали потери и на свадьбах плясали. Я свой груз нести не дал никому». Так звучит подстрочный перевод одного из строф Кайсына Кулиева...

Есть и те, которые, где попало бросая свой груз, издали судят, кто что и как несет. За ширмой складных и красивых фраз уходящие от несложных и неотложных дел. Но сполна, в полном объеме, пользуются всеми благами, используя доверчивость людей. Есть и те, которые выше всего ставят все личное и оторвавшись от них уходят на приличное расстояние. А настоящий поэт и настоящий гражданин всегда с народом и не стыдится его, и с ним не держит какую-либо дистанцию. Особенно, когда тяжело и больно людям. В такие дни больше всех страшней и больней большим поэтам. Молния первым бьет по самым высоким деревьям. Эта мысль еще раз выверена сложной, но яркой судьбой Кайсына Кулиева.

***«Я - поэт много горя повидавшего народа,
Многие дни мои были темны, словно ночи.
Через мосты, что были тоньше струны,
Прошел я вместе с народом,
И огонь, что зажгли мы, бураны тушили».***
(Подстрочный перевод).

Да, тушились огни в очагах. Их тушили бураны. Но горели раны, искрились от боли глаза, от которых заново разжигали пламя, чтобы согреть кто рядом и в беде. Зажигали без упреков и злобы.

На небосклоне литературы Кайсын Кулиев та звезда, что ука-

зывает путь тем, кто сбился с него и тем, у которых дорога только начинается. Кайсын Кулиев - это та звезда, от которой исходит не только свет, но и тепло.

«У бедного народа поэт не может быть богатым. Тень от дерева связана с его величиной» - говорил Кулиев. Хочется ему возразить и сказать: нет, Кайсын, народ бедным быть не может, когда у него есть такой поэт как ты!.. А если поэт и вправду тень своего народа, то ты тень ее зари, предвестницы солнечных лучей.

В городе Нальчике стоит памятник поэту. Увековечен его образ для грядущих поколений. Отраднo, что он поставлен на проспекте имени Кайсына Кулиева, на проспекте добра и мира, как сама Кабардино-Балкария и образ ее людей, которые ставят выше своих высоких гор лишь только совесть и честь, которым служил ее славный сын Кайсын Кулиев и продолжает служить его вечная и человеческая поэзия...

***Аскер ДОДУЕВ,
народный поэт КЧР,
главный редактор
журнала «Минги тау».***

ТАЛАНТАМ НУЖНО РАСТИ

В Нальчике состоялся семинар молодых литераторов, пишущих на балкарском языке. В нём приняли участие студенты и школьники из различных городов и сёл республики. Были даже сотрудники солидных учреждений. «Экзамен» принимали известные в Кабардино-Балкарии писатели Абдуллах Бегиев, Мурадин Ольмезов, Мухтар Табаксов, поэт Юруслан Болатов, руководитель литобъединения «Тейри Къылыч» («Радуга») Алан Глашев.

Семинар получился женским и поэтическим, возможно, повлиял приход весны. Только два джигита изъявили желание оседлать Пегаса и пуститься вскачь по прериям литературы.

Это первая встреча молодых литераторов за последнее десятилетие, средний возраст балкарских писателей на сегодняшний день достигает семидесяти лет. Пора маститым аксакалам задуматься о новом поколении национальной литературы. Памятно при этом, что в своё время балкарская литература гремела на весь Союз, имена Кязима Мечиева, Кайсына Кулиева, Танзили Зумакуловой были у многих на устах. В Литературном институте на разных курсах одновременно учились несколько представителей балкарского народа. К сожалению, на сегодняшний день картина не вызывает оптимизма.

Можно, конечно, списывать беды литературы на кризис и многое другое, но это не утешает. Литература, особенно национальная, должна дышать и работать невзирая на катаклизмы. Это показатель уровня человечества. Век Интернета и технического прогресса также не исключение. Тем не менее следует отметить, что в последнее время в Кабардино-Балкарии отмечается некая литературная активность. Прошли юбилеи и памятные даты Кязима Мечиева, Инны Кашежевой, Кайсына Кулиева, Алима Кешокова. Представители Союза писателей КБР активно участвуют в мероприятиях братских республик Северного Кавказа. В связи с вышесказанным хотелось бы отметить своевременность прошедшего семинара молодых писателей.

Как было отмечено ранее, семинар прошёл с чисто женским акцентом. Так что же волнует юных горянок, о чём они пишут? Юность - пора любви. К матери, родному краю, избраннику сердца. Хотя для горянок издревле нехарактерно открыто выражать сокровенные чувства на бумаге. Но язык поэзии безграничен, и он позволяет непосредственно, а порой иносказательно исповедоваться перед читателем. В стихах молодых воспеты и скалистые горы - как без них на Кавказе, - и красота национального танца, и даже парящие над клавишами пальцы гармониста.

И сразу же возникает вопрос: «А таланты были?» Конечно, но, как известно, талантам надо помогать... Будем помогать, а время покажет, что из них получится.

СКОЛЬКО СИЛЫ В ЧЕЛОВЕКЕ?!

Медленно, очень медленно стало возвращаться сознание к Сагиду. Понял он это, когда стало казаться, что голова лежит на наковальне в кузнице отца, и кто-то всё чаще и чаще стучит по наковальне небольшим молотком. Потом прибавились редкие тяжёлые удары молотом. Сагид хотел коснуться головы рукой, но не смог: его будто спеленали. Что-то тяжелое давило на грудь, дышалось с трудом. Открыл глаза – совершенно темно.

Вдруг появилось: ослепительная вспышка, тугой удар воздухом в грудь. Сквозь оглушительные металлические удары в голове Сагид осознаёт: взрывом снаряда его отбросило на дно окопа и засыпало землёй.

– Егор, лейтенант, стоял здесь. Я видел!

Смотри, окоп завалило! Давай быстрее разгрести землю. Чую, здесь он!

В земле показался носок сапога.

– Быстрее, быстрее! Может, жив наш лейтенант!

Когда Сагид почти откопал, он пошевелился. Его поставили на ноги. Он ничего не слышал – его рвало.

– Сильнейшая контузия, – заключили в медсанбате. Сагид отправили в полевой госпиталь, потом из Севастополя на корабле большую группу раненых вывезли в Новороссийск. Оттуда распределили по госпиталям Северного Кавказа. Сагид попал в Эссентуки, в госпиталь 2157.

Живительный воздух родного Кавказа, замечательные врачи, внимание и доброта медсестёр медленно, но верно делали своё дело. К Сагиду возвращается слух, восстанавливается речь, мучительный перезвон в голове становится глуше и реже.

Сагид временами сильно переживает:

– От самой границы полк отходил с тяжелейшими боями. Враг дорого платил за каждый метр Советской земли. Под Севастополем встали намертво, более полумесяца фашисты так и не смогли продвинуться. И вдруг – на тебе! Ни один осколок тяжелого снаряда не попал в меня, а в госпитале уже второй месяц. И носятся со мной не меньше, чем с действительно ранеными.

Такие мысли осложняли состояние Сагиды. Начальник госпиталя Григорий Давыдович Индерман строго выговаривает:

– Опять копаешься в себе! Брось! Успеешь, повоюешь. Наконец комиссия и решение:

– Здоров. Годен к строевой службе.

Сагид попросил 3 дня отпуска: недалеко от Кисловодска, в селе Кичмалка – сёстры, мать и отец. Отпуск дали. На электричке добрался до Кисловодска.

Дальше пешком. Застывшие огромные валы безлесных предгорий, альпийские луга до самых снеговых вершин, голубое-голубое небо. Как это близко и дорого ему, рождённому высоко в селении Шики на склоне Безенгиевского ущелья!

Сагид идёт всё быстрее, почти бежит.

По пути, в карачаевском ауле он услышал родную речь. Как давно не слышал он балкарского слова! Его остановили, поинтересовались, куда идёт. Когда узнали, что молодой лейтенант – балкарец, что идёт в Кичмалку, к отцу, великому Кязиму Мечиеву, его остановили. Ему поднесли большую деревянную чашу свежего айрана, подвели коня, дали в проводники парнишку, тоже на коне. Провожала всадников большая толпа. Каждый передавал Кязиму привет.

Для Кязима приезд сына был полной неожиданностью. Он ничего не знал о контузии, о его пребывании в госпитале. Кязим недавно потерял среднего сына: Асхада нашли в овраге, убитого. И вот перед ним младший сын. В петлицах два ромбика: командир Красной Армии. Кязим всегда был сдержан в чувствах к своим детям. Он молча обнял сына. И только слёзы выдали, что творилось в душе. Кязим не стеснялся слёз, они скатывались по морщинистым щекам, прятались в бороде. Он отпустил сына только затем, чтобы тот обнял мать и сестёр.

Двое суток прошли как один миг. Сагид отправился, по предписанию, в Краснодар. 8-ой батальон 655 стрелкового полка держал оборону на берегу Таманского залива. Немцам нужен был Кавказ. Они рвались на западный берег Азовского моря. Долго это им не удавалось. Наконец они вклинились в нашу оборону. В прорыв ринулись большие силы гитлеровцев. Главная часть двинулась на Темрюк и Краснодар. Другие вели зачистку вдоль берега моря. Группы наших воинов они загоняли в воду лиманов и брали в плен. Так в плен попали остатки двух взводов, где был и Сагид.

– Вечером нас закрыли в помещение пустой свинофермы. Пришлось всю ночь стоять: пол покрывала зловонная жижа. За ночь привели ещё несколько групп. Утром построили в колонну и погнали на железнодорожную станцию Красноармейская. Тех, кто не мог идти, пристрелили.

Среди конвоиров выделялся один рыжий верзила. Время от времени он выхватывал из строя того, кто, по его мнению, слишком лениво двигался. На обочине дороги давал очередь из автомата по ногам или в живот своей жертвы. С ухмылкой смотрел, как человек от боли корчится на земле. Одним, двумя выстрелами в голову добивал раненого и трусцой догонял колонну.

На станции было уже много пленных. Всех распихали по вагонам для перевозки скота. Эшелон двигался медленно, часто и подолгу стоял на станциях. На третьи сутки дали еду: тёмно-бурую жидкость с небольшими кусками каких-то полусырых овощей. Тогда же из вагонов разрешили вынести трупы.

– На пятые сутки в щель увидели, что проезжаем станцию Барисполь. На окраине города эшелон разгрузили, долго строили, пересчитывали пленных. Колонну погнали в поле. Там большой участок обнесён колючей проволокой, по углам вышки с пулемётами. На огороженной территории – пленные. И никаких строений. Это сборный лагерь. Кормили через сутки. Каждое утро за проволоку выволакивали несколько трупов.

Через неделю провели «селекцию».

– Мы не могли поверить, что такая бесчеловечность возможна. Всех заставили раздеться до нага, построили по пять человек в ряд и погнали на двух врачей – эсэсовцев. Те палками разделяли идущих на два потока. В одну сторону отправляли более крепких на вид. Слабых автоматчики отгоняли подальше. Первым разрешили одеться и погнали новой колонной к железной дороге. Вторых на наших глазах оттеснили к краю обрыва и расстреляли.

– Вам оказана честь, – хрипло прокричал высокий худой офицер. – Вы поедете в Великую Германию.

В каждый товарный вагон затолкали ровно по 50 человек. Двери закрыли. Эшелон двинулся на запад. Раз в сутки на остановке двери вагона отодвигались. Конвой брал двух человек. Они приносили ведра с супом и «кофе». Воды не давали совсем. Через 10 суток эшелон прибыл на место назначения.

Сагид вспоминает:

– Со станции нас погнали по песчаному берегу к большой сосновой роще. Когда миновали рощу, увидели двухэтажный коттедж и длинное одноэтажное здание, несколько других построек. За ними раскинулся парк с небольшим искусственным озером, в котором плавали белые лебеди. Я впервые увидел таких птиц. У дороги – столб с красиво написанной табличкой: Waldlager Stutthof – Лесной лагерь Штутхоф.

Двумя рядами колючей проволоки под напряжением обнесена обширнейшая территория, разделённая на четыре сектора высокими внутренними заборами. В трёх – длинные деревянные чёрные бараки, в четвёртом – приземистое здание и две высокие кирпичные трубы.

– Нас загнали в лагерь, выстроили вдоль барака. В ворота вошёл высокопоставленный эсэсовец. На фуражке и на отворотах мундира нашиты череп и скрещённые кости. Он медленно идёт вдоль строя, пощёлкивая хлыстом по голенищам высоких сапог. Как мы узнали потом, это сам начальник лагеря оберштурмбанфюрер Хоппе. Смотрит исподлобья и, кажется, в сторону. Мой сосед по строю улыбнулся и что-то проговорил. Хоппе мгновенно остановился.

Мерзавец! Скотина! Ты говоришь в строю! – на лице соседа появился кровавый след от хлыста. След сразу же закрывается вязким потёком: концом хлыста выбит глаз. Ещё два, три удара обрушились на голову и плечи жертвы. – Собака! Здесь тебя научат дисциплине!

Вперёд выскочил другой эсэсовский офицер.

– Как вы думаете, что это такое? – выкрикивает он по-русски, указывая на две высокие трубы и здание в дальнем конце лагеря.

– Баня, наверное, – ответил кто-то.

– Баня? Ха-ха-ха, – офицер и другие эсэсовцы покатались со смеху.

– Да, это баня. Особая! Там с вас смоят всю грязь. Навсегда! – и продолжая хохотать, выкрикнул. – Это ваш единственный выход из лагеря.

Он взмахнул несколько раз руками, словно хотел взлететь. Эсэсовцы пинками и ударами прикладов принялись загонять вновь прибывших в барак.

– Там царила полутьма. Вдоль стен я увидел трехъярусные деревянные нары, с наструганными досками вместо матрасов. Сегодняшний день измотал

нас: хотелось лечь, заснуть, забыться. Неважно где, на досках нар, на полу, на земле.

В покое оставили ненадолго. В барак вошли три или четыре эсэсовца. Они намеренно загрохотали коваными каблуками по полу. Подняли всех, поставили по стойке «смирно», долго пересчитывали, требовали, чтобы вперёд вышли евреи, коммунисты, командиры. Конечно, никто не вышел. Это страшно разозлило эсэсовцев. Они кулаками, тяжёлыми ботинками, прикладами автоматов стали избивать тех, кто стоял ближе. Только к полуночи ушли обещая вскоре вернуться. Потом узнали, что они старались всегда почаше напомнить о себе.

Весь следующий день шло посвящение в обитатели стационарного концентрационного лагеря Штутхофа. Ритуал разработан до мелочей ещё со дня основания лагеря.

Сагид этот день запомнил как самый унижительный за все годы пребывания в лагере. Утром всех разбудил дикий рёв:

– Schnell, schnell! Los, los!

Людей стаскивали с нар, били, подгоняли к дверям барака и выгалкивали наружу. Здесь ждали «проминенты» – уголовники прибалты или поляки, лагерная аристократия. Одеты они в чёрную униформу, на руках – жёлтые повязки. Условия их содержания значительно отличались. За это они держали население лагеря в беспрекословном подчинении и выполняли «грязные» работы.

«Проминенты» с плётками в руках стояли коридором до дверей соседнего барака. Они заставляли бежать и нещадно хлестали, чтобы успеть дать минимум – 25 ударов. Если человек бежал не слишком резво, на него обрушивалось большее количество ударов.

В первой комнате соседнего барака заставляли раздеться до гола, одежду нужно было бросить в угол. Начиналась регистрация. Каждого обмеривали, взвешивали. Сагид отметил, что похудел на 12 килограммов. Все данные заносились в анкету, там было более 30 вопросов. Затем гнали в «ванную», где работала только одна душевая установка. Чтобы постоять под тоненькой струйкой холодной воды, надо было ждать в очереди на холодном, цементном полу не менее полчаса. В соседнем помещении сажали на табурет и обривали голову, потом на этом же табурете заставляли принимать самые различные позы, чтобы удобнее было брить везде, где только растут волосы. Брили без мыла и воды, иногда безжалостно срезая целые куски кожи. Обритые места дезинфицировали красноватой жгучей жидкостью. Заканчивалась вся процедура тем, что выдавали лоскуты с номерами. Эти куски материи явно уже были в употреблении: кому они принадлежали, прошли через сектор «K» – крематорий. Получившему номер бросали полосатую куртку и штаны. На рост человека и размер одежды не обращалось никакого внимания. Одежда была грязной и тоже побывала в употреблении. Давали и обувь – деревянные колодки с грубыми жёсткими ремнями. Незнаваемо изменившегося человека около барака ставили в строй. Первые стояли до конца дня. Только вечером дали немного морковного супа.

Наступил черёд необыкновенной муштры, этим занялся герр Шнитке, гориллообразное существо, как потом узнали – немец-уголовник со страшным

прошлым, рецидивиста-убийцы. Весь день посвящается строевой подготовке. Равнение в строю Шнитке проверял по-своему: прикладывал пистолет к груди первого в строю и делал три, четыре выстрела вдоль шеренги. Оставался очень доволен, если из строя выпадали убитые или выбегали раненые. Раненых он добивал, убитых запрещал трогать. Их вечером относили к крематорию. Кроме армейских команд садист требовал выполнение совсем необычных. Заставлял часами бегать вокруг барака, нещадно избивая тех, кто, как ему казалось, задерживался по ту сторону барака. Очень любил ставить всех на колени.

– Русские так молятся богу. Молитесь, пока бог или я не смилюстивимся!

После двух недель изнурительной муштры всех перевели во вторую зону лагеря, в другой барак.

– Теперь вы нормальная рабочая скотина! И будете ближе к самому тёплому месту в лагере – крематорию! – гогоча, напутствовал герр Шнитке.

Труд был разный, но везде очень тяжёлый, обольванивающий. Особенно тяжкой была работа в «упряжке буцифалов», легендарные кони, как объясняли эсэсовцы. В большую телегу впрягали 10 человек. Они везли подводу далеко к лесу, к чернозёмной полосе берега, сами грузили чернозём. Количество грунта определял «проминент». Он, сидя на телеге, нещадно хлестал длинным кнутом «упряжку», чтобы быстрее грузили и везли землю для расширения парка. На этой работе более 10-12 дней никто не выдерживал. Ослабевших переводили в «доходяги». Они работали в цехе, сидя, измельчали привозимую вагонами из Майданека, Дахау, Заксенхаузена и других лагерей кожаную обувь сожжённых в крематориях. Измельчённую массу замачивали в чанах, в особом клеевом растворе, и отливали ремни для солдат, винтовок и автоматов.

Эсэсовцы, имея огромное количество дармовой рабочей силы, открывали в лагере собственные фирмы. Одна такая фирма производила бетонные стеновые плиты. Для работы отбирали самых сильных и здоровых, их редко подвергали истязаниям, работавшие здесь получали «усиленное» питание. Сагиду повезло: его определили сюда. Это, наверное, вообще дало ему возможность выжить. К концу 1944 года из прибывших одновременно с ним осталось в живых единицы.

Осенью 1944 года Сагид заболел: лицо опухло, покраснело, стало шелушиться – рожа; температура поднялась до 40 градусов – воспаление легких; на теле образовались флегмоны – гнойные опухоли. Несколько дней удавалось скрывать болезнь. Только бы не ревир – лагерная больница. Оттуда почти никто не выходил выздоровевшим, оттуда – прямая дорога в крематорий. Но Сагид совсем ослаб и работать не мог. Его погнали в ревир.

– В инфекционное отделение, – едва взглянув, определил врач.

– Проходи, – осклабился санитар у дверей. – Ты скоро умрёшь. Здесь все умирают!

В «палате» – человек 150. Они лежат, по двое на каждом месте двухъярусных нар. Сагиду указали на свободное место внизу. На нарах лежал матрас весь в пятнах крови, гноя, экскрементов. Но Сагид утратил обоняние, почти ничего не видел. Он упал на матрас и потерял сознание.

Лечение проводилось очень просто: от рожи – красные таблетки, от воспаления легких – уколы красноватой жидкости, на флегмоне врач сделал большой

разрез. Санитар зверски выдавил гной с кровью, затолкал пальцем в рану большой кусок бумажного бинта. Сагид на адскую боль не реагировал. Перевязку делали раз в пять дней, когда бинт полностью пропитывался гноем, сверху появлялась толстая твёрдая корка, и рана распространяла сильную вонь.

Так прошло 3 недели, и произошло чудо: температура снизилась, из раны перестал выделяться гной. Сагид выздоравливал. Он избежал самого страшного – сектора «К».

Там печи работали круглосуточно. Через них пропустили уже более 80 тысяч. Но трупы копились, их складывали штабелями. Соорудили установку для сжигания на открытом воздухе: отрыли большой котлован 6-метровой ширины, поперек, как колосники в печи, положили рельсы, на них укладывали слоями трупы и горючие материалы. За сутки здесь сжигали по 600-800 трупов.

В январе 1945 года по лагерю распространилось известие, что советские войска близко.

25 января всех, кто мог идти, колоннами по 1000 человек стали выводить за ворота. Кто идти не смог были заперты в бараках и сожжены. Лесной лагерь Штутгоф перестал существовать.

Сагид вспоминает, что произошло потом:

– По глубокому снегу, в большие холода нас гнали на запад. Это называлось эвакуацией. Двигались только днём, на ночь загоняли в сараи, брошенные усадьбы. Однажды в начале марта, утром, оказалось, что все конвоиры разбежались. Во второй половине дня появилась техника, солдаты, офицеры. Мы оказались в английской оккупационной зоне. Мало что изменилось, только кормили лучше и не били.

В середине лета всех русских военнопленных из английской зоны на корабле вывезли в Новороссийск.

Какое ликование было, когда наконец увидели берег Цемесской бухты!

Но радовались рано и напрасно. С корабля всех перевели под конвоем в пустующие торговые склады. Опять колочая проволока, опять часовые! Думали – карантин, оказалось «смерш». Никто не был отпущен. все получили 10-летний срок заключения. Снова лагерь, снова изнуряющая работа. Только теперь на советской земле, в Сибири, на шахтах Воркуты.

Об этом времени и последующих 10 годах Сагид старается никогда не вспоминать.

Через 8 лет перед заключёнными извинились, убрали проволочные ограждения, часовых. Заключённые стали спецконтингентом. Им теперь не разрешалось только уезжать.

Сагид ко всему этому совершенно безразличен. Он давно утратил всякий интерес к жизни. Он жалел, что не погиб под Севастополем, что не был на азовском лимане, что его организм выдержал все мучения фашистского ада. К тому же Сагид тяжело заболел.

Зина, жительница пригорода, работавшая в санчасти лагеря, добилась разрешения забрать Сагида к себе домой. Она народными средствами сумела поднять больного на ноги, отогрела его заледеневшую душу. Они поженились. Через год родился – Валерий.

В 1956 году кончился срок заключения. Сагид едет в Казахстан к сёстрам. Посещает могилы отца и матери. Зовёт Зину к себе. Та переезжает, живёт здесь несколько месяцев. Но потом они расстаются.

9 января 1957 года Президиум Верховного Совета СССР издаёт указ о восстановлении автономии балкарского народа. Все депортированные балкарцы теперь могут вернуться на Кавказ. Мечиевы поселились в Шалушке. Сагид построил свой дом. Ему в этом помогли родственники и соседи по кварталу. (Тогда ещё было в обычаи проводить субботники и воскресники – праздники коллективного труда и радости в помощь друг другу). Работает он на заводе ЖБИ в Нальчике. Женился. Марьям Биттирова стала отличной женой. Вместе они растят двух сыновей – Эльдара и Руслана и двух дочерей – Любу и Жанну. Сагид гордится и своим первым сыном: Валерий закончил мединститут, работает врачом. Безмерно рад Сагид тому, что он уже дедушка: у Валерия двое детей. Внуки хотят приехать, увидеть деда, они носят фамилию Мечиевы.

Опытного, трудолюбивого сварщика, очень покладистого и добросовестного человека ценят и любят на работе. В 1957 году его награждают знаком «Ударник девятой пятилетки». В 1976 году он получает медаль «Ветеран труда». В 1978 году Сагид удостоивается звания «Победитель социалистического соревнования».

17 сентября 1986 года для него – самый радостный и долгожданный день: в Чегемском районном военкомате ему вручают удостоверение «Участник Великой Отечественной войны», возвращают воинское звание лейтенанта.

В последующие годы он наравне с другими ветеранами войны получает юбилейные медали, поздравления с днём Великой Победы от Министра обороны Гречко, от Президента России Б.Н. Ельцина. Его награждают медалью Жукова.

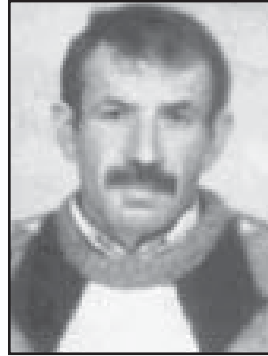
Сагид живёт полной жизнью. Он гордится:
– Вторую половину жизни я сделал сам.

Геннадий КОММОДОВ,
учитель-методист.
1990 год.

ЧЕГЕМНИ ЖАШЫРЫН ЖУЛДУЗУ

Аккайлары Джагъафарны жашы Хаким 1954 жылыда Къыргъыстанда туугъанды. Орта школну, малкъар халкъ Ата журтха къайтып, Аккайлары да туугъан эллери Хушто-Сыртха къайтхандан сора, анда окъуп, алай тауусханды. Ол, тюрлю - тюрлю иш усталыкъла алып, элинде ишлеп тургъанды. Бююнлюкде да Хушто-Сыртда жашайды, мюлк ишледе урунады.

Хаким биринчи назмуларын 1974 жылыда, Германияда аскерде къуллукъ этген заманында, орус тилде жазып, «Советская армия» деген газетде басмалагъанды. Аскерден келгенден сора, Нальчикде жазыучулары семинарларына жюриюгенди. Анда, Аккай улуну айтханына кёре, жаш фахмулагъа уллу эс бурула эди. Айырмалылары Москвада Горький атлы адабият институтха окъургъа жибере эдиле. Хакимге да аллай онг тюшген эди. Къулийлары Къайсын рекомендация берген письмо да жазып, къагъытлары жарашдырып ийген эдиле. Къагъытла Москвагъа да жетип, артха да жиберилген эдиле, алай, не чырмау болгъан эсе да, Хакимни къолуна уа тюшмегендиле. Аны бла ол алай къалгъанды...

1992 жылыда «Эльбрус» китап басмада «Къызыл къая» – деген проза жыйымдыгъы чыкъгъанды. «Минги тау» журналны тири авторларындан бири болуп тургъанды. Бусагъатда да ол жазыу ишин къоймагъанды. Кесини чыгъармаларын басмалагъан а этмейди. Энци назму китабын чыгъарса да боллукъ эди.

Алайды да, келигиз, багъалы окъуучула, аны бир къауум назмусу бла шагъырей болайыкъ.

ЖАНСУУЛАНЫ Саният

Ариу кёзле

Жерге къарап турдула ариу кёзле...
Не мудах айтылдыла ауур сёзле:
«Башханы сюеме», - дединг, сытылып,
Олсагъатлай кюнном къалды сатылып.

Ачы сёзден жюрегим титиреди,
Жерге къарай, шош чыгъып тебиредим.

Сен а олтурганлай кьалдынг жерингде,
Юй юсюме аугъан киби кёрюндю.

Орамда уа тохтамайды жел, жауун,
Энди жокъду, жокъду кюннге бир
дауум,

Энди, ачы сагъышларымы кёрюп,
Жел, суууруп, алып кетмезми кери?

Жюрегимде тохтамайды жел, жауун.
Энди жокъду, жокъду анга бир дауум.

Ай жарыгы

Жарыкъ кече ай, кюнюшге бөленип,
Жюзеди булутла ортасында.
Булутлада ай жарыкъ эсленип,
Сют бетли нюр кече арасында

Бир ариу этди таулары
Тюрсюнлерин жарыкъ хауада.
Сурагчы ишлегенча аланы
Жарыкъ, кьарангы бояула бла.

Акъсылды кёк, акъсылды хауа
Жылтырайды жулдуз, – бир жулдуз...
Къоя бир жерде бир ауана
Тау башында уа ёмюрлюк буз.

Кёп болуп кышда, аз болуп жайда,
Ай жарыгын кёргенли ненча ай,
Ненча ёмюр ётдю? Билгин кьайдан...
Сорсам да айдан, айтмайды, айхай!

Кюсемейди жууап берге ол,
Тюрленмейди кычырсам да бети.
Жетегейле – шагъатларым бу жол,
Мен жангызма - ала уа жети.

Манга шагъатлыкъ этсинле ала
Жетиси бирча жылтырап кьарай.
Ай жарыгын кёкню, жерни алай,
Буздан да суу агъар, жер талай.

Мени шахарым

Сюеме Нальчикни ингирлерин,
 Чыракълары жаннганларын.
 Адамла, оза бири бирин,
 Энишге-ёрге баргъанларын.

Сюеме жаз агъачынгда
 Тереклени чакъгъанларын.
 Сабийле майданында
 Къуууша чапханларын.

Сюеме жай олтургъанланы
 Жарыкъ хапар айтханларын.
 Жауун жаууп, быргъыланы
 Суудан толуп акъгъанларын.

Сюеме тереклени кюзде,
 Жалан, жалан болгъанларын.
 Чапракъла жолла юсюнде
 Мудах, мудах жатханларын.

Сюеме аяз къышхыда
 Бетими кюйдюргенин.
 Жумушакъ къарчыкъ юсюме
 Аз-аз себелегенин.

Къууандыраса мени,
 Ышартаса, кюлдюре.
 Суюгенме, Нальчик, сени,
 Унутмазча ёмюрге.

Къара къашларынг, къара кёзлеринг
 Мени акъылымы алдыла.
 Кёзлеринги жаба узун кирпичлеринг,
 Жюрегиме жара салдыла.

Сени кёргюнчю, мен билмей эдим
 Суюмеклик не зат болгъанын.
 Тынч, къайгъысыз жашай эдим,
 Сынамай бу ишлени барын.

Къайдан да чыкъдынг мени аллыма?
 Жюрегими жесирге алдынг.

Эркинлигим кьалмай тёрт саныма,
Ауара болдум да кьалдым.

Башымы кьысама жастыкьгъа,
Жастыкь берлик кибик жукьу.
Алай кёзлерим кьысылмайдыла,
Сагъышларым унутулмайдыла.
Кёз толкьунумда тынгысызлыкь кьуру.

Сюймеклик, сюймеклик... Мени не этесе?
Азмыды сенсиз ачыуум?

Сюйгеним башханы сайлады, кёресе,
Сюйгеним башханы сайлады, билесе,
Сен кёрюнмезсе хычыуун.

Жазда кьызыл гюлюмсе дедим да,
Жайда булбул атадым атынга.
Сууукь кьыш келгенин кёрдюм да,
Мен кьаршы баралмадым кьатынга.

Сууукь жел урду тауладан,
Эшиталмадым айтхан сёзлеринги.
Тёгерек толду кьыш суратладан,
Кёралмадым ол ала кёзлеринги.

Алан кьышда да кёрюп назыны,
Бек сейирсиндим жашиллигине.
Эследим насып келтирлик жазны,
Ийнана биягъы келирине.

Бизни жазыбыз келир, сакьлатмаз,
Жашнатыр таулары, тюзлени.
Ма ол заманда сууукь чырмамаз.
Мен кёрюрме ол ала кёзлени.

Санга жарыкь кюнсе дерме да,
Жанкьоз жулдуз атарма атынга.
Алай кесинг сюймейме десенг а,
Ийнан, баралмам сени кьатынга.

Ушакъ

– Состар таш, нек мудахса былай?
 – Бийикден энишге тюшгеним ючюн.
 – Къызыл гюл, нек саргъалдынг алай?
 – Заман кетди да, къалмады кючюм.

– Шаудан суучукъ, нек чыгъаса?
 – Къуруп къалама деп къоркъгъандан.
 – Адам сен а не затдан къоркъаса?
 Ата журтдан айырылыудан...

Кече бири мутхуз, бири жарыкъ жаннган
 Жаухарлача кёкде жулдузла.
 Тынчлыгъымы сыйырып, башымы басхан
 Мени сагъышларымы чачсынла.

Къоркъгъан этген кибик, жоккучукъ болуп,
 Кёз къыса жылтырагъан мырытла.
 Чолпан жулдузну бата туруп кёрюп,
 «Къалай ариуса!» - дей батдыла.

Боюн сала, аргъы таудан чыгъып,-
 Берги таугъа къаршы жетдиле.
 Манга эс бурмай, батаргъа ашыгъып,
 Тау артына аууп кетдиле.

Жеринден тепмеген Темиркъзагъ а,
 Къалауурча, къарай къыблагъа:
 «Тёгерегимде нек айланасыз?»- деп,
 Сорады жетегей жулдузлагъа.

Мен жулдузланы насыплы сунама,
 Сейирсине, къууана, кёрсем.
 Арбазгъа чыгъып, къарап турама,
 Аланы да кюллюк суна, кюлсем.

Бирде сагъышларымы унутама,
 Жылтырагъанларына къууана.
 Бирде уа сагъышха да батама,
 Ёхтемликлерин кёрюп, сукълана.

КЪАРТ ЖУРТНУ БЕШИК ЖЫРЫ

Тюркден келген кьонакъланы хапарлары

*Суратда (солдан онгнга):
Абдулбахид, Нуруллах, Ариф.*

Бу хапар озгъан ёмюрню сексе-нинчи жылларыны ахыр чакъларында жазылгъанды. Къачан эсе да бирде кёп адамыбыз – аланы жашау тарлыгъымы жунчутду, огъесе орус-кавказ урушму аман сагъатлы этди, Тюркге, Арабха кёчюп кетгенлери эртмеден белгили эди бизге. Алай баргъан-келген а жокъ. Совет Союзну къан кьайнатхан заманларында окъуна ол кьыраллада жашагъан адамларыбызгъа бла бизге байламлыкъ тохташдырыгъа жол ачылгъаныны кьууанчын а айтып ангылаталлыкъ тойюлме.

Хапарыбызны баи жигити Бытталаны Абдулбахид (Тюркде жюрюген тукъумлары - Табакчылары) эки жашын - Нуруллахны бла Арифни да нёгерге тутуп, кеси машинасы бла алгъа Къарачайгъа

– ата-бабаларыны туугъан журтларына, андан сора Нальчикге келип, ахлу-жсууукъгъа, - миллетни адамларына тюбеп, артха кесин дуниягъа жангыдан жаратылгъан сунуп кетгени эсимдеди.

Мен ол заманда аланы юслеринден жазгъан затымы басмагъа берир акъылгъа келгенимден сора (быйыл июнь айда) Абдулбахидни эгечинден туугъан жашиха – Мехметге тюбеп къалама Нальчикде. Ол илму иш бла кюрешиген жашиды. Тюркден бери да ол жумуш бла байламлы келгенин айтханды.

Сора кёп заман озмай кесими тёртге айланган кьарындашым Акъбелланы - Шауаланы Исмайлны жашы Ахмед бизге кьонакьгъа келип къалады. Ала хычыуун хапар айтхандыла Абдулбахидни бла аны жашларыны юслеринден: сау-есендиле, халкъда намыслары жюрюйдю, миллетибиз деген адамладыла.

Нуруллах эртте окъуна илмуну жолуна тюшюп, бу уллу иште кесини ахины муратына жете баргъанын эшитип да кьууанганма. Ала чыгъарыгъа айтхан журнал дуния жарыгъын кёргенине да алай. Ол бусагъатда профессорду, Коня шахарда университетде ишлейди.

Абдулбахидлары Нальчикге келген заманларында Нуруллах Америкагъа окъургъа жыл бла жарымгъа тебиреп тургъанын айтып, анга ары «Коммунизмге жол» газетни жибере турурумуну тилеп, адресин да кьоюп кетген эди. Нуруллах манга айып этмесин, ол борчну почта боюнуна

алыргъа унамагъан эди.

* * *

Тейри, къарачайлы поэт Къаракетланы Юсюп болмаса, ол кюн мен Тюркден келген къонакълагъа тубемезлигим баям эди. Солууда болгъаным себепли, иште табылмагъанымдан сора юйге телефон бла сёлешип чакъыртханды Юсюп.

... Къонакъла ючюсю да келбетли адамла, - аланы бетлеринден, кёз къарамларындан да жүрекленди жылытхан жылыу ура эди. Хар айтхан сёзлери басымлы, кёзбаусуз. Ала ата-бабалары Къарачайда Къарт Журт элде туууп ёсген адамла болгъанларын билдим, хапарлаша, шагъырей бола келгенимде.

Бытталаны Абдулбахидни беш жашы бла эки къызы бардыла. Бери – биргесине уа эки жашын – Арифни бла Нуруллахны алып келгенди. Нуруллах тарыхчыды, университетде ишлейди. Кеси да юйюрню бек кичисиди. Къарачай, малкъар халкъланы тарыхларыны тинтиуге уллу къыйын салады. Аны себепли Тюркде жашагъан таулуланы, ала ары къачан, не хыйсапдан кёчгенлерини юсюнден ол хапар айта туруп, не атасы, не тамата къарындашы аузуна чапмадыла, - жашны билимине, ангылауна киши чурум тапмазлыгына аланы толу ийнанганлары халларындан таныла эди. «Къарачай-малкъар халкъда Нуруллахча жашларыбыз кёбюрөк болсала эди», - деп окъуна айтхан эди Ариф, къарындашын махтагъанына бир кесек уялгъан да эте. – 1950 жылгъа дери бизни халкъдан окъуп билим алгъан хазна адам болмагъанды, элледен тышына чыкъмагъандыла. Тюркде кёп партияла къуралгъанлы уа, демократия кючле хорлагъандыла, кёчгюнчюле да окъуп билим алыргъа, къырал къуллукълада ишлерге, миллет маданиятны, тилин айнытыргъа онгла къуралгъандыла...»

Абдулбахидни беш жашыны да бийик билимлери барды. Фарукъ – инженер-къурулушчу, Исмайыл – педагог, Стамбулда бир районну школларыны таматасыды, Ариф – экономист, Атнап – Измир шахарда телевиденияны режиссеруду, Нуруллах, айтханыбызча, илмуну жолун сайлагъанды, Эскишехирде (Эски шахар) университетде ишлейди. Юйюне къайтыхандай, билимин ёсдюрюрге жыл бла жарымгъа Америкагъа барлыгъын айтханды. Къызла башха тукъумлагъа чыкъгъандыла – Нурхаят төрт, Себахат а сегиз сабий ёсдюредиле.

Абдулбахид билимли, халкъны арасында намысы-сыйы жүрюген адамды. Ол кеси ёмюрюнде жерчилик, сатыу-алыу бла кюрешип келгенди. Пенсиягъа чыкъгъанды. Болсада ишден айырылмагъанды. Динни юсю бла билим алыргъа суйгенлеге бек болушады. Ол кеси да окъутады, окъургъа суйгенлеге ырысхы жаны бла эс тапдырады. Бусагъатда, Тюркде диннге уллу эс бурулупду, университетде окъуй тургъан жашла, къызла окъуна дин билим алыргъа итинедиле. Бусурман диннге мажюсю адетле киргендиле да, энди динни аладан тазаларгъа керек болуп турады. Былайда айта кетейим, Абдулбахидни жашлары ишлери не ауур, жууаплы эсе да, беш ууахты намазларын къоймайдыла. Ислам

динни юсю бла билим алыргъа суйгенлени Тюркге жибералсакъ, Абдулбахид къолундан келген болушлукъну артха салмазлыгъын таукел айтханды. Кертиди, ары адам жиберир ючюн эки къыралны арасында келишим болургъа керекди. Бусагъатда, Тюркню бла бизни къыралны араларында хал игиге айланганлы, баям, ол ишни тынгылы этерге къолдан келликди.

Къарачайлы къарындашларыбыз Малкъаргъа нек келгенлерини юсюнден биз да соргъунчу (баям, соргъан да этерик болмаз эдик, къонакъгъа не айланаса, не жюриойсе деп соргъан адет жокъду бизде), кеслери былай айтып ангылатдыла:

- Биз билгенликден, малкъар халкъ адабиятда, маданиятда, илмуда кёпледен алгъа барады. Аны себепли бир къауум адамгъа тюберге, малкъар тилде чыкъгъан китапла, газетле, журналла да ала кетерге деп келгенбиз...

Мен билип, къонакъларыбыз «Нюр» журналны редакциясында ишлеген жазуучула Гуртуланы Элдар, Токумаланы Жагъафар бла, бизни газетни бир къауум журналисти бла да тюбешгендиле, Нуруллах а белгили тарыхчыбыз Мызыланы Исамайыл бла тынгылы хапарлашханды. Токумаланы Жагъафар, Мокъаланы Магомет, Журтубайланы Махти Къуранны малкъар тилге кёчюре тургъанларын билгенлеринде, алагъа жүрекден ыспас этгендиле эм «Бисмил-лахир-рахманир-рахим» деген жазуулары болгъан уллу къаты къагъытны алагъа саугъагъа бергендиле. Сау болсунла, манга да тюрк тилли халкъла дунияны башында къайсы жерледе жашагъанларын кёргюзтген картаны саугъа этгендиле, андан сора Кязимни назмулары басмаланган тюрк журналны да бергендиле. Тюркде, Арабда, Кавказда эм башха жерледе жашагъан таулуланы араларында байламлыкъны кючлер муратда, анда, кеслеринде, къарачай-малкъар тилде журнал чыгъарыр акъылгъа келгенлерин да кёллери кётюрюлюп айтхандыла.

Таулула Кавказдан кёчген заманланы эсгерирге тюшгенде уа, Абдулбахид да, жашла да терен сагъышха кетдиле. Ол кезиуде кабинетни да шошлукъ бийледи. Биз, бир сёз айтмагъанлай, къонакъланы огъурлу сыфатларына къарагъанлай турдукъ. Нек эсе да, мен ала олсагъатда Къарт Журтну бешик жырына тынглай тургъан сундум. Ол бешик жырыны сейир дуниясы, аны шаудан сууу, ана сютюнню тазалыгъына тенг болгъан макъамыны тауушлугъу бар акъылларын бийлеп, къонакъда болгъанларын да унутдургъан болур эди, баям... Нуруллах, бир заманда башын ёрге кётюрдю да, аз жётел этип, тамагъын ариулады. Сора былай айтды:

- Халкъны туугъан жеринден орус-кавказ уруш искилтин этгенди. «Уллу Хож» деген жыр ол заманда этилгенди. Анга тынгыласанг, аркъа жиклеринг къалтырайдыла. Жыр керти да болгъан ишни юсюнден хапарлайды. Орус-кавказ урушну кезиунде къарачайдан 850 юйюр кёчгенди. Къысхасы, ол урушну хатасы бизни халкъгъа да жетгенди. Биз билгенликден, Биринчи ата журт урушну кезиунде жол тыйылмаса, тыш къыраллагъа – Тюркге, Арабха дагъыда кёп таулула кёчерик болур

эдиле. Атабыз Абдулбахидни анасыны эгечи бюгюн да сауду, Къарачайда Къарт Журтда жашайды. Ол озгъан заманладан бизге тынгылы хапар айтыучуду...

Тюркюле бла тилибизни жууукълугъу, динибизни бирлиги таулулагъа жашау этерге иги болушхандыла. Къарындаш халкъ бизни адамларыбызгъа не жаны бла да эс тапдырыргъа кюрешгенди. Алай туугъан жерге термилиунно азабы тёлуден-тёлуге ётгенлей келгенди. Болсада дуня кыйынлыгъы алагъа Кавказдан хапар алыргъа онг бермей тургъаны.

Башхамыды, биз да алай болуп тургъанбыз – Тюркде, Арабда жууукъларыбыз жашагъанларын къартладан эшите-эшите тургъанбыз, аланы саулукъларындан да бир тюрлю бир хапарыбыз болмагъанды. Бюгюнлюкде биз жууукъну, тенгни табаргъа, бир бирге къонакъгъа барыргъа онг берген заманнга баш урабыз. Болсада тыш кыраллада жашагъан адамларыбызны кёбюсю кеси тукъумларын жюрютмегенлери жарсыулу ишди. Ол да кёп тюрлю жашау болумла бла байламлыды. Сёз ючюн, тюркюле 1930 жыллагъа дери аталарыны атын тукъум оруна жюрютгендиле. Къысхасы, ол бу тукъум деген адет болмагъанды. Эсигизде эсе, Къазахда, Къыргъызда да алай эди. Сора Тюркде атасыны атын тукъум орунуна жюрютюнюно къояргъа деп оноу этиледи. Ол анда жашагъан таулулагъа чойре тюшеди. Юлгюге, тюрк тилде бир тюрлю бир магъананы тутмагъан тукъумланы тюрлендирирге деп тохтаидыла. Андан сора Бытталары – Табакъчылары, Шауалары – Акъбеллары, Салпагъарлары – Домбайчылары боладала. Бирси тукъумла да анга кёре. Алай уллудан башлап гитчеге дери да кесини тюз тукъумун билмеген жокъду.

Энди, жол ачылгъанлы, - халкъ бири бирине барып-келип, жууукъну-тенгни жокълагъандан тышында да, Кавказдан Тюркге эрге чыкълан кызыла окъуна бардыла. Юлгюге, бу арт эки жылда Къарачайда жашагъан Къырымшаухалланы кызылары Тюркде жашагъан Батчаланы жашларына, Батчаланы кызылары уа Салпагъарланы жашларына баргъандыла. Андан киеу нёгер келип, той этип, адет-тёресини бла элтгендиле кызыланы.

Нуруллах жюрютген тергеуге кёре, бусагъатда Тюркде жыйырма мингнге жете къарачайлы бла малкъарлы жашайдыла. Аланы ючден экиси шахарлада турадыла. Алгъын таулула элдеде кечингендиле – гитче къарачай, малкъар элчикле (хар биринде 150-200 адам) онтёрт бола эдиле. Энди аланы кёбюсю чачылгъанды. Билимге, илмулгъа, сатыу-алыуула жол ачылгъанлы, кёпле шахарлагъа, неда аланы тийирелерине жыйышхандыла. Бек кёп Эскишехирде турадыла: анда къарачайлыланы бла малкъарлыланы саны юч мингнге жетеди, аны къатында элдеде да аллай бир болур.

Жаланда къарачайлыла бла малкъарлыла жашагъан онеки эл барды. Ала Токад эм Анкара областылада эки таулу тамам тюркюлю эллени арасында орналгъандыла да, алада жашагъанла ёз тиллерин, адетлерин, төрелерин унутуп къоярла деген къоркъуу бизни адамларыбызны ты-

нгысыз этеди. Къаршы жууукълары бла бир юйюр къурагъанла окъуна бардыла.

Ол ишни юсю бла кѣчгюнчюлюкде жашагъанлагъа кѣп иш этерге туюноп турады.

Бек алгъа, башда белгилегенибизча, къарачай-малкъар тилде журнал чыгъарыр акъылдадыла. Бизден газетле, журналла, китапла жетдирип турадыла. Бек игиси неди десегиз, Тюркню оноучулары тышындан бары анда жашагъан адамлагъа ъз тиллерин, маданиятларын унутмаз, ол угъай эсенг, айнытыр ючюн онг бериуден, болушуудан баш тартмайдыла. Къарачайлы, малкъарлы, черкесли халкъланы эм башха миллетлени келечилеринден илмуланы кандидатлары, докторлары, жууаплы къуллукълада ишлегенлери кѣпден-кѣп бола баргъанлары да аны хайырынданды. Юлгюге, Эскишехирде эки уллу больница барды да, аланы бирини баш врачы къарачайлы жашды – Салпагъарланы Йылмаз (Наурузов), ол бирси больницаны баш врачыны экинчиси уа Быгталаны (Табакъчыланы) Люфийди. Салпагъарланы Мустафа уа Измир шахарда аты айтылгъан врачды, сюеги сыннганланы, чыкъгъанланы багъыу жаны бла бек уста адамгъа саналады.

Аскер къуллукъда атларын айтдыргъанла да аз туюнолдуле. Малкъарда Шакъманланы тукъумдан генерал окъуна барды.

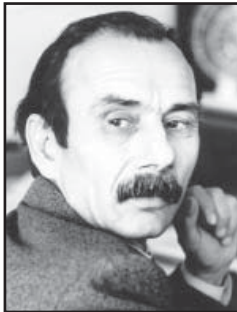
Энчи иш бла кюрешип, байлыкълары бла атларын айтдыргъанла да кѣпдуле. Алай кѣчгюнчюлени арасында кесин кѣтюрген, башхаланы эниш этип сѣлешген адам жокъду. Аланы араларында къарындаш шуѣхлукъ кючлюдо, билеклик этиу, эс тапдырыу уллуду. Къууанчларын бек жарыкъ, къуралыулу, адеп-къылыкъны сакълап, миллет адетлени излемлерине тийишлиликде ашырадыла. Ол а ѣсюп келген тѣлюге ышаннгылы жашау дерсди.

... Къонакъла жолгъа атланыргъа бек ашыгъа эселе да, эски ата журтларындан айырылыргъа суймегенлери уа айтхан сѣзлеринде, терезеден тышына – Кавказ таулагъа кѣз къакъмай, тансыкълап къаргъанларында ачыкъ таныла эди. Ала машиналарына миннгенден сора да артха къарай эдиле.

***ШАУАЛАНЫ Хасан,
жазыучу.***

АКЪАЙЛАНЫ Тахир

КЪАРА ЖУЛДУЗ

Роман

(Баргъаны)

Хурметли шуёхум, къуру кесимде туйюлдю иш. Бу тиширыуну губурош къатып, къансыз - жансыз да болуп, эринлерин чайнай олтургъанын бир кёре эдинг сен. Аны шёндюгю халын, болаллыкъ эсенг, кёз аллынга келтирирге кюреш. Акъылында бла сагъышында не затла къайнагъанларын, мыйысын кюйдюре тургъан ачыуну кючюн кёрюзт деп къысма мени. Аллаи онг таба эсенг, бу амалсыз жанны ич халын кесилигинг бла ангыларгъа кюреш.

Ол ишни ауурлугъун сени юсюнге атып, кесими халымы айтыргъа эди мурамым. Аны уа эталырма - эталыр деген базыныулукъда эдим би-ягъында, бусагъатда уа акъылыма жыйышдыра келген оюмларым шайтан жели кётюрген орам букъусунлай болуп къалдыла.

Сени кёлюнге, шуёхум, не зат келгенин биле болурма дейме. Ол тиширыуну бетине тюкюре, бетин бедишинг бла кюйдюре турмаймыса бусагъатда? Манга уа тырманланы бла айыпланы ауурдан - ауурун айырып салмаймыса? Къайда болса саякъны, жетген жерде кишилеге тешек бола айланган къахмени жийиргенчли жашауу бла кёлюмю нек бузаса демеймисе да манга?

Кёлкъалдым жокъду санга. Кесими сагъышларым да, бу къызын юсюнден айтханда, сеникиледен узакъ туйюлдюле. Гюняхы кесини болсун, агъачы - саны, бети - кефи бек ариуду, мен а, сен айтханлай, жийиргенип къарайма анга. Тюз макъа мыллыгына къарагъанча. Аны себепли, кёлюм къалгъан угъай эсенг, бу ишге экибиз да бир кёзден къарагъаныбыз ыразы этип турады мени. Болсада, арта сокъураныргъа иш тюшер деп сагъышланалмайбыз ансы, бирси жанындан къарагъанда, бу насыпсыз жанны гюняхына кире тургъанча да кёрюнебиз. Ол бери кеси ыразылыгъы бла келмеген эсе уа? Зорлукъ аууна тюшюп тура эсе уа ол насыпсыз?

Харихан экинчи кере сёлешгенинден сора, акъылыма бир белгили зат алалмагъанма, аны ауазы, не эсе да бир уллу къарыу болуп, тенгиз толкъуну ишхерини атханлай, эшик таба быргъап ийгенди мени. Къайры баргъанымы бла не этгеними уа къайытып жериме олтургъандан сора билдим.

Тюз Харихан буюргъанча, эшикни ачханма мен. Нёгерин, ол а, агъан киши кибик, бир мазаллы къарамай, артха ыхтыргъанма да, отоу ичине,

билегинден хыны да тартып, Хариханны кесин кийиргенме. Къонакъбайымы бир кечеги багъасын соргъанма анга, жууабын а къулагъыма алмагъанма. Бохчамы чыгъарып, аны уа, насыпха, иги кѣпчек этип салгъан эдим жаныма, Хариханны къолуна тутдуруп къойгъанма.

Эки жингиригин тобукъларындан айырды къонакъбайым. Къурушхан аркъасын къыйналып тюзете, ачыуу юйюкдюрген бетин манга ачды. Эки кѣзон къургъакъсып, бет къанын бираз сабырланып кѣргенимде, сейирсиннген - къууангган да бир ызгъа этдим. Манга къарагъанлай бир кесек мычыды отоуну иеси, къургъакъсыгъан эринлерин тили бла жумушатды. Манга бир ыспас - бюсюреу сѣз айтырыкъ сундум мен, ол а мен акъылыма иш алалмазлыкъны айтып къойду:

–Экибизден къайсыбыз бек алданнганын билмейме ансы, сен да, менден хазна башха болмай, алдаулукъда жашайса. – Жууабынг къалайды мынга дегенни кѣзлери бла билдирди къонакъбайым.

Бир зат да ангыламадым мен. Билмей тургъанымлай айтылып къалгъан бу къужур оюмгъа жууап табалмадым. Халыма тошюндо дейме къыз. Былай апчырыгъымы алгъадан окъуна биле болур эди ол, кечирген халда къарады манга:

– Сен, аланы адамлагъа, кесинги да аладан бирине санап, адамла арасында жашайма деп тураса. Адамла арасында адамлыкъ да бар сунуп. – Даулашып къореше дедиле аны кѣзлери. – Мен а билеме. Мен бек эрте билгенме аны. Кесим адам туююлме да туююлме, ол хакъды. Манга адам болургъа къоймагъанла уа? Ала уа адамламыдыла?! – билегин эшик таба атды. – Сора сен да... бери келиучюледен бири...

Къонакъбайым менден жууап излемеди. Ол ачыуун селейтирге къореше, мен а аны айтханын акъылымда бишире, бир бирибизге чырмау этмей бираз олтурдукъ. Мен, андан бери бир сѣз къошмай тургъаным тапсыз кѣрюнюп, не эсе да айтыргъа башладым. Бу тиширыуну: «Сора сен да... бери келиучюледен бири...» – дегенни мурулдап, акъылындагъыны арысын ичине жутуп ийгени болду сѣлеширигими келтирген. Ушакъ нѣгерим а, къолу бла белги берип, ауузуму тыйып къойду.

Бу увахтыда акъыл тирменим бек къыстау бурулгъан эди, алай мыйымы теренинде къымылдагъан соруугъа жууап табалмай къойгъан эди. Иги кесек заман озгъандан сора билгенме къызын не айтырыгъын. Мени къачыма жагъылгъан кирден сен да таза туююлсе дерик болур эди, баям, ол. Мени намысымы аякъ тюплерине малтагъанладан алай узакъгъа кетмегенсе дерик болур эди. Битеу адамланы юслеринден, мени да алагъа къошуп, алай сагъышланыргъа къызны къаллай сылтауу, не эркинлиги болгъанын артда билгенме.

– Охо да, сени юсюнгден неге айтама. Кеси багъангы кесинг биле барырса, дурус бичалырмыса ансы. – Мени ючюн къайгъылы болгъан халда бир кесек мычыды бу адам. – Мен а... Адам туююлме дегеним бошду. Терек да туююлме мен, таш да туююлме энди. Мен бир зат да туююлме. – Терен къюсюндю. – Агъачым, чархым деп жокъду мени. Ачлыкъдан бла токълукъдан билгеним да жокъду. Сууукъ - жылы деп да сезмейме мен, аны себепли уа ауруйма деп къоркъмайма. Насыбымы тас этеме деп, ол

не зат болгъанын билмегеним ючюн, жарсымайма энди мен. Аны себепли уа ёлеме деген кьоркьууну да билмейме. – Сен а кьайры ангылагъын мени деген ачыу мутхузлугъу кёрюндю кьонакьбайымы бетинде. – Мен жокьма! – бираз сагъышланды кьыз.– Жокьлукьда уа айып да жокь, гюнях да жокь. Жокьну бедизи да жокь! – бетин кьол аязлары бла жапды. – Ма аны ючюндю кесими жокьлукьгъа берип кьойгъаным.–Жиляды. – Жокьлукь кьарангысы кёп да мажалды мени бар болуп тургъанымдан эсе. Кьабыр суугъу кёп да игиди бу жашауну жийиргенчли жьлыуундан эсе.

«Ол алайда олтуруп, мен а – былайда... Ол, кеси алай терен ийнаньулукьда айтханнга кёре – жокь, мен а, кесими тергеуюм бла кьарасам – бар... Ол – жокь, мен – бар... Къалай болады да бу? Барны бар этген неди да, жокьну жокь этген неди? Бу кьыз неден болгъанды жокь? Мен а кесими бар этип не ючюн турама?» – бу соруула башымы ичинде шайтан желча бурулдула, жууаб' а шо бирине табылмады.

«Мен жокьма». «Бар болгъандан эсе, жокьлукь игиди манга». – Къайда, къачан, кимден эшитгенме мен мынга ушагъан ол бушуулу оюмну?» – былай сагъышланып къалдым да, кьызны андан ары айтханын иги айыралмадым. Бир кесекден сора уа хар зат эсима тюшдю.

Ол заманда мен гитчечик эдим, магъанасын да хазна ангыламай кьойгъанма. Ана кьарындашымы юй бийчеси айтхан эди: «Ай мени жокьдан бар этген Аллахым! Мындан эсе жокьламай кьойсанг эди уа!» – деп. Баш иеси урушда ёлгенди аны, бу бушуулу сёзюн а Къазахстанны кьуу аулагъында тёрт да сабийини кьабыр тебечиклерини аякь жанларында тохтап, кёкте кьарап сытылгъан эди, харип, ол къатын.

Кесими анамы айтханы уа? – муну да, жюрегим титирей, эсима энтта келтирдим. – Эгешчигим, алай бош угъай, жаным - тиним болуучу кичи эгешчигим эди, не эсе да бир кьызыу ауруу тийип, терк окьуна кьойюп къалды. Анам а, ол да кьыйын саусуз болуп, тешекдеди. Жаннетли болсун, харип, кёп турмай кеси да кьызчыгъыны жанына баргъан эди. Бир сабийчигини ёлгюнюн ызындан тарала, бирси сабийин а (мени) жюрегине кьысханлай сытылгъан эди ол: «Мындан эсе мени дуниягъа жаратмай кьойсанг эди уа, эй Аллахым!» – деп.

Бу затланы эсима келтире, акьылымда чайнай, иги кесек олтургъанма, баям, мен. Башымы кётюргенимде, кьонакьбайым, эки кьолун тобукьларына бошлап, манга кьарап тура эди.

– Кеси кесинги жанынг саулай жокь этип бош кьойгъанса... – Акьылымда бир тюрлю оюм бишгени иш болмагъанлай, былай айтып ийдим мен. Аны айтханымдан сора уа, сейир тьойюлмюдю, сёзле тилиме кеслери алларына келе башладыла. – Адам дуниягъа кеси ыразылыгъы бла, кесини жан излемин жалчытыргъа къастлы болуп келмейди. Аны кесинден тышындагъы бир башха кьарьу келтиреди жанны жашаугъа. Келген бир этди эсе уа, ичер суу тауусулгъунчу, бизде алай айтадыла, жокь болмайды ол. Игими кьуралады аны жашауу, насыбы тутмаймы къалады – солур хауасы жетген къадарда бар болгъанлай турады.

Бар да жокъ мында, жокъ – бютюнда жокъ... – Тюрсюнсюз ауазгъа салып, манга тюрсюнсюз да къарап айтды къыз. Керти да жокълукъ теренинден селешди ол.

– Алай, жокъну жокъ билгени кибики, барны да бар биледи. – Къонакъбайымы сёзюн бёлдюм, былайда акъылымы тизгинин бироз жыймай да болмадым. – Ма, сёз ючюн, сен, бар болуп тургъанынглай, кесинги жокъ этип къойгъанса. Даулашмайма, кесин бар этип сакъларгъа кюрешгенден эсе, жокълукъ къарангысына бошлап къойгъан тынчыракъ болур. Алай, сен да даулашма, сууукъ, къарангы жокълукъгъа тумаланып кетгенден эсе, не къыйын да болсун, кесин барлыкны жарыгъында сакъларгъа игиди. – Къызны кёзюне тюрслеп къарадым, кёллю бла тынгылагъанына къууандым. – Ма алайды, эгечим. Сен бюгюнлюкде, не жокълукъ теренине жутулмай, не барлыкъ жарыгъына чыгълмай, орталыкъда тураса. Кесинги барлыкъ гюренинде тыяр ючюн, жалаңда ары жанына салып тургъан аягъынги бери алып къояргъа керексе. Ол а, ийнан мен айтханнга, сен сунганча къыйын иш туйюлдо. Жалаңда бир аз - маз къарыу салырын керекди!

– Къарыу? Къайдан алайым да мен ол къарыу дегенинги? Жокъну къарыуу боламыды? – кеси кеси бла ушакъларханча шыбырдады къыз, сора манга бурулду. – Кесими мында тыяргъа кюрешгеним жокъду энди мени. Кимге деп, неге деп?! Кесими ары, жокълукъну сууукъ къарангысына дейме, атаргъа окъуна кючюм къарымай турады.

– Кесинги жокъ этип тургъан, къайытарып айтама, сен кесингсе. Ол а, мени тюз ангыла, къарыусузну ишиди. – Ауазыма къаты тауушла къошуп селеше башладым мен. – Къолунг - аягъынг сау, акъылынг, Аллахха шукур, таза, тюз. Алай эсе уа, кесинги жокъгъа санап къояргъа бир сылтаунг жокъду сени. Эркин да туйюлсе алай этерге! «Мен жокъ туйюлме!» – дегенни бир айтчы кесинге. Жашаргъа бир заманда да кеч болмагъанын бир ангылачы! Ёлюрге уа хар заманда эртте болгъанлай турлугъун акъылынга бир алчы. Ма анда табарыкъса сен къарыуну. Жалаң олду санга болушурукъ! – солуу айландырдым, ауазымы сыйдамыракъ этдим. – Андан сора уа, кесинг кёрюрге, сени болушлугъунг керекли болгъанла да чыгъларла, санга жардамлыкъ къол узатханла да табылырла. Ол сен къара жинлеге бла хыйлачы ибилислеге санап тургъанланы арасында адамланы эслей, аланы адамлыкъларын кере да башларса бироздан.

Биягъы биз шум болдукъ. Айтыр затларым тилими къыйырына келип турадыла, алай ушакъ нёгеримден бир зат эшитирге керекме былайда. Мен аны сакълар тынгылайма, нёгерим а бир затдан сагъышы болмагъанча, керти да жокъгъа ушап олтурады. «Сен бусагъатда не да айт, шуёхум, – бу сагъышда къарадым къонакъбайыма, – эсинг жериндеди. Эси бар а – кеси да бар».

Бир заманда, мен аны бу жокълукъ болумундан чыгъларып акъыл этгенимлей, ауазы эшитиле башлады.

– Билемисе... Сени манга «эгечим» деп селешгенинг... Алай айтып санга дери бир адам селешмегенди манга. Нечик иги кёрюндю. – Къыз бетин манга кётюрдю. – Сау бол... жийиргенмегенинг ючюн. Мен да бек сюерик эдим санга... «къарындашым» дерге. – Башын энишге бошла-

ды. – Алай... мен билеме. Биз эгеч бла къарындаш болмазлыгыбызны дейме. Сен да, ачыкъ айтмайса ансы – мени къыйынлы жанымы андан бек сындырыргъа кёзюнг къыймагъаны кёрюнөп турады – билесе. Айып этмейме. Сейирмиди да, мени кибиклеге къарындаш болургъа ким кюсеркиди? – Ачы - ачы сытылды.

Былайда мен сёз къатышдырмадым. Айтханым жарай башлагъанча кёрюндю да, ол «ачхычны» тас этип иш къоярма деп къоркъдум.

– Андан сора да, – ушакъ нёгерим башын кётюрдю, – сени бу урушханынг... Азламы урушадыла манга, азламы къутурадыла! – къарамын бир жанына къачырды. – Таныгъанла да ууатадыла жарлы жанымы, танымагъанларым да сындырадыла. Бусагъатда сен айтханча уа... – Кёзлерине узалды къыз, бурунун тартды.

Бу жол да зат айтмадым. Сёзюм бу насыпсыз жанны жүрегине асыу болгъаны кёлөмю басды. Аны бла бирге уа къалай эсе да бир хычыуун сезим да келди ичиме. Ангылаймыса, бу къыз манга жууугъуракъ, багъалыракъ да бола баргъанча кёрюнеди. Акъылымы кесими ич ауазыма сагъайтдым, алай муну ангыладым деп билгеним а болмады

Къонакъбайымы тунчукъдуруп тургъан тюнголую туманы аз - маз жукъара, аны акъылын бузлатып тургъан сууукъ билинир - билинмез ташала башлагъаны бекден - бек сезиле барады. Ол кеси, халына кёре, аны алыкъа шарт билип да болмаз дейме, алай манга уа, не айтыуунг барды, бек хычыуун тиеди. Болсада, журналист къаным уянганды, баям, ушакъны жарыгъын бу адамны къадарында манга къарангылай къалып тургъан жерлерине бурлугъум келди.

– Соргъанны айыбы жокъду, сен...

– Андан айыпдан сакълансын башынг, сен заманында бек тынгылы соргъанса, мен да унутуп туйюлме сорууунгу. – Къонакъбайымы ышармыш этгени бу жол игирек эсленди. – Айтхан эдим да хапарым узун да, ауур да боллугъун. Анга къайытыргъа кёлөм тартмагъандан къоноп турама. Ким биледи, бара баргъан заманда иш... – эки кёзюнг сейирсиниуде ачып бурулду манга. – Керти окъуна, айып этме, мен акъылдан шашып жаншай турама.

Сёз нёгерими айтханын ангылаялмадым мен, соруулу болуп къарадым анга.

– Да не? «Ким биледи, бара - бара...» Неге ышана болурма мен?! – биягъында кёзлеринде аз - маз эсленген жарыкъ булутчукъну, кирпичлерин энишге учхалата, жиялукълары бла жууду.

Былайдан не халда кетгеними айтыр кереги жокъду. Дауургъа да, мени бу къыйын болумгъа салгъаны ючюн, дау айтмайма. Мени жаныма бир жардамлыкъ этер мурат бла келтирген эди ол. Аны дарманы да, кёрдонг, болушмады манга, Кетинону да табалмадым. Ичими къалын мудахлыкъ бла терен тюнголуюлукъ алып, не ишимден къууанмай, не жашау татыуун сезалмай башладым. Бу халда да, умутуму къарысуз солуууна тынгылай, бир ыйыкъ кечиндим. Андан сора уа, мында кесиме жер табалмагъанлай, ары жетгенимлей Кетинодан къагъыт аллыкъма деген умутум а къайдан боллукъ эди, жолуму артха буруп салдым.

«Андан сора бир тиширыу табылмазлыкь кибик, Дауур айтханлай, адамча таныгъан окъуна этмеген адамым амалтын кесими бу чекге жетдирип!» – ма былай урушама кесиме. Ол а, Кетино, кёз аллымдан кетерге унамайды. Бирде ол уллу, ол ариу кёзлери бла чакъырады кесине, бирде ол жылы, ол татлы ауазын окъуна эшитдиреди. Андан кёп болмай келген къагъытны окъугъанымлы уа не бу суйген ишиме кёлном бла берилалмай, не къатымдагъы шуёхларыма бет жарыгталмай тохтаганма.

Ишимми дейме кесим а, шуёхларыммы дейме? Ала уа не болсунла, Фазийяны бетине окъуна алгъынча къараяла болмам дейме. Мени къарамымдамыды ол, Фазийяны бетиндемиди, не да болсун бир мутхуз ауана эсленгенлей турады бу арт заманда. Бир жол а, насыбыма, Кетинону атын да ычхындырып иймегенме ансы, ол кече анга айтхан сёзлерими Фазийлягъа да къатлап къойганма. «Топпанбаш жүжежкчигим», «мени гитче обурчугъум», – деп.

Фазийля уа, бу да бир обур затчыкъды, алай шартны эслемей ычхындырлыкьмы сунаса, сейирсинип бурулду манга: «Ох-хо-оо! Жангы сёзчюкле да алып келген кёреме да сен а тау артындан!» – дегенни айтып кюлдо.

Башир, сау къаллыкь, бек теренден ангылагъанды мени халымы. Ишиме къалай тюрлю узалгъанымы айтдым, сен да тюшоннген болурса. Сора Кетинону къагъытында да сенден жашырыр заты жокъду. «Шарахны жүзюмю бишгенди. Быйылча ауур бир заманда болмагъанды муну бу керти да жаннет азыгъы деп къууанады огъурлу къарт кеси да. Алай бек нек битген болур ол терек? Сени келмей къалмазлыкьгынгы билип? Мен алай сунуп турама. Жүзюм терекни да жүреги болур дейме. Ол да, тюз менича, сую, тансыкъ бола да биледи!»

Жашыргъан сени болсун, битеу дунягъа эшитдирип окъуругъум келеди Кетинону бу сёзлерин. Алай къуру ол халда болса эди уа аны жазгъаны. Бери бир тынгылачы: «Ма алай суюбиз жүзюмюнг бла менинг сени. Алай сакълайбыз. Экибиз да бир болуп. Сюймеклигибизни, тансыкълыкьгыбызны да бирге къошуп. Алай сен а... Сен а келме бери. Мени жаншагъанымы акъылынга алма сен, жанынгы да къыйнама. Кел...ме. Санга алай иги боллукъду, кесим ючюн а къайгырыуум жокъду. Кел...ме. Изле...ме. Унут да къой мени!»

Къарачы, къаллай хапарла айтады Кетино. Сора ахырында уа келме деп къояды. Излеме деп. Алай ол бу «кел...ме», «изле...ме» дегенин не магъанада айтады? Бу сёзлени экиге - экиге бёлуп да нек жазады? «Келме» дегенинден эсе «кел» дегени аууруракъ басмаймыды базманны табагъын? Энди къагъытны былайчыгъын бир окъучу. «Мындан алда, санга тансыгъымы бираз селейталыр эсем деп, тюз алайчыкъгъа барып къалганма. Тюз ол кече экибиз баргъан заманда. Сени алайда табарыкъ сунуп бардым кесим а, алай...».

Ангылаймыса энди, барырыммы сакълайды Кетино, огъесе бармай къалсаммы суюди? Былайчыгъына уа бир кёз жетдиричи: «Ары да къара-

дым, бери бурулуп да тинтдим тийрени, сени табалмадым. Къайытып кеталмадым дагыда. Мен кетгенлей, келип иш къалырса деп къоркъдум. Сен да былайда излерсе мени, тапмасанг а, менича къыйналырса деп. Сора, бу жерчикде жүрегиме бир байтамал хошлукъ, бир татлы ырахатлыкъ келди да, сен къатымда болган заманда сезген эди мени жаным жашауну аллай иги татыуларын, алайда олтуруп къалдым.

Тенгизге къарап, аны терен солууна бла шыбырдап «айтханларына» тынгылап кѐп турганга. Билемисе, тенгиз да мени бла бирге ахтынып турганды алайда. Санга асыры тансыкъдан ахтына эди тенгиз да! Къурашдырып айтхан сунма, тенгиз да, тюз менича, сени атынгы шыбырдап турганды. Толкъунларын булгъап да сени чакъыра эди тенгиз. Къуру кесине деп угъай, манга деп да чакъыра эди сени бизни огъурлу тенгизибиз. Манга болуша эди ол. Мени жангызлыгъымы бла мудакхлыгъымы кѐтюрала болмаз эди, экибизни бирге кѐрюрге сѐе болур эди дейме ол».

Жазганларында окъуна кѐрюнюп къалмаймыды бу къызны халы тап болмагъаны. Кѐресе да аны акъылы тунчугъа бла аяза турганын. Алай мени неден да бек къайгы этдирген а, магъанасына толу тюшоналмагъанлыгъыма, ма бусуду: «Сен манга къаллай акъыл кютгенинги кѐп къалмай биле кетгенме. Къыйынынгы зыраф эте тураса».

Обур а обурду, керти окъуна, бу Кетино. Кѐресе да, хар сагъынган заты бла, хар айтхан сѐзю бла кесине чакъыра турады мени, ашыкъдыра турады. Къогъузта, терилге. Сора бу «кел...ме» дегенни къошмай да къоймайды. Кесинден да жашырмагъанма аны обургъа санагъанымы. Мени гитче обурчугъум деп къойганма. Ёпгелеменди дагыда. Жаратып къойганды. Ушатып. Алай, айтама да, дайым къоркъганлай турама мен а. Жюрегим, элгенирге хазыр болганлай, ма былай къаты къысылганлай турады. Жаным къайры эсе да учунуп, дыгаласха къалып.

«Сени бла байламлы болган, сени эсиме келтирлик, сенден тансыгъымы алдырлыкъ затла, бир жашырын кючлери болур дейме аланы, билдирген - сездирген да этмегенлей, былай бир сакъчыкъ, бир женгилчик тартып, кеслерине элтип къоядыла мени». – Кѐремисе муну! Сора бу да: «...ич отоугъа кирип къалдым. Биягъы жериме олтурдум. Сен олтурган жерге къарадым. Шинтигинг жеринде, кесинг а жокъ! Сора, сени анда кѐрлюгюме толу ийнанып, андан манга сени кѐзлеринг ышарлыкъ сунуп, ол мнойюшдеги кюзюге бурулдум. Андан а кесими мудах кѐзлерим къарап турадыла».

Айтама да, хар сѐзю бла, хар солууу бла мени кесине чакъыра турады Кетино. Ичиме от сала турады хар эсгеруюу бла. Сѐз ючюн, ма былай: «Билемисе, сен биргеме болганында, тенгизни толкъун тауушлары былай бир ариу макъамча, бир тамашалыкъ жомакъча, хычыуунлукъ алып келе эдиле манга. Нечик зауукъ этип тынгылай эдим мен, кесинг кѐргенсе, ол кече тенгизге. Сени кесинг ачыкълаялмай турган сезимлеринги иш да кеси тилинде айта эди тенгиз манга! Бу жол а бир эриши тауушла, бир ачы къычырыкъла эшитилип къалдыла. Шарахны таурухунда кесин тенгизге атхан къыйынлы къызны ахыр къычырыгъы эди ол, сора аны бушууна жыйылганланы ачы сарнаулары».

Бек аманы уа ма буду: «... Керти жашаугъа жер юсюнде ашыргъан заманымы санга жолукъгъанымдан берисин санайма. Алай, ары асыры кеч болуп келгениме, энди манга мында жер табылмазлыгына терен тюшонуп, сени манга берген къадарыма жорек ыразылыгымы угъай, къызыу налатымы берлигим келеди». – Кетинону бу айтыуларындан не тюрлю оюм чыгъарыргъа боллукъду? Андан сора да, тенгизни алгъын «бир тамашалыкъ жомакъча, бир сейирлик макъамча эшитилген, хычыуунлукъ алып келген тауушлары» энди «кесин тенгизге атхан къыйынлы къызы ахыр къычыргыгы» болуп нек къалдыла Кетиногъа?

Окъуйма да, сагъышланама, сагъышланама да, жангыдан окъуйма. «Жашаргъа кеч боламыды да?» – деп сорама кесиме. Алай сорама да: «Угъай, жашаргъа бир заманда да кеч болмайды!» – деп жууаплайма арсарсыз. «Жашауну ётюрюю - кертиси боламыды?» – деген соруу жаратылады сора мыйымда. «Жашау жалан бирди. Бир шартды, бир хакъыйкъатды, – дейме жууапха. – Аны осал кезиуюн, ётюрюкдю деп, кесип атаргъа болмайды. Ол да сени, жарата билсенг, бир тюрлю ырысхынгды, байлыгынгды. Аркъангдан тюшюралмаз ауур жоююгдады ол, къолунгда уа андан ары барыргъа болушурукъ таягынгдады», – дейме.

Мен бир уллу акъыл юлешмей къойгъан эдим ансы, Шарах ол заманда окъуна айтхан эди: «Муну ич чалыуунда не да болсун бир ычхынган чыкла бардыла», – деп. Мен а Кетинону ич къыбыламаны терсине кёргозте башлагъанды деп ангылагама энди кесиме. Къоркъгъан этеме. Асыры къоркъгъандан, кесиме жер табалмай къалгъанма, ангылаймыса, мен. Кетино кесине бир хата этер деп къоркъама. Мени ары былай тёзюмсюз ашыкъгъаным да, не жашырыу, аны ючюндю. Сора кесими бир жанына салып къойгъаным да бошду. Алгъаракъда да бир сагъынганма. Бу сюймеклик дегенибизни талай тюрсюню, талай тюрлюсю да бола болур. Кесим Фазийлягъа бла Кетиногъа къутген сезимлени тенгешдирип сагъышланганлыгымды бу. Хау, экисин да бек сиеме, кертисин айтсам. Экисин да бек багъалы кёреме. Алай бу сюйгеним, бу багъалагъаным, бири уллу, бирси гитче демейме, бир кибиг' а туююлдо.

Жюрегими ортасында Фазийлягъа деп чакъдыргъан сюймеклигими айтханма. Ол мени жашаумду, къадар юлюшюмдю дегенме. Сёзюме сокъурану, аны арха алыу жокъду. Алай болуп тургъанымлай а, Кетино да бирси жанымдан.

Кёреме, шуёхум, келме бери дейди Кетино, бу жанына къарама дейди. Излеме мени, жюрегингден кери этип къой деп салады сёзю. Мени уа, быланы окъугъанымлай, ичими ол Есенинни жюрегин мукъут этген «жашил ёртен» алып къойгъанды.

Мен кесими Есенинни тенгшисине кётюрюр гынтты этген сунуп, кёлонг кюлмесин, шуёхум. Есенин ким болгъанын иги билеме мен, кесим аны къатында не зат болгъанымы да бек дурус ангылайма. Бу сюймеклик дегенибизни сагъышын эте олтурама. Кёлонге не зат келлигин биле тургъанымлай айтама кесим а. Дурусду кёлонгдеги: Хайям бла Шекспир да айтхандыла сюймекликни юсюнден, ол не зат болгъаныны юсюнден Хафиз бла Кязим да сагъышлангандыла. Мен а ала айталмагъанымды

айтырыкъма?! Аллай гынтты жокъду - жокъ менде. Ёз сезимлерими кеси даражамда чайнагъанлыгъымды.

Бусагъатда айтырыгъыма кёлюнг бла бир тынгылачы.

Сюймеклик-сёзле туйюл,

Ол – къууанч бла ачыу,

Къан урушха киргенлеге

Ушаш, билмейди кёзбау.

Ушайды таугъа, сабийге,

Ол – булут, терек кибик,

Жай баргъан черек маталлы,

Къыш юйде жанган отлай.

Сюймеклик-сёзле угъай,

Ай тийген чёплеу башы.

Сюймеклик сёзле угъай,

ол – Жашау бла Ёлюм.

Билеме, шуёхум, назмуну таныгъанса. Алай Къайсынны бу тизгинлерине бла ол алада айтхан оюмларына бир тюрлю ёзгелик кийирилгенди деп эслегенинг а бармыды?

Бу сорууум сени сагъышха къоярыгъын билип тура эдим мен. Назмуну келтиргеним, сорууну былай салгъаным да аны ючюндю. Къайсын мында Поэзияны юсюнден айтханды, мен а аны орунуна Сюймекликни салып къойгъанма. Сен Поэзияны бла Сюймекликни, андан сора уа Сюймекликни бла Жашауну юслеринден, аланы бирге - бирге алып, бир сагъышлан дегенликден. Поэзия бла Жашау, Жашау бла Сюймеклик деп.

Кёремисе, бу мен этген тюрлендириу, назмуну ёлчемине бла гылыууна къарамай къойсакъ, аны магъанасын аз да ёзгелендирмегенчады. Да не? Поэзиясыз болмазлыкъ Жашау Сюймекликсиз а боллукъмуду? Шо болгъан окъуна этсе да, неге ушар эди аллай жашау? Былай татлы, былай багъалы да болурму эди ол? Сора Сюймекликни бла Поэзияны бир бирлеринден айырып бир кёрчю. Эталгъан угъай эсенг, акъылынга окъуна келтираллыкъ туйюлсе аллай затны! Поэзиясыз Сюймеклик, Сюймекликсиз Поэзия – тилинг окъуна айланмайды былай айтыргъа.

Келчи, Къайсын кесини бу назмусу бла бизни акъылыбызгъа орнатхан оюмну ахырына бир къарайыкъ энди. «Поэзия-сёзле угъай, ол – Жашау бла Ёлюм». Энди уа «Поэзияны» орунуна «Сюймекликни» салып да бир окъу. Кертиликге чюйре келген илишаны бармыды бу оюмну уа?

Шуёхум, мен жүрегими ортасында Фазийлягъа деп ёсдюрген назик, таза да сезимлерими юслеринден айтама. Айтханым а, ишекли болма, тюз Аллахны аллында сюелип къаргъанганчады. Былайда сен: «Да сора ол Кетинону юсюнден жаншагъанларынг а не затладыла?!» – деп дауларыкъса. Муну жууабын да тюз ол ачыкълыкъда айтыр эдим санга, аны алыкъа кесим да иги билмейме ансы.

Жашырмайма: Къайсынны назмусун эсгергеним жалаанда Фазийлягъа кютген сюймеклигими кёргюзтюр ючюн туйюлдю. Аны юсюнден

оюмлаша туруп Кетинону акъылымдан тышында тутмагъанымы кёрдюнг. Поэзиягъа, аны бла бирге уа, даулашырыкъ болмазса, Сюймекликге да, Жашауну мурдорунача, аны тутуругъунача къарайды шайыр. Мени акъылыма уа, бу затланы юслеринден сагъышланганымда, Кетинону ол «ычхыннган чыкларын» бирге жалгъаргъа, аны «бузулгъан къыбыламаны» тюз кёргюзтюрча этерге жалаңда Сюймеклик бла Поэзия болушурукъдула деп келгенди.

Хар адамны экишер мёлеги барды дейдиле, экиси эки инбашында олтурадыла, айтыугъа кёре. Бир мёлек адамны сууаплыкъ ишлерин жазады дейдиле, бирси уа аны гюняжарын эсеплейди. Кертими болур бу айтыу, огъесе бир бош таурухмуду – аны Аллахны кесинден сора киши да билмейди. Мен ишексиз билген – барды мени аллай эки мёлегим.

Дурус ангылагъанса, эсли шуёхум, Фазийяны бла Кетинону юслеринденди айтханым. Алай, сени мёлеклеринг, ала керти окъуна бар эселе, инбашларында олтурадыла. Кеслери да бири бирин билип, сёлеше - кенгеше, даулаша - келише этедиле ишлерин. Меникилени уа, инбашларымда угъай, жүрегими орта сомунда орналыпдыла кеслери да, бир бирден хапарлары жокъду. Бири бирини барын бла жогъун, экиси да бир жүрекни ичинде жашагъанлыкъларына, билмейдиле ала.

Кёлюм бла айтама, шуёхум, сен акъыллы адамса, бир къолунгда эки да харбызны тутаргъа жүрешмез эдинг. Бири биринден къызыу эки да отну арасында жашауну кесинг дурус кёрюп алмаз эдинг. Табар эдинг бир амал, этер эдинг бир мадар, башынгы, манга ушаш, бу палах болумда къоюп турмаз эдинг. Билмейме, мен да ол ызы тутсам керек болур. Алай мени акъылым, башымы ичинде аны бир таныгъы бар эсе, ол жанына бурулургъа унамайды. «Эки мёлегинге да бир кибик керекди сени жүрегинг». – Ма былай салып къойгъанды ол сёзю. «Экисин да сыйындыр ары, экисин да кечиндир анда!» – деп.

Акъыданмыды бу, акъылсызлыкъданмыды, аны сен терге. Къыйынмыды манга, тынчмыды, аны эсебин да сен эт. Мен а, эки харбыз угъай эсенг, бу эки къыз эки тау болуп окъуна къалсынла – суююп тутама бир къол аязымда. Бир бош отла болуп угъай эсенг, бу экиси эки жаханым болуп къыздырсынла эки жанымдан – араларындан башымы алып чыгъар сагъыш жокъду менде.

Фазийяны бетине къарайма мен, Къайсынны сёзлерин кесимкиле этип шыбырдайма: «Бетинги, кёзюнгю жарыгъы, огъурлу сёзюнгю жарыгъы, саусузну сау этерча ёнюнг жапсарадыла къыйын кюн мени». Ызы бла Кетино таба бурулуп айтама: «Жанымы жарытхан кёзлеринг, жанымы арытхан сёзлеринг эсимдедиле дайым!»

Кёрдюнг, поэзияны, аны кибик сюймекликни да, ненча тюрсюнюн кёргюзтеди шайыр: къууанч бла ачыу, тау бла сабий, булут, терек, жай баргъан черек, къыш юйде жаннган от, ай тийген чёплеу башы. Ахырында уа – Жашау бла Ёлюм.

Билемисе, алан, мен кесими Фазийлягъа бла Кетиногъа кютген сезимлеримде кёрюп турама бу айтылгъан затланы барын да. Хау, билип айтама, экисине тутхан ниетлеримде да кёреме, эшитеме, сеземе аланы.

Бир - бирде, башха болмай, туура жаннет макъамына эшилип, къулагъыма окъуна эшитиледиле ала. Бирде уа къамичини ачы сызгырыуу болуп урадыла къулагъыма. Бирде тейри къылыч болуп жарытадыла дуниямы, бирси чакъда уа къара тумуан болуп жабадыла аллымы. Сора, бусагъатда акъылым къызладан къайсына бурулуп ишлегенине кёре, бирине сезген затым бирсине сезгенимден башхаракъ болгъанын, тюрсюню бламы, ис-силиги бламы, шарт билдире келеди.

Ол алай неденди экен? Бу эки къызны къадар ызлары бир кибик болмагъанларындан? Былайда иш а болурму мени соруууму жууабы? Экусине да бир кёзден къараяла болмам мен. Алай къараргъа къорешгеним да жокъду. Жарагъан да этерик тыйюлдо, мени сартын, алай къараргъа. Дагъыда бир сагъышым: мени ёз къадарымы да бардыла кесини энчи, бирсилени къадарларына ушатмагъан, алай биреуден узагъыракъ, башхагъа уа къаршыракъ этген тамгъалары. Бу шартны да болур, баям, бир себеби.

ФАЗИЙЛЯГЪА ЖАЗГЪАН КЪАГЪЫТЫМДАН.

«Къайсы къыралда, къайсы шахарда болсам да, бу къылыгъымы кесинг да билесе, китап тюкенлеге бла музейлеге къарай айланыргъа ёч болуучума мен. Музейде уа бек алгъа, соруп - биллип, бу палимпсестле болгъан жерге бир сугъулмай амалым жокъду. Санга алай да кёрюне болмаз, мени уа бек сейир этдиредиле, терен сагъышха да къоядыла бу затла. Палимпсест не зат болгъанын а билемисе экен? Бурун, къагъыт - къалам къюрюмеген ёмюрледе, энчи амалла бла жарашдырылгъан тери журунланы бетлеринде бир жютю зат бла тырнап болгъандыла адамла не жазыуларын да. Жазыуларын этгенден сора уа, атына да палимпсест деп, ол тери журунну, ариучукъ чулгъап, бир жанына салып къойгъандыла.

Заман а барады. Биреу алады палимпсестни, ким эсе да этип къойгъан жазыуларын къырады да, аны бетине кесини жазыуларын тюшюреди. Дагъыда бир башханы къолуна тюшеди бу тери журун. Бу да къырады аны юсюндеги жазыулары, кеси башха затла жазады. Мен а, палимпсестни жарыкъгъа тутуп къарайма да, анда этилген жазыулары, биринчисинден башлап, барысын да кёреме: «Не заманда, кимле этгендиле экен бу жазыулары? Жазгъанлары уа не хапар айта болурла, къаллай билдириуле келтирген болурла бизге озгъан заманладан?»

Кесими жанымы ма ол палимпсестге ушатып сагъышлана турама бусагъатда. Ненча адам алгъанды къолуна мени «палимпсестими», ненча жазыуу къырылгъанды да, ненча тюрлю жангы жазыула этилгендиле аны юсюнде? Ма бу биринчи жазыу окъуна болур, жумушакъ териге терен кирген къынгыр - мынгыр ызлыкъла.

Кенг арбаз. Тыкыраякъ, кирбет къарамайчыкъ. Эки кёзю, нечик жут къарайдыла ала, къалай огъурсуз къарайдыла тегерекге, бёрю кючюкно кёзлерине ушаш. Жалан аякъларын исси къум кюйдюреди, алыкъа иги уюмагъан мыйысын кюн къызыуу къайнатады. Ол а арбазны тегерегине къалын сырылгъан темир жип бурууну жютю шинжилерине къарайды.

Сахиник къарамын ары бла бери ата, буруугъа къаршы жанлады жашчыкъ. Баш бармагъыны жумушакъ жүрегин темир шинжиледен бирини жютюсюне салды. Элемей, къатыракъ басып ийди сунама, къолун артка къачырды жашчыкъ. Ол ууахтыда гитче къарамайчыкъны къулакъ жиклерин шибилы атылыуу чанчдырды, арыкъ аркъачыгъын а къайиш къамичи кюйдюрдю...

Ангылагъан болурса, жаным, кесими «палимпсестимде» кетмезден сакъланып тургъан жазууду бу окъугъаным. Айтырыгъым а неди? Не тюрлю болгъан эсе да, адам кесини озгъан жашауун къанын артыкъ бек къыздырмай эсгерирге юйренсе керекди. Метекени жашауундан хапарынг болурму сени? Жилин кесини къабын замандан - заманга алышындыра жашагъанын а билесе. Тюз аны киби, метеке да бир чокъуракъда ётдюрмейди саулай ёмюрюн. Эски чокъурагъындан айырылып ючюн, ол не бирге жууукъ тургъан эки ташны арасы бла, неда бир башха тар жепини ичи бла ётеди. Кесинг бир сагъыш этчи, ол такъыр жепиден ётерге юрешген метекеден не ёзгелигибиз барды бизни?

Абхаз жерине, бу таула дуниясына бла тенгиз жагъасына не мурат бла келгеними бери биринчи кере атлана туруп айтханма санга. Ётюрюк да къошмагъанма айтханыма. Алай, кесим да энди ангылай барама, кертини уа толусунлай билдирмеген кёре эдим.

Кесибизде да, бу къылыгъым ючюн аз тырманынгы кётюрмегенме да, шахарладан бла элледен агъач ичлерине бла къаяла арасына тартдыргъанлай тура эди жаным. Мында да алайды. Жылтырауукъ бузлу деу къаялагъа кёзлерим къамай къарайма мен, бийик кюмош тоханалада ёхтем олтургъан «патчахлагъа - бийлеге» сейирсиниюмден къарыла къарайма. Чууакъ кюнню жингил жарыгъында да къарайма мен алагъа, ай кесини алтын бояуун юслерине тёкген кечеледе да къарайма.

Нек къарайма да мен алагъа, неди жанымы излегени? Деменгили таланы бла сур къаяланы, тереклени бла ташланы араларында кесиме «тар жепичикле» излейме мен – «эски чокъурагъымдан» кесими артыкъ бек ачытмай айырылырча амалла табама.

Ёз халымы санга да билдире, кесиме теренирек ангылатыргъа юреше турама бусагъатда. Аны аллында асыры кёп ичип жатхан киши эрттенликге башы ауруп чыгъады. Тюнене марданы билмеген бу жут чархына налат береди ол, кеси кесин тырманла бла къамчилейди. Сыгъынады бу насыпсыз, кючсюнеди, бармакъларын тамагъына да урады ол – не да этип, ичине тюнене жыйылгъан кирли - уулу затладан тазаланыргъа юрешеди. Ма тюз алайды мени халым. Кимден болса келген жарты - къурту, хылы - мылы оюмла кери кетсинле дейме менден. «Жарты молладан» бла аланы жалгъан илмуларындан алгъан билимим отда кюйсюн дейме. Ётюрюкчю - хыйлачы «акъылманланы» болмачы юйретиулери жел азыгъы болсунла дейме.

Хар эрттенден Табийгъат Анабызны жаннет къоюнуна киреме мен, аны огъурлу жүрегине салама ауруулу башымы. Кюн узуну аны таза кёзлерине къарагъанлай турама. Кюмош чачлы, алтын кирпикли кюнню тамашалыкъдан къарыла кёреме мияла бузлу къаяланы таракъ кезинде.

Бир заманда кёк кюкюрегеннге, жер тепгеннге ушагъан тауушла гюрюлдейдиле таула арасында. Билемисе, алгъаракълада аладан элгенненг этуичю эдим мен. Къоркъгъан этуичю эдим. Шарахны бла Дауурну да кюлкюге къалдырып.

Энди билеме ол неден болгъанын. Кюн жылынганлай, къайда эсе да къар юзюледи. Сванлыланы «Лилео» деген къууанч жырларын, жарсыугъа, сен эшитмегенсе. Адам тынгылап тоймазча бир тауушлукъ макъамды ол. Ма тюз ангача, аны тауушларын окъуна айбара, суйюп тынгылайма энди ол гюрюлдеулеге. Алай, не да болсун, сен билип къал: мени палимпсестимде этилген ахыр, ёмюрлюк да жазуу сенсе!..

Сау кёрюшейик».

Бу къагъытны мен таула дунясыны теренинде Сууукъ дорбунну аллы гыйы ташха олтуруп жазгъан эдим. Жайгъы кюнню кёзю, бийик кезден бери къарап, кесини жылы ышарууну жаннет жарыгъын къаялагъа тёге. Кетинону табалмагъанымдан сора, амалсыздан келген эдим бери. Къагъытны да, жашырмай айтайым, Фазийляны кёлюн алыргъа деп туююл, кесими бу тюнлюкюу зарауатлыгъындан бир кесекчикге окъуна чыгъаралыр эсем дегенликден жазгъанма.

Энди уа, шуёхум, санга бурулама. Сени иги таныйма да, къайсы оюмуна не айтып тюберигинги алгъадан билип турама. «Сюйген къызындан а, аны керти жүреги бла сие эсе, несин да неге жашырып кюрешеди бу?» – дериксе бусагъат. Мен санга жууап айта турлукъ туююлме. Кесинги ичинде алай бек да къыйналмай табарыкъса сорууунгу жууабын. Бирлерин ачыкъ этерге къоркъуп, бирсин айтыргъа уялып, ичинде башларын гам жапханлай тутхан аз затынг болмагъанын кесимден билеме. Сора кесингден кесинги окъуна жийиргендирип тургъан затла уа азмыдыла сенде! Угъай - угъай, манга айт деп къысханым жокъду. Кесинге окъуна ауазгъа салып айтма – акъылынга келтирип къой. Мен да, Фазийлягъа айтырыгъымы жазгъандан сора, ол тюрлю затларымы акъылымда чайнай олтурама.

КЪАГЪЫТХА ТЮШЮРМЕЙ КЪОЙГЪАН САГЪЫШЛАРЫМ.

«Кетино бла Фазийля. Араларында – такъыр жепичик. Къалай тюрлю ётерикме экен мен алайтын? Башха жолум болмагъаны уа кюнден - кюннге бекден - бек билине барады. Ишими алай боллугъун Кетиногъа, жети жукълап эсимде иш болмай тургъанлай, кюзюгю бетинде тюбеп къалгъанымда сезген эдим.

«Сезген» деп да бош айта болурма дейме. Кимни эсе да буйругъуна жегилип къалгъанма алайда. Кёк бийигинденми эннген эди ол, жер теренинденми чыккъгъан эди, огъесе кесими ичимдеми жаратылгъан болур эди – бир терен, бир ауур ауаз эшитилген эди алайда къулагъыма. Бу тилде сёлешди деп билмедим мен, быллай сёзле айтды деп да айыралмадым, алай ол ауаз келтирген магъананы уа аз да кемлик тюшюрмей алды акъылым. Ма бу къужур ауаз болгъан эди Кетинону алайда окъуна кюзюгю

бетинден жүрегими ичине кёчүрүп кыйган.

Алай болуп нек калды? Сүйгөн ишим кюлумда, сүйгөн кызым кытымда. Ол азымды манга? Не ишимден, не Фазийлядан ёнгелениу сезимим жокду. Кесими ауараларым, кесими кыдарымы сагышлары кыйры эсе да бир ауанагъа ташайып, акыйл - сезим дуниямы саулай Кетинону юсюнден кыйгырыула толтуруп нек кыйдула сора?» – Ким да сорлукду манга былай. Кесим да сорама кесиме. Сорама, сагышланама, жууабын а табалмайма.

***

Мен алай кысха келип калганыма Шарах бла Дауур сейир этерле деп тура эдим. Кемеде келе, бирин жаратмай башхасын кыурашдыра, бир бёлек сылтау да жыйганма акыйлыма. Шарах а мени бек баш, керти да сылтаууму кеси айтып кыйду: « Санга жазган кыагыгын Дауургъа аманатлап кетген эди Кетино. Аны алганын бла жолну бери саллыгынгы билип, саклап да тура эдим», – деп. Не айтыуунг барды, ичимде тейри кыйлыч жанды олсагыат, кыуанч тыпырлы болдум, Кетино табылды дедим ичимден, бар кыйгыларым ёчюлдюле, жокъ болдула дедим.

– Мен тюгел кёрген окуна этмедим, – деп кыйду Шарах а.– Былай ашхам бола келген эди, мен чыкыганда уа думп болуп тура эди. – Кесинден бир хата, бир кечилип болмаз терслик чыкыганча сёлешди кыарт шуёхум. – Охо, жаны сауду, алай эсе уа, энтта айланмай кыалмаз бу ташха деп сакыладым, ол а...

Мен да сакыладым Кетинону. Хар ингирни, бу жол а келир - келир деп ышана, ашыгып сакыладым. Шахар ичинде орам, тюкен, базар кыалдырмай айландым. Айландым, изледим, Кетинону уа тапсанг кыйма. Ишиме берилир акыйл ахырда жокыламайды мени. Анда Фазийля, мында Кетино, сора ол жер юйдеги тиширыу. Мен а ючюсюнден да айырылып. Бирине тансыкъ бола, бирси ючюн кыоркыа, ючюнчюсюню болуму уа жыйргендире, жазыкысындыра.

Жер юйдеги тиширыуна сагынганым бошдан туююдю. Ол мекам бла, андагы адамла бла байламлы сагышла шо бир сагыатха тынчайта болмазла акыйлымы. Бу тиширыу а, кимни юсюнден айтханымы билгенсе, жүрегими бир жерине тойрелгенлей турады андан бери. Тот чой кирген сунарса, ма былай ирин этгенча тепдирип, аурутханлай турады жүрегими. Анга бир уллу магъана бермезге да кюрешеме, алай ол кызы мени тилимде айтхан жангыз сёзчюк да эсимден кетмейди. Сора аны ол кылын, ол ауур мудахлыгы. Жилиганы бла сытылганы. Барлыкдан эсе жокылыккыну сайлап сёлешгени...

Бу кюнледе мени ич халым не тюрлю болганын айтыр кереги жокду. Таулу адам кёрген болса, «саудан ёлюк» деп кыоярыкды. Шарах да бек терк эслегенди бузулуп болганымы. Чагыры бла, лакыырдалары бла да, таурухлары бла, жюзюмлери бла да «багыады» аюусуз. Дауур да билген амалын артха салмай айланады тегерегиме. Тенгиз жагыларына

да элтеди мени, къайыкълагъа, кемелеге миндиреди, кинолагъа бла театрлагъа да суйрейди. Мен а къайры десе да тебиреп къалама. Ким биледи, Кетиногъа жолугъуп иш къалыр эсем а дегенликден.

Кечени ауурлугъу кетген болур эди, кезюме жукъу кийиралмагъанымдан сора, тешегимден ишчи жериме кечюп къалганма. Ишимден къоратханым болду деп билмедим, къой макъыргъан тауушха сагъайгъанымда, кюнню кезю тереземден къарап тура эди. Алгъа бир уллу эс бермей къойдум анга, къулагъымы жалгъан таууш алдагъан сунуп. Экинчи кере уа къой макъыргъаны бла къатыш Шарахны мурулдагъаны да эшитилди.

Огъурлу къартны эсине не эсе да бир аман акъыл келгенин билдим олсагъат, анга ыразылыгъым алгъадан окъуна келюмю жарытды. «Бюгюн былай бир юйюк байрамчыкъ къураыгъым келип къопханма». – Къара къозучукъну арбаз мюйюшюне тарта, манга уа къарамын къысха жетдирип айтды Шарах.

Къозуну аякъларын манга тутдурду Шарах, кеси уа, не эсе да бир затла да шыбырдай, аны боюнун тартды.

– Иги адам кесген малны эти татыулу болады дейдиле бизде. – Бир тюрлю магъана берип угъай, алай сёз орунуна айтып къойдум мен. Кесим а къозуну ёрге алдым да, аны арт бутуну Шарах терисин сыдыргъан жеринден иликичде ыргъакъгъа илиндирдим.

– Бизде да жюрюйдю анга ушаш бир айтыу, – къозуну терисин сыдыра жууаплады Шарах, – алай ол миялакёз ибилис а сизде бла бизде айтылгъан таурухлагъа къарамагъанды. – Манга бурулуп ышарды.

Мен да ышардым, алай айтылгъан затдан ангылаулу болмагъанымы билип къойду Шарах.

– Миялакёз деп ол къантулукъ Бериагъа айтычума мен. – Жети жукълап эсеме келтиралмазлыкъ жууап бла ангылатды къарт шуёхум.

Сейир этдим мен, зат а айтмадым. Тау артындагъыла Сталинни бла Берианы юслерине шо урходукъ къондурмай жашайдыла деп кепледен эшитгенме. Бу тюрлю билдириулеге газет, китап бетлеринде окъуна тюбей тургъанма. Была бла Шарахны айтханы бирге келишмегени болду мени сейирге къалдыргъан. . Ичимде жаратылгъан сорууну жууабын кесим берирге кюрешдим. Мен зор бла кечюрюлген халкъны адамы болгъанымы биринчи ушакъларыбызда айтхан эдим къонакъбайыма. Зорлукъну Сталин бла Бериа сынагъанларын да, алагъа тийишли кёрген сёзлерими артха салмай, бек толу ангылатханма. «Мен алагъа кютген ниетни биледи Шарах, – дедим ичимден, – «миялакёз», «къантулукъ» дегени уа жаланда мени келюмю алып ючюндю».

Былайда болмачы гурушхаларым бла бу огъурлу къартны гюняхларын ала тургъанымы ол кеси билдирип къойду.

– Къайсы малны эти татлы болгъанын бизден эсе ол иги биле кёре эдим. – Къозуну теричигин кезюме тутду Шарах, бир къолу бла аны къара жюнчюгюн сылады. – Была алгъын жокъ эдиле бизде. Миялакёз желмаууз къан къайнатып болгъан заманында Къарачайдан келтиртгенди.

Къазан аса турмады Шарах. Туура санлагъан окъуна этмеди къозуну. Къызыу от жакъды да, къозуну учалай шишлеп къойду.

Къып - къызыл шишленген къозу учаны, кеси уа дейсе, бир башха затла да къошуп биширген кёре эдим Шарах, ариу ийислери бла аууз сууларыбызны келтиреди, кеф этдиреди, тепсиге саулай салды. Кеси былай суйюп къурагъан «ойюр байрамына» чагъырыны бек игисинден келтирмей а къалай къояр эди ол!

Хант къанганы ортагъа алып олтурдукъ. Кесин алгъа берди Шарах, шишленген учаны хауасын ичине терен тартды:

– Ма былай этип ашагъанды ол миялакёз сарыуек къарачай къозуланы! – Алгъа манга, ызы блы жашына къарады Шарах, биринчиге кеси узалды да, Дауургъа бла манга жол ачды.

Бу жолгъа дери быллай аш тиймегенди тилиме. Хар къабынымы, татыуу ауузумда кёбюрек сакъланыр ючюн, эрип кетгинчи чайнайма. Чайнагъанда уа дейсе, эки кёзюмю жаннет зауукълугъунда жума, бир зат айтырыгъым да келе, ауузуму уа бошаталмай.

Мени халымы кёрюп тургъанды Шарах. Дауурну халы да, ол а кюн сайынмы ашайды быллай ашланы, менден ёзге болмаз эди. Шарах аны да эслегенди. «Шишлик къатыш тиллеригизни да чайнап иш къоймагъыз, маржала!» – къабынын жута, былай айтып кюлдю ол.

Бизни тузлугъубузну орунуна не эсе да бир алапат зат салгъанды Шарах.

– Бу неди, неден жарашдырылады? – мен биринчи къапханымлай окъуна, Шарахха былай сордум.

– Алыкъа аты жокъду аны. – Шарах угъай, Дауур жууаплады. – Мени атамдан сора бир киши да саллыкъ туююлду сени аллынга муну! – ёхтем болуп ышарды.

Аш юсюнде, иш юсюнде да ашыгъышлыкъны кёрюп болмайды Шарах. Сабырлыкъ бла тынгылылыкъ, басымлыкъ бла тёзюмлюк – ма быладыла Шарахны къылыкъ энчиликлери. Аны лакъырдасы Дауурну бла мени акъылыбызны жыйдырды. Мыйыкъ тюбюнден ышара, Шарах кесин артха берди. Дауур бла мен, таматаны не эсе да бир айтырыгъы болгъанын сезип, анга бурулдукъ.

«Айтама да, ары дери бу къарачай къойладан хапарлары болмагъанды биз адамланы. – Алгъаракъда къыйырына къатылып къойгъан хапарына къайыгъды Шарах. – Кеси буйрукъ этипми келтиргенди, огъесе, анга ариу кёрюнюрге суйгенле азмы болгъандыла, биреу кесилиги бламы келтирген эди, аладан бир бёлегин, асламы къозулу къойла, энчи суююу этип тутхандыла. Мынга уа, миялакёз сарыуекге, келгени сайын ана сютюнден башха зат татмагъан къозучукъланы былай этип къапдыра». – Кёлу бла тепсини кёргозтдю.

– Кесин а ахыр да суймей кёре эдим ол «насыпсыз!» – Дауур, былай айта, къозу этден бир тынгылы къабын юздю.

– Ол а бек суйгенди кесин. – Дауурну чамына кёлюм бла къошдум мен, – асыры бек суйгенди нажас ансы. Кесин алай чексиз суйгени уа бирсилени кёрюп болмаугъа айланып къалгъанды.

Мен аны бла тынарыкъ туююл эдим. Бу ибилисни аты айтылгъанлай, бусагъатдача, сарыуум къайнап башлаучуду. Аны себепли, сёзсюз, энтта къошарыкъ эдим бир затла, Шарах селеше башлады ансы.

– Кеси уа, не айтыуунг барды, кесин суюе, къубулга да билгенди, харам. Алай кесин адамлагъа бла Аллахха суйдюргенледен а бек узакъда къалгъанды. – Ёнюн, бет къанын да тюрлендирип айтды ол.

Шарахны бу ауур сёзюнден сора шум болгъанлай бираз олтурдукъ. Алгъын алай сунган эдим ансы, бу жол Шарахны ичинде кёзбау ауанасы болмагъанын ачыкъ кёрдюм. Огъурлу къартха ыразылыгъымы айтдым кёлломде, кесиме уа алгъаракъдагъы керексиз гурушхам ючюн айып эдим.

Шарах «юйор байрамчыгъын» болмагъанча байтамал къурады, алай, кеси билмесин ансы, аны ашындан - сууундан, лакъырдамындан - къюкюсюнден мен алгъан заукълукъ артыкъ терен болмады. Кетинону саулугъун - эсенлигин билгеним кёлломю кётюргенди, алай андан бери бир тюрлю чууу чыкъмай тургъаны жүрегими кюйдюрюп барады. Бирси жанындан ол сылыкъ жерде къалгъан насыпсыз тиширыуну къайгъысы. Аны юсюне уа къантулукъ Берианы сагъынылгъаны да бир аман уу болуп жайылды къаныма.

Дауур жаш адамды, кеси да биреуню, не къыралны жанындан бир тюрлю зорлукъ сынамагъанды. Аны ючюн болур, къаны алай бек бузулмагъанды. Мен а, айтханымча, ма былай ичиме жиянла киргенча болуп къалгъанма. Кесиме келгенимде, эт къабынымы къолумда сууутуп олтурама. Аны эследим, ауузума элтирге эникледим, алай, Шарахны къарамын бетимде сезип, кёзлерими анга кётюрдюм.

Шарахны къаны да бузулупду. «Алан, дедим кесиме, адамны бет къууатын нечик аман бузады бу ачыу сезим!» Мен Шарахны бетине алай къарадым, ол а, сарыуун алай бек къыздыргъан эсгериулери алыкъа ичинде къайнай тура кёре эдим, къолуна алгъан къабынын артха салды да, кесин мени таба берди:

– Кёзуланы этлерин ашагъаны бла къалгъанмы сунаса ол харам ибилис?!

Мен, бу соруугъа не тюрлю жууап берирге билмей, бираз чырмалдым, ахырында уа, ичимде ачыу ёртени гюрюлдей, айтдым:

– Хау тейри... Адамланы этлерин да чайнагъанды ол малгъун, сабийлены къанларын да ичгенди...

Зат айтмагъанлай, тилини къыйырына келип тургъан билдириуюн артха ыхтыргъаны билине, бир кесек мычыды Шарах. Сора эсине бусагъатда келип къалгъан хапарына кёчдю.

– Къан ичген дегенинглеи... – Ауузуна бир аман татыу келди дейме, чагъырдан уртлады. – Сен аны былай ушашдырыу орунуна айтханса, мен а... – Бир кесек сагъышланды. – Миялакёз кеси чакъыргъан эди. Ол чакъырса уа... бармай бир кёрге эдинг! Сора къууанып ким баргъанды аны аллына! Мен да жанымы къолума алгъанча болуп бардым. Дауурну анасы уа, жаннетли болсун, отдан кёлек кийди, энди бизге бир бирни кёрюу боллукъ туююлдо дегенча ашырды. – Мыйыкъ тюбюнден ышарды Шарах. – Ол а, хата этген сени болсун, бир жаралу саугъа да берип ашырды мени!

Дауур бла мен тынгылап олтурабыз. Дауурну акъылында не бол-

гъанын билмейме, кесим а Шарахны хапарыны аллын бла ахырын бирге жалгъаялмай кюрешеме. Мени халымы мычымай ангылады Шарах, сору-улу къарамыма жууап бере башлады:

– Болсада ол тойюлдо мен айтырыкъ. Кесинден узакъ болмай олтуртханды бу аты ушхууур артында айтыллыкъ мени. Алыкъа ашха - суугъа узалыу жокъду. Мынга уа, бу керти да желмауузгъа, чѣмюч толу бир зат келтирип тутдурдула. – Дауурну бла мени къарамына сыйындырды хапарчыбыз. – Бусагъатда сиз билмейсиз чѣмючде не зат болгъанын, ол какъда мен да билалмагъанма. – Шарах чагырындан энгта уртлады. – Намысы Аллахны къачы бла тенг жюрюген къонакъ, аны алай жюрюнгенле да кими билип, кими билмей ышара, терк окъуна аудурду чѣмючню, эринлерин терен татлыкъсыныуда жалады: «Мындан иги дарман къайда! – Чѣмючню шапагъа узатды ол. – Эр кишиге! – Татлы ышармышла этди.

Шарах бизге хапарыны бошалгъанын билдире къарады, алай къарады да, Дауур бла мен иги тюшюналмай кългъаныбызны кѣрдо:

– Бусагъатда кесилген къозуну къанын жылылай келтирип бергендиле ол ибилисге! – былай ангылатды Шарах.

Шарах, кѣресе, «юйор байрамчыгъын» шарайыпсыз къурагъанды, алай аны биз умут этгенча жарыкъ ѳтдюралмадыкъ. Андан сора уа, къайры барлыгъымы, не этеригими шарт билип да болмай, шахаргъа чыгып кетдим. Анда не кѣргеними бла кимге жолукъгъанымы айталлыкъ тойюлме, эсими жыйгъанымда, тенгиз жагъасында бир эриши талыштакъ тюкючге олтуруп тура эдим.

Не заманда келгенме былайгъа, не сагъышла этип олтургъанма – бир затдан хапарым жокъду. Мен кѣлом бла хычыуун кѣрюп сезген ич халымы биле - биле тазаланып болгъаныды. Аны ючюн тенгизге ыспас эте, кѣз байлана кетдим алайдан. Юйге барып кълыргъа эди муратым, кесим а, нек эсе да, башха жары бурулуп кетгенме.

Ары барып кългъанма тюзюнлей – ол сылыкъ мекамны тийресине. Мен ол кече анда къоюп кетген насыпсыз тиширыу, айтханма санга, не акъылыма, не сезимиме тынчылыкъ бермейди. Ма аны сагъышлары сюрюп келгендиле, кесим артда билгенме ансы, мени былайгъа. Биягъы эшикден кирирге эди муратым, мен ары таба бурулгъанымлай, бир къатын аллымы тыйып къойду.

– Тиширыуну жюреги бир заманда алдамайды. Бюгюн бери таба айланмай кълмазлыгъынгы билип тура эдим. – Бир къолу бла билегиме къатыла, бетиме ышарып къарады ол. Мен да къарадым аны бетине, ол Харийхан болгъанын а бетин да кѣргюнчю таныгъан эдим. – Ауазындан.

– Сен? Къалай бла?.. – бу болмачы сорууланы шыбырдадым Харийханнга.

Манга жууап этмеди Харийхан, женгимден тутханлай башха жанына алып кетди. Тенгиз жагъасына да тигелетди мени, андан бери айландырып да ѳрлетди Харийхан, ахырында уа, не эшиги, не терезеси болмагъан хуна къабыргъаны бир кесегин, мени да тамашагъа къоюп, бери ачды да, къарангы дорбуннга кийирди. Арлакъ атлап тохтады бу къатын. Мени таба бурулду:

– Берианы жолуду бу. Жер юйюне киргени, андан чыкыгыаны да былайтын болуучу эди.. Бюгюн да алай кепле танымайдыла муну.

Иги кесек бардык, бу кылын кырангыны жырып, мен а, ол кесим таныгъан отоугъа киргинчи, бир зат да кёрмедим.

– Гинжичик! Нохтабау борчлу болгъанса манга. Аллына кёз жауларынгы таууса кырагъан адамынгы алып келгенме! – кыргъа бурунун эшик кынагъа тиреп селешди Харийхан.

Эшик мычымай ачылды. Мени отоу ичине кийирди Харийхан, кеси уа, артха бурулуп, дорбун кырангысына тумаланды.

«Бохчам а жарагъанды, тейри!» – дедим ичимден. Ол чакъда уа кыонакыбайым да аллыма келди. Боюнумдан кыучакылады кыонакыбайым, кесине кыаты - кыаты кысыды, жаягымдан уппа да этди. Менде, айтмасам да ангыларыкыса, аны бла бу халда саламлашыр акыыл жокъ эди, алай, ич халымы айтып ангылаталлыкъ тыйюлме, жийиргене да тургъанымлай, нек эсе да, мен да кыучакыладым кызыны. Алгын кыйнагъан жийиргениу сезимим бу жол кесин алай бек билдирмей кыйгыанына сейир этдим.

Харийханнга уа, мени бу керахат жерге тюртюп кетгени ючюн, ичимден дуняны аманын кыяма, атасын - анасын тойдурама. Не айтыргъа, кесими не халда тутаргъа билмегенлей, армаулукъда иги кесек сирелдим. Чакырылсам окыуна келмезлик жериме чакырылмагъан кыонакы болуп кыалгъаным кыанымы бузгъандан билдирмезге кюрешеме ансы, кесиме жер табалмайма.

Кыонакыбайым да, апчыгъанына кёре, биле болмаз эди мени былай келип кыаллыгымы. Кыайдан биллик эди да! Артда уа, ол кесин кыолгъа менден алгъа жыйгъанын кёрюп, ишекли да болдум. Ким биледи, дедим кесиме, Харийхан мынга алгъадан бир тасха берип иш...

Кыалай - алай болду эсе да, айтханымча, кыонакыбайым кесин тапды, ызы бла, кесиме да алай бек сездирмегенлей, мени да юйюрсюндюрдю. Андан - мындан ушакылаша, бираз олтурдукъ. Мени, тюзюн айтсам, бир зат соруп акыылым жокъду. Былайдан теркирек кетерни сылтауун излей олтурама. Алгын жол соргъанымы унутмай тура кёре эдим, хапарын кыыз кеси башлап кыйду.

– Жер тепгенча болуп, юйюбюз оюла тургъан сунуп уянган эдим. Анабыз эшикни ачаргъа чапды, мен а жууургъан тубюне басдырылып кыалдым. Бир огъурсуз, бир зыбыр ауазла толтурдула сора юйюбюзню ичин. Жюрегим чыгъаргъа аздан кыалып, жууургъанны кыанатын азчык кётюрюп кыарадым бираздан. Анабыз жыйрыгын юсюне тартыргъа кюреше, юч киши уа кыолларында да ушкылары бла аллында сюелип турадыла. Ахым кетди мени, ундурукъдан тюшдюм да, шошчукъ барып, анама кыысылдым. «Кийин, балам. Быстырчыкыларынгы ал да, жылычыкъ кийин». – Аркъамдан акырынчыкъ тюртдю анам, мени кесинден айырды.

«Атамы кыайда эсе да бир урушда огъурсуз кишиле ёлтюргенлерин» кеп кере эшитгенме анамдан. Кийинирге кюрешеме, эки кёзюм а ол ушкылу кишиледедиле. «Атамы ёлтюрген огъурсуз кишиле, – дейме

ичимден. – Аны ол уруш деген жерде ёлтюргендиле да, энди уа бизни ёлтюрюрге деп келгендиле!»

Кьонакьбайым тили бюлдюргю эте айтады хапарын, мен а жюрегим эрий тынгылайма.

–Беш жылы толмагъан сабий кьызчыкь, хазнамыды? – Алайда бир уллу терслик этип, бусагъатда уа кимден эсе да кечгинлик тилеген халда айтды муну кьонакьбайым. – Ахым кетгенден не этгеними да билмегенме. Кесим а, жарты - кьурту кийингенлей, насыбыма... угъай, насыпсызлыгъыма! манга акьыл бёлген болмагъанды, эшикге сыпдырылып кетгенме. – Сен а не айтаса мени бу ишиме дегенча кьарады манга.

Мен сёз кьатышдырмадым. «Мени да болгъанды аллай бир кечем», – деригим келди, ауазгъа салмай кьойдум ансы. Айтырча да кёп затмы сакълайды төрт жылы толмагъан сабийни эси.

Кьонакьбайым мен айтырыкьны сакъламады.

– Анам менден гитчелени кийиндиррге болуп, кесини да ахы кетип, кьоллары кьалтырай. Огъурсуз кьонакьла уа, аны ашыкьдыра, юсюне сюелгенлей. – Кьонакьбайым ичини теренинден ауур ахтынды, мутхуз кьарамын эки тобугъуна бош атылып тургъан кьолларына тюшюрдю.– Ма ол болгъанды жууукь адамларымы ахыр кере кёргеним.

Шумалакь ойнагъанлагъа ушاپ, иги кесек олтурдукь. Кьонакьбайым турушуна бушуу гулмак болуп кьалгъанды. Мен а, анга да жан аурута, былайда чеченлиге бла ингушлулагъа, арлакьда малкьарлылагъа бла кьарачайлылагъа атхан кьара тангланы келтирдим эсиме. Кьонакьбайымы хапарында адам кьадаарыны ибилисни окъуна эсине келмезлик кюйсюзлюгюню акьылымда иш болмай тургъан, шайтан кьаргъышына да ушاپ, бир огъурсуз тюрлюсю кёрюне башлады.

Мени кьарамымда соруу ауанасын эследи дейме, хапарыны былайына: «Гёш юйчногюбюзге кирип, анда картош уругъа бугъуп кьалганма мен. Уянып чыкьгъанымда уа, юйде киши да жокь», – деп кьошду кьонакьбайым.

Адамны кёлюн жарытыр зат айтмагъанды кьыз, мен а, бу ауур шошлукьну бузулгъаны ючюн болур, кьууанган окъуна этдим. Солууум эркинирек айланганча кёрюндю, акьылым да бираз тазаланганча болду.

– Тау арты халкьладан бирине да кьатылмагъандыла ала, сора сен...

–Тюз ангылагъанса, мындагъылагъа кьатылмагъандыла. Мен а... Мен ары жанынданма. – Жууабын былай чубур юзюп кьойду кьонакьбайым.

Ушакь нёгерим кьайсы миллетден болгъанын билирге эди муратым, сорууну уа башха тюрлю салып кьойдум:

– Бери уа кьалайлыкь бла тюшгенсе?

Хар нени да эсинде шарт сакълаалгъан болмаз, кьыз сагъышха берилди. Мен а аны ашыкьдырып кюрешмедим.

– Гёшден чыкьгъанымда, эсимде аз - маз сакъланады, итибиз, кьуйругъун да былай кьууанып булгъай, аллыма келип кьалган эди. Не эсе да

айтырыкъ болур эди дейме, тамагъындан бир къужур тауушла да чыгъара эди кеси уа. Былай тарыкъгъан этгенча, жарсыуун айтыргъа къорешгенча. – Муну эсгерди къыз, бир кесек сагъышланды. Бетине жарыкъ чапдырып къарады манга. – Арбаздан да биргеме чыкъды Парий, элден узакъ кетгенимде да, менден айырылмады! Билемисе, кече да биргеме жатханды Парий. Бир жаргелчикни тюбюнде къабыргъасына къоюн кирген терен чунгурну ичинде къалгъаныбыз эсимдеди. Бир бирибизге къысылып. – Эки кёзю къайры эсе да чыракъ кетип, бираз мычыды къонакъбайым. Мен анга чырмау болмадым. Ол да, сагъышха берилип кёп турмай, хапарына къайытды:

– Къайры барабыз, нек барабыз? – хапарым жокъду. Экинчи къон болур эди дейме, шахаргъа келип къалгъанбыз. Бир заманда къарасам, Парий жокъ! Ары чапдым, бери къууулдум, чакъырып да къорешдим – табалмадым. Терек тюбюнде чёгюп жилия тургъанымлай а, бир гиняз къатын келип къалды юсюме. – Хапарын былайда да бир бёлдю къыз, кёзлерин манга кётюрдю, солууун терен ахтынып айландырды.

Аллахха шукур дедим мен а ичимден, бу насыбы урланган сабийге бир асыулукъ этер адам табылды эсе дедим. Мени кёлум жарыгъанын бетимде эследи дейме, къыз хапарыны юзюлген жерине къайытды:

– Мен да бек къууанган эдим ол ууахтыда, бу насыпсызлыгъым алайда башланганын а къайдан биллик эдим? – къолу бла отоууну ичин кёрюзте, ауур ахтынды. – Юйюне элтди бу къатын мени, жууундурду, башдан - аякъ жангыдан кийиндирди, не айтырса, ашымы - суууму да бек эркин берип турду. Кюнлени биринде уа, кесими жаннетде сунуп тургъанымлай... – бармакъ жюреги бла кёз тюплерин сылады къонакъбайым.

Англагъанма: къайсындан болгъанын билалмай турама ансы, кёчюрюлген халкъладан бирини адамыды бу къыз. Ичимден а, кёремисе, къалай болады, ийсагъан мени миллетимден болмаса эди деп тилейме. Мени къыралымда быллай адамсызлыкъгъа бла бу тюрлю сылыкъ заглагъа жер жокъду деп тургъанымлай, алданып жашагъаным кёзюме туура болуп къалгъаны алай аз кюйдюрмейди жюрегими. Аны юсюне бу къыз да ёз миллетимден болуп чыкъса уа?!

Жюрегими теренинден элгендирди бу соруу. Къаядан юзюлген ташны тюбюнде сюелгенча сездим кесими. Жыйырылдым, ийилдим, бюгюлдум. Башымы инбашларыма сугъаргъа къорешдим. «Къоркъгъанынга жолукъгъун» деген шайтан къаргъышы тийип къалмадымы былайда уа башыма!

– Андан берисинде неле кёрюп бла неле кётюрюп жашагъанымы билесе. – Таза малкъар тилде айтды къонакъбайым. Кеси уа, бу ауур билдириуон мен къалай къыйналып кётюргеними кёрюрге сюйгенча, къарамын бетимде иги кесек тутду.

Ишекли болуп, жюрегими теренинден къоркъуп сакълагъаным мени ич ёзегими быллай жууапха хазырларгъа керек туюнлюму эди? Мен а тюз да башымы ичинде элия атылганча болуп къалдым. Къонакъбайым мени бу амалсызлыгъымы эслемей амалы жокъ эди. Эслегени бла уа, мен алай сунама, жазыкъсыныргъа керек болур эди манга. Ол а, эслеген этген-

лигине, бу кыйын болумдан бир урумга кутулуп кялыуну сайлады болгай, аны бла чекленеди. Онг кьолун акъырынчыкь кетюре келди да, кьарамын а мени бетимден алмайды, башындагы сары батанны хыны сыдырып быргьады.

– Ке - ти - но - о - о! – Къычырыпмы ийдим муну, шыбырдапмы айтдым, билмейме. Кесиме келгенимде, Кетинону кьучагыма кысып тура эдим.

Акъялым жерине келе башлады. Кетинону кесимден айырдым. Кесими бираз артха ыхтырып кьарадым аны бетине. Алай кеп излеп, алай кызыгу термилип излеген затымы билмей тургъанымлай табып кьойгъаныма кьууанчым кезлерими кьаматхандан болур, дагыда ийнаналмадым. Не халда болгъанымы, не этгеними акъылыма жыялмагъанлай, Кетинону жюрегиме кысыдым, жаякъларын, эринлерин, кезлерин уппа этдим.

Зат айтмагъанлай, кесин мени эркинлигиме берип иги кесек турду Кетино. Сора, эки кьолун кекюрегиме тиреди ол, мени артха тюртюю, кесин менден кьачырды. Мен, Кетинону бу этиулерин ангылаялмай, армау болдум. Аны бетине кьарадым, эринлерин чайнай тургъанын кердюю. Кетинону эки кезюнден саркьа тургъан жилимукъланы да кердюю мен, алай аны ич халын кесим сюйгенча ангылап кьойдум. – Ол да кьууанчын жюрегине сыйндыралмай кыйналады деп. Кьучагымы кердим мен, жюрегими да тамам ол халда керип, Кетино таба атладым. Ол а, эки кьолу бла хауаны мени таба тюрте, кесин артха кьачырып кьойду.

«Алан, – дедим ичимден, – бу адам менден жийиргенген эте кереме!» Жюрегим кыйналды. Кесим не тюрлю жерде, кьаллай адам бла болгъанымы уа эсиме да нек келтирейим. Биринчи кере былайда сезген жийиргениуюмю, сейир тьойюлюмю, шо бир аз ийисчиги окьуна урса уа бу жол бурунума!

Не айтырга, не этерге да билмегенлей, армау болуп сюелдим. Кетинону бетине мыйымы чанчдыргъан сорууума жууап излеп кьарадым. Кетино да манга кьарап турады. Хау, аны кьарамы мени бетимдеди, алай, билинип турады, керген а этмейди мени.

Эки билегин, ала уа кьалай эсе да бир амалсыз адыргылыкьда кьалтырайдыла, ёрге атды Кетино. Эки кезюю да, ала да губу аугьа чырмашхан чибинлеча кьалтырай, ёрге бурду. Бу халында, таш суратча ушап, бираз сюелди ол. Ауузун, жаны саулай исси табагьа атылган чабакьга ушап, терк - терк ачады кеси уа, ичине хауа тартырга кюрешеди.

Бир заманда аны, тюз эки билегича, тамам кез гинжилерича адыргылы кьалтырай, ачылуу - соруулу ауазы эшитиле башлады:

«О Аллах! Не хата этгенме мен санга? Сени былай аман не этип, не айтып чамландыргъанма? Не зат ючюн сындараса да не зат ючюн ууатаса мен жарлыны былай кьуйсюз? Сабий кюнюмден бери жаханым отунгда кьуйдюргенлей турурча, не гюнях этгенме мен? – Кьарамын мени таба кысыха атды бу кыйынлы жан, олсагыат окьуна ёрге бурду. Ауузун ачды ол, ичине хауа тартды. – Сен ишлеген агъачымы, сен анга юфгюрген жанымы тазалай сакъларгьа кюрешмегенмеми! Аланы тазалыкьда сакълалмагъанын мени терслигимден болмагъанын билмеймисе, о Хар Нени

Билип, Хар Затны Кёрюп Тургъан! – ичинден кётюрюлген ачы жалындан къарылып тохтады Кетино. Биягъыча, ауузун, эринлери адыргылыкъ-да къалтырай ачды. Ёпкесине, таууш да этдирип, хауа тартды. – Жерни бла кёкню Иеси! Жаны барланы, жаны жокъланы да Бийи! Мени да Сен жаратхан ушайса да. Кесинг жаратханны былай кюйсюз огъурсузлукъ-да бузгъан да Сенсе! Сенсе кесинг жандыргъан отну былай жан ауруусуз ёчюлтген! Тазалай тут деп Кесинг берген жаннга жийиргенчли кирлени да Сен жакъгъанса. Мени бар болууну жаннет жарыгъына келтирип, ызы бла уа терк окъуна жокълукъну сууукъ къарангысына жазыксырмай атып кьойгъан да Сенсе. Бар болууну таглы насыбын жокълукъну ачылыгъын бютюн бек сездирирге деп берген кёре эдим Сен манга. Тёгерегимде – жокълукъну сангырау къарангысы. Ичимде жокълукъну тилсиз сууугъу. Ах, къалай кюйсюздю Сени бу ишинг, къалай огъурсузду! Не акъыл кючю, не билек къарыуу болмагъан къарыусуз жанны къатына шыбыртсыз келдинг. Сатхыч нёгер болдунг манга – аркъама къама урдунг. Къутургъан итинги юсгюрдюнг. Аны айралмадым юсюмден. Балчыкыгъа жыкды. Талады, жулкыду. Кирлерин жакды... – Билеклерин энишге бошлады Кетино. Ажашхан къарамын мени юсюмде къыйналып тыйды. Кёрдю мени. Акъылын манга буруп сёлеше башлады:

– Къалай кирлиме мен. Къалай жийиргенчлиме. Ма аны ючюн жазганма санга: «Келме бери», – деп. Кирлерими биреуге жагъаргъа суймегенден. Ийнан, кесим кесимден да жийиргене турама. Ах, аланы юсюмден жияп кетералсам эди! Не да бедешлигими биреуге айтып окъуна чёкдюралсам эди кёлюмю! Бир башха ишге берилип, аз заманчыкыгъа окъуна болсун, унутургъа онг тапсам эди! – кьолун къыйналып кётюрдю Кетино, женгимден тутду. – Аллай къарыу жокъду менде. Элия кюйдюрген къара турукъма мен. О, эндиге дери ёлмей нек турама мен?

Къарамын менден алды Кетино. Аны бла бирге кьолун да женгимден айырды. Къарамын ёрге бурду, ала бла тенг а эки билегин да ёрге кётюрдю. Биягъындача, Кёкдеги бла сёлеше тебиреди: «О Аллах! Эркин эт мени! Санларымы сындыр, ууат, жанымы ал, кюйдюр, турушумлай жокъ эт. Айыр, о Аллах, мени жерден. Кетер мени жашаудан! Жокълукъ азатлыгъына бошла да къой! Болуш манга, о Бийим, къутхар мени! – Ёлтюр!

***

Алгъаракъда да айтханма, отоу такъырлыгъын бла юй шошлугъун кёрюп болмайма. Ма былай ёпкелерим къысылгъанча бола башлайма бир кесекден. Сора жангызлыкъ дегенни къыйынлыкъ да терк окъуна кесин билдирип тебирейди. Жазыу ишме берилип болгъан заманларымда ол тюрлю такъырлыкъланы сезмейме. Кесими ишге албур эталмагъан кюнлеримде къысады амалсызлыкъ.

Тюз мени жан излемими къандырыргъа деп ишленген кибик, бу Мырзакъан къала уа керти да болмагъанча бир байтамал жерди. Бирде

алтын, бирде кюмюш кийимли бола, бирде тейри кылычыны, кёбюсюнде уа кюн таяклары бла сырылган саз булутну башлыкь этип кие турган кысыр каяла, аланы этеклерин кынгыр - мынгыр жырып ётген такыр кьолла, сора чууакь кёкно бу тау дунясыны башына сыйдам тартылган жашил чатыры. Бир кьулагьынг тенгиз толкьунланы терен ауазлы «ушакларына» тынгылай, бирси кьулагьынга жашил аязчыкьны жылы шыбырдауу чалына. Сора, бу тауушла бирге кьошуладыла да, ичинги болмаганча бир тахлыкь макьам толтуруп кьояды. Ма бу ангкьытлыкь - тамашалыкь кьудуретни ортасында сюеледи Мырзакан кьала.

Бу биринчи келгеним тьойюлдоу бери. Шарах бла танышханлы (уугьа былайдан кетиучюбуз) жайда - кьышда да кьала турганма мында. Бу жол келгенибизни уа, ангылагьан болурса, сылтауу башхады. Сора бир кюнюбюзно ётдюрюрге, бир кече кьалыргьа деп келмегенбиз бу жол бери. Мында кьаллай бир турлугьубузну билип да тьойюлбюз. Аны бла да кьалмай, бу жол мени негерим да башхады.

Гюнхадан бла азапдан, сыныулукьдан бла сылыкьдан толу ол жийиргенчи жерде кьоюп кеталмаганма Кетинону. Ичимдеги буйрукьчум шо кьатына кьоймагьанды алайдан кесим жангыз кетер акьылны. Керти окьуна, аны алайда атып кетген болсам, жашаууму андан арысын, ол ауур сатчылыкькы тьобюнде дейме, не тюрлю ётдюрлюк эдим мен?!

Гюнхын алыргьа соймейме, кьолундан келген кьадарда аякь тиреп кюрешген эди Кетино. Энди манга кьайда, ким бла болгьанымы ёзгелиги жокьду. Мындан чыкьгьандан эсе, бу жер тьобю жашырынлыкьда кьалгьаным игиди манга деген эди ол. Мени амалтын ёз башынга палах ала тургьанынги ангыла деп да тилеген эди ол. Элни - жерни да тинтирле ала, таш - агьач тьоплерин да кьозгьарла, кьолларына тийгенинглеи а, билип айтама, сау кьоярыкь тьойюлдоуле деген эди.

Кеси ючюн кьайгьырып шо бир сёз айтмады, таланган, Кетино алайда. Сезилип тура эди ёз кьадарына алай бир бош затхача кьарагьаны. Кесин, биринчи жолукьгьаныбызда айтханыча, жокьгьа санап кьойгьаны кёрюнюп тура эди. Ол кече, Кетино болгьанын билмегеним ючюн эди, баям, аны айтханы, Аллах кечсин, алай бек да кьыйнамагьан эди мени. Бу жол а, ол тиширыу Кетино болгьанын билгенимли, аны кесин былай жокь этип тургьаны ичине от салып кьойду.

Аны кеси жанына, ёз кьадарына алай сансыз кьарагьаны, айтхан сёзю бла, этген иши бла да «мен жокьма» дегенлей тургьаны кесим этген мурадда бьютюн кьаты бегитип кьойгьан эди мени уа. «Артдан келликни кёре барырма, бусагьатдагьы борчуму уа, шо ёлюгюм бу сылыкь жерде кьаллыкь болса окьуна, толтурмай кьоймам». – Ма бу халда салып кьойдум кесме сёзю.

Кетино айтханни кьулакьгьа алмаганма дерге кьалсам, сёзюм жалгьан боллукьду. Кесини жанына кьоркьмагьан ким бар сунаса. Жашауу адам даражасында болмаганлыкьгына, мен ол акьылдама, жанын берип кьояргьа уа Кетино да сюе болмаз эди. Муну айтханым: излеунно жаланда мени тутар ючюн угьай, Кетинону жангьадан кьолгьа этерге деп бардырылыкьдыла «ала». Керти окьуна, тас болгьан, бьютюнда алай уллу

хайыр берип тургъан адамларын излемей къалай къоярла. Тапсала уа, мени бу ишими хатасы, Кетинону бла мени эшигибизни жапхандан озуп, Шарахха бла Дауургъа да тиерикди. Ма аны ючюндю андан бери Мырзакъан къалагъа кетип жашагъаныбыз.

Шарахдан бла Дауурдан сора бир жан билмейди бизни къайда болгъаныбызны. Ала уа ма бу таш къаладан эсе да ышангылы сакълайдыла бизни тасхабызны. Сакълагъанлары алайды, кеслери уа лакъырдаларына бла чамларына салгъанлай турадыла бизни. «Кимге керексиз? – дейдиле ала. – Кече - кюн демей, не шахар тюбюн, не агъач ичин къоймагъанлай, атлы аты бла, игли ити бла бизни излеп айланадыла депми турасыз?»

Ал заманда быланы кюлгенлерин тюз магъанада ангылап тургъанма. Бизни киши излемегенине къууанганлыкларыды ол деп. Ишибизни алайлыгъына кесим аладан эсе да бек къууанып. Бираздан берисинде уа аланы кюлгенлери, жапсарыу сёзлери да къыйын тие башлагъандыла, ачыууму окъуна келтире. «Къалай болады да сора бу? – дейме ичимден. – Бизни не этгенибиз, барыбыз - жогъубуз да кишиге керек болмай къалай къалды?»

Кёремисе, таланган, нечик къужур затды бу адам дегенинг. Кетинону алайдан урлап кетгеними болмагъанча бир уллу батырлыкъгъа санап тургъан кёреме мен. Кесим кесиме махтаула салып. Бу таушлукъ ишим бла ёхтемленип. Мен ол халда жашайма, кёлюм кёк бла тенг болуп, была уа, бу къанбузла, мени ишими алай ыспасыз этип сёлешеди.

Болгъан а хар зат болургъа тийишлисича этгенди. Керти окъуна, Кетино кимге да кимди, неди? Мени чибинлетгенлигине, аны: «Мен жокъма», – дегени кеппе - кертиди. Къыралны бир деп бир къагъыт журунунда эсепге алынмагъанды ол. Кетинону кесини сёзю бла айтсакъ, къырал жаны бла ол керти окъуна жокъду. Жокъну уа киши излемейди.

Кетинону иелери да, мени акъылыма кёре, излеп - къозгъап кюреширик туйюлдоле. «Телими болгъандыла ала, алайлай къырал къуллукъчуладан бирини къулагъына чалынып къалса уа бу хапар?! Неда бу сылыкъ журт къырал адамладан бирини кёзюне илинип къалса уа?!» – мени тергеуюмю жукъалыгъын кёремисе, алан. Бу къаргъышлыкъ межамны юсюнден къырал къуллукъчуланы хапарлары жокъ сунуп турама энгта да мен! Аны къыралны бек бийик тоханаларында олтургъанла къурагъанларына кесими ийнандыралмай.

«Илипин суууча саркъып келген ахчаны бир кесеги бёлоннгеними мажалды «алагъа», огъесе ол ахыры бла кесилип тохтасамы иги боллукъду?» – бу жанына да бурама акъылымы. – Къырал къуллукъчула уа, керти окъуна, аны бламы тохтарыкъдыла. Бу налатлыкъ межамны чач - тюк этмей, аны иелерин тюрме камырларына атмай аман къоймагъый эдиле». Мен а, кертиси бла да, Тау арты жерледе бир кишиге керек туйюлме, дейме ахырында, керек болмагъан затын а ким излеп кюрешеди.

Айтама да, Мырзакъан къалада жашауубуз аман туйюлдо. Энди уа, къоркъуубуз селейип, жаныбыз хошланып, кесибизни тюз курсабайлача жюрюте башлагъанбыз. Алайдан узакъ болмай сюелген къалалагъа да барабыз биз, кийик гышмылары этген тырхык жолчукъла бла къая

башларына да ёрлейбиз. Ташаракъда сакъланыуну да унутмай, тенгиз гагъларына да тигелейбиз бирде. Замандан - заманга уугъа чыкъмай а не онгубуз барды.

Алгъаракълада атламы сайын къоркъа - элгене сюркелиучю Кетино энди эркин жюрюшге кёчгенди. Ол а не болсун, Шарахны къауалын да инбашына атып, уугъа окъуна жюрюй башлагъанды биргеме. Алыкъа кийик ургъаны болмагъанды, алай ушкону жерлей, атдыра биледи. Мени неден да бек къуандыргъан а аны учулукъда болдургъан жетишими туюлюдю. Таула ичинде бираз айланса, саны - жаны да кийик сау болуп, ма былай тазаланып - жангырып къалады бу адам!

Таула дунясы, бу бийик азатлыкъ бла кийик эркинлик негерими юйюкген жанына къалай иги жарагъанын кюн сайын кёреме, къууанама. Кюнлени биринде уа андан сора да, билмей тургъанымлай, бир уллу къуанч келип къалды манга.

Къаланы баш тапкасында да бир мулжар жаращдыргъан эди Шарах. Бир - бирде Кетино ары ёрлеп кетиучюдю. Бирде терк окъуна тигелер кеси уа, бирде мен чакъыргъынчы туруп анда. Нек минерге къалгъанса ары, анда не иш битдиресе деп сормайма мен, ары ёрлеген адетим да жокъду. Бир жол а, Кетино къала артына чыкъгъан эди, таула дунясыны айтып болмазча бир тауушлукъ суратлары ачыладыла алайдан. Кетино уа, дин ахлусу хар кюнюн эрттен намаздан башлагъаныча, башын жастыкъдан алгъаны бла алайгъа барып къалады. Мен, Кетинону зауугъун белюрге кёзюм къыймай, бу жол кесим ёрледим огъары тапкагъа.

Тюнене ингирде чакъгычымы алып кетген эди Кетино. Жау чырагъын жандырыгъа деп. Тютюн тартырыгъым къысханды да, аны алыргъа деп кётюрюлгенме ары. Кёк тышлы дефтерчикни юсюнде кёрдюм чакъгычымы. Алай этгеним иги болмагъанын да биле тургъанымлай, чакъгычымы Кетинону дефтерчиги бла бирге алып къойдум. Алгъандан ары уа, «суугъа кире эсенг, теренине Кир» дегенлей, дефтерни ачмай болмадым.

«Тура эдим жата, къайдан чыкъды хата? Нек тагъылдым мен бу адамгъа? Анда къюлсам... Огъесе къадарым манга энгта бир жангы оюнламы кёргюзтюрюкдю? Да энди не? Артха къайытыу жокъду. Жашау – черек, мен а – аны толкъунуна тюшген къургъакъ чапыракъ. Элтсин черек. Къайры сойсе да элтсин. Башхамыды!..»

Бу жазыу мени башыма къаллай сагъышла келтиргенин билмейме. Эсе да, асыры кёпден бла асыры къатыш - къутушдан, акъылымы чайкъап къойгъандыла ала. Тюз кеслерича къатыш - къутуш этип. Мулжар агъачына олтуруп турама, къарасам. Кетинону дефтери да, ачылгъанлай, къолумда.

«Дауур биле болур дейме. Шарахны уа, кёрюп турама, мени не тюрлю зат болгъанымдан хапары жокъду. Нечик иги этгенди бу адам мени жийиргенчли хапарымы къартдан жашырып къойгъанын. Десем да... Башхамыды? Шарах да билер бир кюнде, башхалагъа да туура болур. Жийиргенип къарарла адамла ызымдан. Юсюме тюкюрюп озарла. Ол заманда... Угъай, аллай заман болмай къалсын. Келмей къалсын аллай кюн. Андан эсе уа...»

Ичиме от болуп тюшдюле Кетинону бу сагъышлары. «Ол заманда уа не? Андан эсе уа не?» – Къайгъылы сорууларым кёзлерими къарангы этдирип, дефтер бетиндеги жазулары окъуялмай къалдым. Бир кесекден, ол «кесек» къаллай бирге созулганындан а хапарым жокъду, кёзлерим харфлары айыра башладыла.

Кесими атымы окъудум: «Сенсиз не этерик эдим мен?» – дейди бу адам «Сенсиз къалай жашарыкъ эдим?» – дейди. Кёлю бламы айта болур? Огъесе бош кёзбауумуду? Алай дегенлигиме уа, аш этип берсем, быстырларын жуусам, нечик къууанады! Къолун байлагъанымда уа! Мени жан сакълаучу мёлегим деп. Мен мынга жарап, керек болупму турама сора? Билмейме, терс къарарыкъла, жийиргенип тюкюрлюкле, сейирмиди да, аз тюбемезле, алай бу адам а, халына кёре, аллай болмаз дейме. Аны кёзлери... Кёзде кёзбаулукъ жокъду деп бош айта болмазла. Сора Шарах а нечик игиди манга! Дауур да алай...»

Мындан сора да бардыла жазула, мен а былайда тохтап къалдым. Дефтерни ал бетлериндеги жазула ичимде жандыргъан ёртенни ёчюлтюп турады бусагъатда окъугъаным. Жаныма келген хычыуунлукъну сакълардан болуп, арысында бир аман жазулагъа иш тюберме деп къоркъа, дефтерни жабып къойдум.

«Бу адам» деп манга айтады Кетино. Ышанамыды ол манга, ышанмаймыды? Ышанады деп къууанама мен, алай экили болгъаны жазуларында кёрюнюп турады. Ышанмайды деген оюм келеди сора акъылыма, алай Кетинону экили болгъанында базманни мени таба басарыкъ магъана ауууракъ кёрюнеди.

Тютюннюмю къабындырдым. Ичиме татлыкъсынып тартдым. Ауузум толу тютюнню тышына бошлап, хауада жюзген тогъайлагъа къарадым. Къолларым а Кетинону дефтерчигин ачып къойдула. Къарамымы дефтер бетине бурдум. «Тараш... Ол къызылбет эмеген... Мени табалмагъан ачыуун бирсиледен ала болур. Кеси кесин талай болур ол къутургъан сарыуек. Насыпсыз Хариханны этин ашай болур. Аллах сакъласын ансы...»

Кетинону «Тараш» дегени акъылыма тюрелгенлей къалды да, жазууну арысын окъуялмадым. Сылыкъ юйге биринчи баргъаным, ол кюннюгю къонакъбайыбыз бла танышханым эсиме тюшдюле. «Ол да атына Тараш деген болур эди дейме», – былай сагъышландым ахырында мен, алай аны акъылымда кёп тутмадым.

...Бусагъатда Кетино, эки кёзюм да тютюннге ашата, отжагъада шишликлени бура кёрюнеди. Бурунун да терк - терк тартады ол, ариу башчыгъын тютюнден къачыра, гитче къолчуклары бла жур кёзчюклерин да сюртеди. Жууаш къарамын мени таба да атады бирде ол, жарыкъ ышарыуу бла кёлюмю жарытады. Мен а Шарах кеси къоллары бла жарашдырып кетген жумушакъ мулжарда олтурама. Бутларымы да тюбюме жыйып, не айтырса, Къырым ханмыды экен бу олтургъан дерсе.

Эки кёзюм а, не айтырыгъы барды да, Кетинодадыла. «Сени кёзлеринг жаланда жарыкъ жулдузлагъа бла чакъгъан гюллеге къарап къууаныргъа тийишли эдиле!» – дейме, биягъы Къайсынны да кесиме болушдура, ичим-

ден. «Жай да, кыш да, кече да, кюн да насыплы ышаргъанлай туругъа тийишли эдиле ансы, жияргъа угъай», – дейме. «Сени кьолчукларынг, – дейме дагыда мен, – кюн сайын гюллени ариудан-ариуларын, жангыдан-жангыларын тутаргъа тийишли эдиле!» «Эринчиклеринг а, ол татлы эринчиклеринг, – былай кьошама ахырында, – кызыу уппалары бла суйгенинги дайым кефейтгенлей тутаргъа керек эдиле!»

Жаным да ауруйду обурчугъума, болушуругъум да келеди. Жазыксыныууму да артха басама мен а, болушургъа да бармайма. Отунланы да кеси келтиргенди Кетино, отну да кеси тиргизгенди. Этни да кесине туурагханма, шишлеге да кеси чанчанды этни. Бусагъатда уа, айтханымча, аркъачыгъын да бир тапсызла сындырып, шишлени бирин ары, бирсин бери бура чегеди.

Кесими акъылым кылллы кьалсам, Кетинону аз да кыйнарыкъ туююл эдим мен. Быстырларымы жуугъаннга, туюмелерими тикгеннге дери да, отун келтиргенни бла от жакъгъанны, шаудандан суу алгъанны бла юй тубюн сыйпагъанны айтыргъа окъуна суймейме, кесим этерик эдим хар нени. Шарах арталда эсимде болмагъан затланы буюруп кьойгъанды ансы. «Не къадар кьаты кьолда тут, жан ауруусуз ишлет. Белин тюзетирге кьойма, акъылын жумушлары бийлегенлей турсунла!» – деп.

Кетинону кек тышлы дефтерчиги андан сора да тюше - тюше тургъанды кьолума. Тюше - тюше дегенлигиме, энди иш этип алама аны. Шарахны юйретиулерини себебин Кетинону халларында да кереме, аны жазыулары уа мен эслеялмай тургъан тюрлениулерин да кергюзтедиле. Ма, сёз ючюн, дефтерни бу бети:

«Адамланы барысын да бёрюле этип тургъаным игимиди? Битеу дуниягъа ачууланып жашагъаным тюз болмаз дейме. Ма бу жаш... Бёрюню кёзлери бламы кьарайды да ол манга? Аны эки кёзюнден ургъан тейри жарыгъын бла жаннет жылыуун бетимде сезмеймеми манга бурулгъаны сайын? Ол а не болсун, саулай чархым бла сезмеймеми мен аланы. Шарах а? Дауур а? Сора Мушаг, сора Радифа. Угъай. Ала игидиле манга. Суйюп кьарайдыла. Адамгъа санап...»

«Адамгъа санап...» – Бу жазыу ышаныурукъ бермеймиди да? Шарахны дарманы иги жарай баргъанын билдирмеймиди да бу! Дефтерни башха бетинде уа не Шарах айтмагъан, не кесим билип, иш этип хайырланмагъан, алай неден да иги жарай баргъан бир тауушлукъ дарманны юсюнден жазып турады Кетино. Аны дарманлакъ кыйматын а, мени сартын, ол кеси да билмейди.

«Нечик игиди танг жарыгъыны бу таза тенгизинде жууунган! Юсюнгю - башынгы угъай эсенг, жүрегинги бла жанынгы да тазалайды бу ариу жарыкъ. Терекле бла кьяяла. Кёремисе, нечик кирсиздиле ала, нечик гиняз соеледиле. Ала да жууунадыла тангны бу тауушлукъ тенгизинде. Тауланы бла тереклени да жангырта кёреме танг жарыгъыны бу тауушлукъ толкъунлары. Былай кьарыулу, былай бийик да аны хайырындан болгъандыла таула бла терекле!..»

«Жашаргъа бир заманда да кеч болмайдымы деген эди бу адам? Ёлюрге уа кьуруда эртте болгъанлай турадымы деген эди? Ма бу кьяяла

къурда жашап турлукъдула. Ала жокъ боллукъ туйюлдюле. Терекле да тюз алай. Сора мен а? Мен да жууунама да, алача, тангны жарыгъында... Жокъну сууукъ къарангысына тумаланып кетген алай къыйын туйюлдю, къарыусузла этедиле алай. Жюрек оту сууугъанны ишиди ол. Кесин жашау гюренинде сакълагъанды къыйын. – Былай айтхан ушай эди да бу адам»...

Мен къагъыт - къалам адырларымы, Дауургъа айтып, бери келтиргенме. Энди, кесим суйгенча уа туйюлдю халым, алай жазула тыйнай башлагъанма. Кино алдырыр муратым сакъланганлай турады алыкъа. Бу къаялагъа бла таулагъа, терен къоллагъа бла суху череклеге, бу ёхтем бийикликге бла кийик азатлыкъгъа къарай келсем, бу да телевиденияны ауруууду, хар кёрген затымы суратын алдыра барлыкъгъым къысып тохтайды. Алай айланып къайытханма да, бусагъатда уа, ким биледи, онг табылып иш къалса дегенликде, киногъа алдырыргъа суйген затларымы къагъыт бетине тийишдире олтурама.

–Этибиз... – мени таба бурулду Кетино, – тамблабызгъа болгъан да этер, андан сора уа?

–Алайда жаулары саркъа тургъан къабыргъаны этге санамаймыса? – «тырман этип» жууапладым обурчукъгъа.– Сора, кёреме, биз къача бла кече айланырча, бир уллу къоркъуу да жокъду, мында алай кёп да турмабыз энди.

– Мен башха эт ашарыгъым келеди! Ма бюгюн, ма бусагъатда! – ойсурады, кокаланды Кетино, кесин ханны эрке къызы этип, «чибинледи».

Къууанчымы чеги жокъду. Ойнагъанмы этесе, тюнене кесин жокълукъ къарангысына атаргъа кюсеген адам бюгюн жашау шынтагысындан тутаргъа эниклей башлагъанды! Алай мени андан аз къууандырмагъан энтта бир зат барды. Ана тилибизни сёзю ол сылыкъ юйде айтылгъаны нечик ылыкъсындыргъан эди мени! Ол кече жангыз бир сёз айтхан эди Кетино. Энди уа дайымда ана тилибиздеди сёлешгенибиз. Бу ариу жерде! Бу таза азатлыкъда!

Ангылай болурмуса мени ичимде толкъунланган сезимни? Ол кирли, ол сылыкъ жерден къуру Кетинону угъай, жангыз бир сёзюбюзню туйюл, саулай ана тилибизни къутхаргъанма, сезгениме кёре, мен. Аны бла бирге уа миллетибизни бу тауладан бийик, аланы башларында агъаргъан ёмюрлюк къарладан таза намысын да!

Ичим къууанч сезимледен толду, алай бла жазууну къойдум.

– Охо, бийчем, – къарамымы, не къадар жарыкъ, жумушакъ да этерге кюрешип, Кетиногъа кётюрдюм.–Жанынгы къыйнама. Шарахны бла Дауурну алларына къарап турама. Келе болурла. Бюгече мында къаллыкъдыла кеслери да. Эрттенликде уа, Аллах жол берсин, Апсаты да онг кёзден къарасын, ючюбюз да уугъа чыгъарыкъбыз.

– Биягъы мени уа кюн узунуна кесим жангызлай мында къоюп! – энтта кокаланды обурчукъ, кёзчюклерин ойнатды, эринчиклерин кёпдюрю.

– Узакълагъа барлыкъбыз, Шарах айтханнга кёре, бу жол. Жолубуз да бек къыйын боллукъду... – къуйрукъ булгъап жууапладым Кетиногъа.

– Бир башха кюн... Кесим бла... Ойнай - кюле! – жапсарыргъа кюрешдим.

Мени ариулукъ бла сѣлешгеними алмады бу жол Кетино. Зат айтханы болмады аны, сѣзюмю къабыл кѣрегенин кесин ары бла бери ургъаны бла билдирип къойду. Мен да «къадырыма миндим», «къамичини ойнатдым» былайда: «Тиширыуну жери аш юйдеди! От жагъадады юй бийчени жери!» – кесими чынтты таулу киши этип айтдым муну. Эр киши кесини тиширыууна айтыучу ауазгъа салып буюрдум.

Ангылап къой, шуѣхум, мени бу тюрю сѣлешуумде не къатылыкъ, не къысыулукъ жокъду. Тырман да жокъду анда, ачыу да жокъду. Хар сѣзюме, ауазыма саулай таза сезимлерими жумушакъ жарыгъын, татлы жылыуун чапдырып айтханма. Кетинону «жагъыны тутхан» кезиулеле, жарарыгъын сынауларымдан билеме, хайырлануучума бу «дарманны».

Кѣп сакъладыкъ Шарахны бла Дауурну. Усхардан сора, артыкъ илхамланып болмасам да, бир затла тырнаргъа кюрешдим. Кюрешдим, алай, акъылым башха сагъышлагъа юлешингенди да, ишиме кѣлюм бла берилалмадым. Кетино бла андан - мындан сѣлеше, ойнай - безирей, кѣзлерибиз а къала арбазындан энишге тигелеп, ол жомакъдагъы жилиннга ушаш, айланч - майланч да бюгюле, къаяла арасына ташайгъан жолдадыла, иги кесек олтурдукъ. Ахырында, сакълагъандан, менден да эрикген болур эди, Кетино огъары отоугъа ѳрлеп кетди. Мен а, заманны къалай ашырыргъа билмегенден, мулжаргъа сыртымдан жатдым да, сагъышларыма бериле, кѣзлерими къысыдым.

Ахматны терек бахчасы. Фазийля бла мен. Къучагъымдан ычхынды Фазийля. Къачып барады. Кюлген тауушлары уа, кюмюш къонгуроуча, ариу зынгырдай, терекле тюбю жашил къыртишге агъадыла. Жокъ болуп кетмейдиле ала. Кюмюш инжиле болуп, къыртиш юсюнде жылтырай къаладыла.

Фазийляны ызындан болдум. Узакъ бармай жетдим аны. Тутдум. Къоюнума къысыдым. Менден айырылыр гынтты этмеди бу жол Фазийля, кесин мени эркинлигиме берип къойду.

– Къарачы тереклирибизге! Нечикъ ариу чакъгъандыла быйыл ала! – къол аязларын эки жаягъыма салды къыз, къарамымы ѳрге бурду.

Керти окъуна, шо бир чапырагъы, бир бош бутагъы жокъду бу терекни. Турушуна акъ жибек бла тышланган кибикди. Бал чибинле да, кюн таякълагъа чырмаша, ауур - ауур зызылдадыла. Аладан бири, кесин ѳрге атып, аз - маз жашилге тартхан акъ гюлчюкню къымылдатды. Кѣзге кючден илиннген акъ букъучукъ жашил хауагъа жайылды. Мен а, кесим да эслемегенлей, Есенинни къатладым:

«Не жалею, не зову, не плачу,

Всѣ пройдѣт, как с белых яблонь дым!»

Къолун ѳрге узатды бир заманда Фазийля. Угъай, Фазийля тнойюлдо бу, Кетино кѣреме! Аны къолу жетген бутакъчыкъда бир уллу къызылууурт алма ѳсюп къалды. Алманы, былай сакъчыкъ буруп, къолуна алды Кетино, манга узатды. Къара бу сейирге! Кетино тнойюлдо бу, Фазийляды!

Кёк буршу болуп тегюлгенча, къалабыз, ол а не болсун, кекню чатырын баш чукуйларына алып турган ёмюрлюк къаяла юсюме оюлганча керюндю бир заманда. Кесиме келгенимде, жанымы къолума алганча болуп олтурама. Ол ариу тюшюмден бу халда чыкыгъаным ачыу тийди. Мулжардан эринип тюшдюм сора, босагъа юсюне келип сюелдим.

Бир къалын къарангы, кеси уа къап - къарады, тюз эритилген чайыр кибик, огъары жаныбызда бийик къаяланы юслери бла бери тегюле, толан - толан ышырыла келеди. Къаяланы бери - бери аудура, аланы аралары къолланы ичлерин ташдан бла топуракъдан толтура, жерни юсюн тюзете, сыйдамлай келгенча керюнеди. Огъесе бу таула дуниясын, ташы - тереге бла, топурагъы - сууу бла да аузуна жыя, ичине жутамы келеди ол.

Анда, дунияны юсюн баса келген къалын къарангыны теренинде, элияны от сюнгюсю ачы жылтырады, тюз ортасындан сынды да, эки жанына огъурсуз чартлады. Къарангыны ортасындан эки кесди ол, кесеклерин эки жанына атып, къаяланы баш чукуйларын ачды. Сабий кибик, алданып тура кере эдим мен, къоркъуп окъуна сюеле кере эдим, къаяланы кергениме къууандым: «Къаяла уа сау кереме да!» – дедим ичимден.

Ичими къууанч сезими жарытханы бла тенг от сюнгю ёчюлдю, жокъ болду, къаяланы, биягъыча, къалын къарангы жутду. Ичимдеги жарыкъ да ёчюлдю олсагъат. Бу чакъда жерни аркъасы къаты - къаты титиреди, ызы бла уа кекню къарангы терени, тогъуз да топ бир ызгъа атылганча, ауур - ауур гюрюлдеди.

Къалын къарангыны ал толкъуну къала арбазыны аргъы этегине тегюлдю. Аны сууукъ солууу, кесича сууукъ, чечмелеча къаты тамычыла къатыш, бетиме урду. Тамычыла, арбазны акъсыл бетинде чечек тапла къоя, алгъа энчи - энчи тюшдюле. Шо мен кезюмю жумуп ачхан ууахтыгъа ол сууукъ, ол къалын къарангы арлакъдагъы къашха тешню, аны берги бетиндеги мазаллы тереклени да жутду. Олсагъат окъуна арбазны да басды ол, Шарахны тукъум къаласын, Кетино бла мен да ичинде турганлай, къарангы гаясына тартды.

Къарангы. Сууукъ къарангы. Къара къарангы. Не тюп жокъ, не баш жокъ. Кёк да жокъ болду, жер да думп болду. Къалын къарангы. Кесими да жокъча сездим былайда. Бу сууукъ сезимден аркъам къалтырады. Бу чакъда, мени ёчоле барган умутуму ахыр тылфыуун сакъларгъа ашыкъганча, къалын къарангыны теренинде от чакъды. Къарангы эки жарылды. Къарангыны жарылган жеписинде къаяланы кердюм. Жер батып кетмегенин, ол, алгынча, къатылай, бютюнлей - беклей къалып, сур къаяланы, алай эсе уа къаланы, бизни да кетюргенлей тургъанын билдим.

Кекню, угъай – къарангыны биягъында жыртылган жери, аны жыртылганын мени акъылым кесине алып да бошагынчы, бирге къошулду. Дунияны, биягъыча, жокълукъ къарангысы жутду. Жокълукъну сууукъ солууу толкъун - толкъун болуп урду. Бу ууахтыда уа, ол жокълукъну кюсегени ючюн болуп, Кетино эсиме тюшдю.

Ахым кетди. Ичимден терен элгендим. Кетинону унутуп тургъаным къыйын тийди. Былай этеме, алай болама деп да билмегенлей, артха

суху бурулдум. Кесими къала теренине атарыкъ болур эдим, баям, огъары отоугъа, Кетино анда болгъаны эсиме тюшгенди, ёрлерик болур эдим. Былайда уа, къарасам, белимден къаты къучакълагъанлай, бетин кёкюрегиме къысып турады Кетино. Къууанч сезимим акъыллымы жарытды олсагъат. Кетинону къоюнума алдым. Жюрегиме къысдым аны: «Угъай, шуёхум, жокъ болургъа уа алай бек тартдырмайса энди!» – дедим анга, ичимден кюле.

Элияны от къамасы къара къынындан чыкъды. Хыны сермеди ол, бууаз кёкню къарын тюбюн, къызыл ызлыкъ этип, жарды. Кёкню къарыны, буруп - буруп, гъурулдады Жерни сырты къалтырады. Кёкню къаны, жауун болуп, жер юсюне тёгюлдю...

Кетино, къоюнума алгъанлай турама аны, сууукъсурап титиреди. Аны жерге акъырын бошладым. Ушхууур ашар заман да жетгенди дегенни кёлуме келтире, от тамызыргъа къармашдым. Кюйрюч отунла мычымай къабындыла. От жарыкъ гюрюлдеп жанды. Кетино къатыма келди, отха къууанып къарады ол, жууаш кишиучукъ болуп къысылды манга. Жашауну ёчюлмез жарыгъын, сууумаз жылыуун да терен татлыкъсыныуда сездим мен.

Кетиногъа бурулдум. Бетине да бир ариу ингилик жайылып, сагъышлы олтурады ол. Сагъышы да, бетинде кёрюнюп турады, жарыкъды аны, женгилди. Аны бу байтамал халындан чыгъарып къояргъа кёзюм къыймады. Кесиме сакъчыкъ къысдым да, эринлерими жылы уууртчугъуна азчыкъ тийирип къойдум.

Тынгылауну ийгенлей бираз олтурдукъ. Ич халымы, андан бир иги къууум алыр эсе уа дегенликден, Кетиногъа билдирлигим келди.

– Эшитемисе? Тынгылачы, нечик ариу жырлайды от! – Бир терен оюмгъа санап айтдым муну, айтханымдан сора уа, болмачылыгъын ангылап, кесими хыликкъа этдим.

Кетино зат айтмады. Мени таба кёз бурмады, олтургъан турушун да бузмады ол. Шум болгъанлай энтта бираз мычыдыкъ.

– Сен отну юсюнден айтаса, – къарамын отдан айырмай шыбырдады бир заманда Кетино – мен а отунланы юслеринден сагъышланып турама. – Кёзлерин манга кётюрдю.

Мен, аны айтханын иги ангылаялмай, соруулу болуп къарадым, Кетино уа, андан сора зат айтмай, бетин отха буруп къойду.

– Отну жылыуун, жарыгъын да суйюп алабыз биз... – бираз сагъышланды Кетино, – аны «жырына» да хычыуун кёрюнюп тынгылайбыз. Бу керти да байтамал жылыу, бу керти да жаннет жарыгъы ючюн ыспасны бла бюсюреуну отха беребиз, жырындан алгъан зауукълугъубузну багъасын да отха телейбиз. Хар затны алай этебиз да, отунланы уа эсепге алмай къоябыз!

Ол тюзмюдно да?! – даулагъан халда къарады манга.

Обурчугъуму бу керти окъуна терен оюмуна сейир этдим мен, аны сагъышына берилип, зат айтмадым. Ол а, менден жууап болмагъандан сора, кеси селеше башлады:

– Да не? Бир гитче урлукъчукъдан чирчикленип туумагъанмыды бу

терек. Онму, жюзмю жыл жашагъанды ол. Боранла да талагъандыла аны, бузла да аз тюймегендиле. Сууукълада къабышханды терек, иссиледе кюйгенди. Таланганды терек, тюйюлгенди. Къабышханды ол, кюйгенди. Алай, не болса да, жашагъанлай тургъанды, сынауларындан къарыу ала, тамырларын терен ийип, кенг жайып, кесин бегитгенлей, ёсгенлей тургъанды. – Былайда солуу айландырды Кетино, кёзюн кёзюме салды. – Неге деп? Не ючюн?

Мен бу тиширычукъгъа, ичимден масхаралай, желбашчыкъ, жекбашчыкъ деп турганма. Артдан-артха уа, кёресе, алданнганымы кёзюме тута, алдагъы оюмларымы тюрлендирирча эте барады. Бусагъатда айтханларыны магъанасын акъылыма жыяргъа, аны мыйымда чайнаргъа болуп, бирси сёзлерин айырмай къойдум. Огъесе, мени халымы ангылагъан болур эди ол, мен акъылымы анга кесим бургъунчу, зат айтмай окъуна тургъан болур эди.

Кетиногъа ол бусагъатда айтханларыны юслеринден сагъышымы билдирир мурагда бурулдум мен. Ол а, оюмуну ич къыйматын кеси айтыргъа ашыкъды дейме, менден алгъа болуп къалды:

– Жашаууну ахырында от азыгъы болуп къалыр ючюнмю? Сууукъ кюл болуп, хауагъа сууурулуп кетер ючюнмю? – къарамына соруу тюрсюнюн чапдырды Кетино. – Хау. Ахыры аны бла бошаллыгъын алгъадан билип болгъанды терек. Алай аны ахыр мураты уа башхады. Жер анасыны исси жюрегинден алгъан ма бу жан жылыуун, – къолун отха тутду, – Кюнню кёзонден алгъан ма бу жаннет жарыгъын, – къарангыны бизни тегерегибизден кери этип жайылгъан жарыкъны кёргюзтдю, – узун ёмюрюнде ичине жыя туруп, бусагъатда бизге берип кетер ючюн жашагъанды терек!

«Ма санга желбашчыкъ!» – дедим мен а, терен сейирсиниуге, къууанча да къалып. «Ма санга жекбаш гинжичик!» – дедим.

Тау жерини къылыгъы - былхымы жагъынлы къатындан башха тюйюлдю деучюдю Шарах. Муну эсгергеним: хычыуун жылыуу бла, жумушакъ жарыгъы бла жаныбызны ийнакълай тургъан кюнюбюз нечи къаштой болуп къалды. Къалай ачыуланып чамланды ол, къалай огъурсуз къутурду! Бусагъатда уа, аны да Кетино алгъа эследи, биыгъында этгенине сокъураннганча, мудахлыгъын билдирип къарады эшикден. Сора бизден кечгинлик излеген халда ышарды. Биз а, ушхууургъа хазырлана олтургъанла, кюн тюшден аз - маз аунай баргъанын кёрюп, кесибизге кюлдук.

Кетинону тюз атын бла тукъумун, къайсы элден, кимни юйюрюнден болгъанын билдирге жюрегим бекден - бек излей барады. Ненча кере соргъан эсем да, не эшитмегенча этип, неда сёзню бир башха затлагъа буруп къояды. Бусагъатда, сорууну къатыракъ салдым дейме, ачыуланган окъуна этди. «Атам - анам кимле болгъанларын кесим да билмейме. Тукъумум - жугъум да жокъду мени, элим - юйюм да жокъду. Келечиле иер муратынг бар эсе, унутуп къой. Алагъа къонакъбай болур адамларым жокъдула». – Ма бу болду алгъан жууабым.

Сокъурандым соргъаныма. Мындан арысында бу тюрлю соруулары кётюрмезге айтдым ичимден. Кетинону жюрегин къалай бла таушал-

тыргъа билмей, сагъышлы болдум, ол а, биягъындан эсе бегирек да ачыуланып, былай сѐлешди: «Кимилдиледенме мен, гыбышыладанма! Сен а, къарайма да, не бий, неда, бек азындан, ъзден тукъумлагъа жагъылыргъа сюесе. Аллайланы башха жерледе изле!»

Сакълагъанларыбыз бюгюн келирле деген умутдан тюнгюлгенбиз, болсада жолгъа кѐз жетдирмей а болалмайбыз. Бизни былай тѐзюмсюз этип тургъан, тюзюн айтсам, Шарах бла Дауур туююлдюле. Бир бирге ачыкъ айтмайбыз ансы, аланы кеслеринден эсе ала артмакъларында келтирлик затчыкълагъа – Кетино татлы жюзюмлеге, мен а Шарахны жарыкъ чагъырына – бегирек тансыкъбыз.

***

...Келе тургъан кишилени къарелдилери, мени Кетинону аллында ътюрюкчю этмезге кюрешген киби, къапхакъ башында кѐрюндюле.

– Ма, сагъынылгъанны башы босагъада, келе турадыла! – Кетиногъа суююнчюлюк айтдым.

Кетино, аланы сакълагъандан арыгъан болур, мени бу къууанчлы хапарыма алай уллу магъана бермегенча кѐрюндю. Сейир этдим анга, зат а айтмадым. Бир кесекден, не эсе да бир жумушун битдирип, къаланы босагъасына барып тохтады Кетино. Келе тургъанлагъа къарагъанлай иги кесек сюелди ол, сора мени таба бурулду:

– Бири Дауурду, нѐгери уа, ким эсе да, – тышына къарады, – Шарахха ушамайды.

Кетино, алай нек болгъанын билмедим, бир уллу тынгысызлыкъ кѐргюзтмеди, мен а, не айтыр кереги барды, къайгъылы болдум. Шарах да айтып кетгенди, кесим да билеме: тыш адамы кѐзюбюзге илиннгенлей, кесим ючюн алай бек къайгъырмайма, Кетинону букъдуругъа керекме.

Кетинону бугъар жерин да кѐргюзтюп кетген эди Шарах. Атына да Жашырын дорбунчукъ деп. Ол а, дорбунчукъ, къаланы Къарангы таргъа бурулгъан къабыргъасыны тюбюндеди. Анда бираз туругъа иш тюше дегенликде, жумушакъ мулжар да салгъанма кесим а, жарашдыргъанма.

Кетинону билегинден сермедим мен, ол а, мени муратымы ангылап, кесин менден хыны айырып къойду: «Бугъарыкъ туююлме! Бир кишиден къачарыкъ туююлме!» – дегенни айтып. Кетинону бу этиуюн ангыламадым мен, ыразы да болмадым. Алай къонакъла къаланы арбазына чыкъгъанны танырча, ол не этгенин шарт кѐрюрча жууукълашхандыла. Аны себепли къызын тарт - соз этип кюрешмей къойдум.

Керти окъуна, Шарахны орунуна бир башха кишини алып келди Дауур. Мени тынгысыз къарагъаныма уа былай жууаплады:

– Къарт бир кесек аурукъсунуп къалгъанды. Къыйналса да, келлик эди.

Тарашны кѐргени бла уа, ыразы болуп къалды. Уста уучуду Тараш, таула ичинде жолланы - къолланы да иги таныйды дегенни айтып.

Кетино, къонакъладан мангълай жарыгъын ачыкъдан къызгъанмаса

да, артыкъ бек жагъылмады алагъа. Мен аны бу этиуюн ол кесини тиширыу къачын эниш этерге суймейди деп ангыладым. Кесим а, аланы келгенлерине бек къууанып, нек къууаннганымы жашыра да кюрешмей, суулугъум къайсы артмакъда болгъанын соруп кюлдюре тюбедим.

Тарашны, уучу кийимлери бла, башына да бир къара быстырны чох къысып келгенди ол, таныгъан окъуна этмедим, аны себепли муну келгени мени ич халыма алай уллу тюрлениу кийирмегенди. Келди эсе, келди. Шарах айтханча ахшы уучу, иги къаячы эсе, ол а бютюнда иги. Тарашны да, кесин тутханына кёре, быллай тюбешиулер аз болмагъандыла. Бу да, не аман, не иги туююл, аладан бириди.

Мен, не десенг да, ол къонакъды, алгъа Тарашны аллына бардым, аны бла саламлашдым, артмагъын сыртындан алдым. Дауур таба бурулгъанымлай а, аны къолун тутта иш да турмагъанлай, артмагъына болуп къалдым. Артмагъын аркъасындан алдым да, аны ауурлугъуна къууана, саламлашдым. Шарахны ауругъан хапары къайгъылы этип тура эди да, аны къайтарып сордум, Дауурну жууабында тынгысызлыкъ болмагъаны уа кёлномю басып къойду.

Къонакъла, артыкъ узакъ болмагъанлыкъгъа, Мырзакъан къаланы жолу бек къыйынды, арып, терлеп жетгендиле. Ала юслеринде тыш кийимлерин атаргъа болдула олсагъат, Кетино аш - суу хазырларгъа къармашды, мен а, артыкъ уялчакъ болмагъанымы билесе, къолуму Дауурну артмагъына урдум. Мени суулугъум анда болгъанын билеме мен, Шарах аны кесини мажал чагъырындан толтуруп салгъанын да, къарт шуёхум биринчи кере этмейди алай, билеме.

Дауур бла Тараш, тыш кийимлерин юслеринден сыдыргъанлары бла, Жашил кёз (шауданны аты алайды) таба ашыкъдыла, мен а, аланы къарамым бла ашыра, суулугъуму, аны алай бек къыйналмай тапхан эдим, башын ачдым. Кёзлерими терен татлыкъсыныуда жума, Кетинону уа къарамым бла жокълап ышыра, суулукъну башын ауузума элтдим.

Былайда Шарахны «жарыкъ чагъырындан» алгъан жаннет зауугъуму айтырыгъым бек келди, алай суулугъум, ёрге ургъан илхамымы да биргесине алып, Кетинону къолуна кёчюп къалды.

– Сенден бирсилени къарынларын аурутурукъму сунаса Шарахны жарыкъ чагъыры?! – ма былай «ачыуланып» сыйырды Кетино суулугъуму.

Не айтыуунг болсун, чагъырдан уртлай да кёзлени жума, урлагъанымы ауузумда бираз тутуп жута, къала ташларына аркъамы бергенлей иги кесек сюелирик болур эдим мен. Муну айтханым: суулукъну къолумдан кетгени кёлномю алай бек да жарытмады. Кетинону айтханы уа, небилейим, толу ангылаялырмыса мени, къаргъанып айтайым, ма былай насыплы этип къойду. Аркъамы къабыргъадан айырдым, тышым - ичим, акъылым - сезмим бла да турушумлай Кетино таба бурулдум:

– Болсун, жанымы къыйыры, болсун! Анангы сююча халалды, уртла! – муну Кетиногъа эшитдирип, ауазыма тырман тюрсюнюн чапдырып айтдым мен. Ичимде кётюрюлген къууанч толкъунун а тышына бошламадым. «Охо, жаным - кёзюм, охо! Сен кесинги «бирсилеге» къоша

башладынг эсенг, андан сора манга не керекди да?!» – деп шыбырдадым кесиме.

Шаудан таба кетгенлени дауур - дууурлары эшитиле турады. Аны къалай жаратылгъаны, шауданны дейме, кесине да, айтханымча, Жашил кёз деп къойгъанды Шарах, эсиме тышюп къалды. Тыз жомакъдача болгъанды, Шарахны жашау жолунда тыбей келген затланы кёбюсюча, бу иши да.

«Келчи, къарындашчыгъым, энди Жашил кёзюбюзню да бир кёргозтейим санга!» – деген эди Шарах, мени Мырзакъан къаласы бла шагъырей этип чыкыгъанындан сора. Мен а ол манга не зат кёргозтюрюгюнден хапарым иш болмай баргъан эдим ызындан.

Керти окъуна, чууакъ кёкню бояуун кесине алып къойгъан сунарса, алай жап - жашилди бу шаудан, алай тазадады. Кеси да бир терен сагъышлыкъда къарайды бу Жашил кёз алайгъа келгеннге. Сагъышлары да, тыз кесине ушаш, сабырдыла, тазадыла аны, жарыкъдыла. Жашил сагъышлы кёз, деригим окъуна келген эди мени уа.

Шауданны бир жанында, адам къолу ишлеген сунарса, алай ол табийгъатны кесини иши болгъаны уа билинип турады, бир ариу къыртишли тырхыкчыкъ барды. Шарах, алай биринчи кере этмегени кёрюне, анга олтуруп къалды, мен а, таматаны сол жанына атлап, шауданнга къыршыракъ олтурдум. Шарах мени сейириме къарай болур эди, мен а Жашил кёзге бурулуп, аны тазалыгъына сейирсине, аны бла бирге сагъышлана башладым. Шум болгъанлай бираз олтурдукъ.

– Дауурну кёзлери къаллайла болгъанларын эслегенмисе?

Шарахдан бир тырлю соруу не билдириу сакъламай эдим мен бу чакъда. Бютюнда былай соруп къояр деп. Алай болгъанлыкъгъа, аны алгъадан билип, сакълап да тургъанча айтып къойдум:

– Тыз ма быллайладыла! – къарамымы да андан алмагъанлай, къолум бла шауданны кёргозтдюм.

Андан сора зат айтмады Шарах, мен да сёз къошмадым. Мен шауданны жашил шошлугъуна тынгылап, Шарах да акъылын кесини ичине буруп, шум болгъанлай энтта бираз олтурдукъ. Шарахны ичинде не тырлю оюмла - сагъышла къайнагъанларындан хапарым жокъду, кесим а бу Жашил кёзге берилип къалгъанма.

Уллу кёкню теренлиги, тазалыгъы да кёрюнюп турадыла бу тауушлукъ кюзгюде. Кёк сыйдамында сагъышлы болуп тохтагъан саз булутчукъла. Бири мени Геллякам бир къыйырын бууунуна атып ийириучю юзмелтни эсиме тышюрдю, бирси уа башчыгъын ёрге атып, сахиник сюелген акъ къоянчыкъ болду. Аланы ары жанларында бийик къаяла кёкню жашил чатырын жютю тёпелерине алып сюеледиле. Къаяланы бери аллары жашил кенглике бир къарт къуш да кёрюндю шаудан кюзгюсюнде. Зыккыл къанатларын эринип къымылдата, ауанасын ташлы - тёшлү жерге сюйреп озду ол.

– Сейир этме алай болгъанына. – Шарахны ауазы сагъышларыма мен ангыламагъан соруу болуп къошулду. Биягъында нени юсюнден айтылгъанын унутуп къойгъанма да, аны таба бурулдум:

– Кечгинлик... айыралмагъанма.

– Дауур бла бу шаудан эгизледиле дейме. – Хар кимге да белгили болгъан бир бош затныча айтды Шарах. Айтханы уа, кѳресе, кимни да сейирге къалдырлыкъ, кимни да сагъыш этдирлик бир къужур билдириую.

Сейирге къалгъанымы бла сагъышлы болгъанымы бетимде кѳрдю дейме, билдириуюн ахырына жетдирди Шарах:

– Жашил кѳзлю Дауур бла жашил суулу шаудан бир кюн туугъандыла. Жашил кѳз деп аны ючюн аталгъанды мынга. – Шауданны къарамы бла кѳргюзтдо. – Эгизле дегеним а... Экисини анасы да бир ушайды да – Табийгъат. Сора туугъан да бир кезиуде этгендиле.

Билмейме, мен алай сейирли - соруулу да болуп къарамасам, бу билдириую бла тыныпмы къаллыкъ болур эди Шарах. Аны толуракъ билирге сюйгеними кюч кѳрмеди къарт шуѳхум, ыразы окъуна болуп айтды хапарын:

–Юй бийчеми, жаннетли болсун, бир заманда аяусуз этмегенме. – Былай башлады ол. – Ауур зат кѳтюртмегенме, къыйын иш этдирмегенме. Сора, бираз гыр - мырчыкъла этмегенме демем, къаты сѳз бла жюрегине уа урмагъанма. Сабийден ауурланып болгъан заманында уа, сыйынг тѳппемде болсун, башха жумушланы айтмайма, экибизни быстырларыбызны да кесим жуууп тургъанма. – Айтханыма кѳлюнг кюлемиди деген халда къарады манга.

– Ол заманда анга алай иги болмасанг, бусагъатда, ол ауушханлы, чурумларынг - тырманларынг бла кеси кесинги ашап турлукъ эдинг. Бусагъатда уа аны багъалы кѳргенинги, аяулу тутханынги кесинге ыразы болуп айтаса. – Шарахха былай жууапладым, акъылымда уа: «Мен да тюз алай тутарыкъма Фазийлямы!» – дедим.

– Бек дурус эслегенсе, жаш эсенг да. Болмагъанча уллу женгилик келтире кѳреме адамны жанына ол деген затынг. Ачыуун - бушууун да сынтыл этип. – Ёшюнюне сагъышлы бошлап олтура эди да, башын кѳтюрдю Шарах, кесин артха берип, аркъасын тюзетди. – Сагъыш этеме да, асыры аз болду ансы, аман а къуралмагъан эди къош турмушубуз. – Муну аллыбызда тюз бир тауушлукъ жомакъдан чыгъып къалгъанча сюелген къаялагъа къарагъанлай, ма ала шагъатдыла деген халда мурулдады да, аны бла тохтап къалды.

Мен да зат къатышдырмадым былайда. Къалай эсе да бир байтамал шошлукъ алып къойду дуняны. Керти окъуна, дуняны бир жеринде ушкок атыла болмаз бусагъатда, адам къаны тѳголе болмаз деп келди мени кѳлюме. Бир сабийге ѳксюзлюк келмейди бу чакъда дедим акъылымда, бир адамгъа зорлукъ этилмейди, бир юйде да тиширью сарнамайды дедим. Бу жаннет хошлугъун келтирген не зат болгъанын а артдаракъда билдим.

Бир - бирле чокъуракъ таууш дейдиле анга, бирсиле къонгуроу зынгырдауу дейдиле. Кюмюш таууш деп да эшитген болурса. Алагъа ушатхан илишанлары да болурла бу мени къулагъыма саркъа тургъан жашил шошлукъну, алай аладан бири да тюйюлдю ол. Сабий кюлген тауушну

да тутады анда мени къулагъым, сыбызгъы согъулгъанын да айырады. Геллякам Къонгурну сауа туруп ийнек эмчегинден челекге бюркюлюочуо сютню кѣмюк тауушу да барды анда, бахчабызны арты биченликде эртген сайын жырлаучу бѣденени шатык ѳню да барды. Ала уа, бу тауушла, къуру къулакъгъа эшитилип къалмайдыла. Хар бирини бирсинден шашмай айырырча бир энчи тюрсюню да барды аланы. Аны себепли, кѣз аллында башха - башха тюрсюнюлю окъа халыла тартылгъан кибики, ол тауушланы хар бирин, эшиттенинг бла къалмай, кѳрюп да тураса.

Да энди, сени андан кѳп сагъыш этдирмейим, хурметли шуѳхум. Бу таууш къайдан чыкъгъанын айтайым. Жашил кѣзню тѳбен эрининде, оргасы бла да къырыкъчыкъ чучхулуп, гыйы таш барды. Шауданны артыкъ сууу, ол къырыкъчыкъ бла саркъа барып, гыйы ташны тюрбюнде кѳлчюкге агъа турады. Алайдан а, кеси илипинчик ызлап, къая мангълайы бла энишге, Къарангы таргъа, ташайып кетеди. Ма аны тауушуду бу къалын шошлукъгъа, тѳгерекдеги къудуретге жан кийиргенлей тургъан. Ол таууш тохтагъаны бла, бу тау дунясы, бу табийгъат къудурети жокъ болуп, жашау дегенинг юзюлюп къаллыкъча кѳрюнеди.

– Бир эрттенликде... Угъай, алыкъа танг аллы эди, эки челекни да алып, аланы таууш этдирмезге кюреше, Дауургъа ана болургъа хазырылыкъда тургъан юй бийчем бла ол сен таныгъан Радифа жукълапдыла, къаладан шош чыгъама. – Хапарына бу халда къайтды Шарах. – Къол ичине тигелерикме, черекден суу алыргъа. – Билегин аллыбыздагъы Къарангы таргъа узатды.

Былайгъа жетгенимлей, ма алай ары бурулургъа керекме, кесим а, нек эсе да, былайгъа, бу чунгурну эринине, келип къалгъанма. Юсю бла суу бара тургъан ол къырыкъ таш батыуну тюрбюнде болгъанды. Жерге иги терен кирипди кеси да. Аны бери аллында не эсе да бир къарамдыл ызлыкъгъа илинди кѣзюм. Гыйыны бу ал къыйыры жетген жердеди ызлыкъ. Былай гюрен тартылып.

Ол муратым, бу акъылым деп болмады, батыуну ичине тюршюп къалдым. Энишге ийилеме былайда, бармакъланы гыйыны къыйыры жетген жерде жепчикге урама. Аякъланы да къаты бегитип, бир ауур зат сунганма бу таш, кюрюнюм салып тартама ѳрге. Алай тартама да, ол а бош пура таш кѳре эдим, женгилчик, къолума тынч келип къалды. – Кюледи. – Артыма чонгкъайып кетерге да аздан къалып, гыйыны алайгъа атам. Энишге чѳгюп къарасам, биягъында таш болгъан жерден, бу къош уууч кибики бир чунгурчукъдан, кѣзден сыгъылгъан жилимукъгъа ушап, суучукъ чыгъа турады! – Шарах солууун айландырды. Шауданны жашил кѣзюне къарап бир кесек мычыды. – Андан сора къатылмадым. Бир уллу магъана да бермедим анга. Тигеледим Къарангы таргъа, бет - къол да жуудум анда, челеклерими суудан толтуруп ѳрледим. Былайгъа келип къарасам, ма бу сен кѳргенча, суудан толуп турады батыучукъ!..

Биягъындача, терен кѳкню бла бу таула дунясыны арасын шошлукъ толтурду. Шарах кесини эсгериулерине берилгенлей, мен а Жашил кѣзню ариу ѳнлю, кѳп тюрсюнюлю жырчыгъына къулакъ салып, бираз олтурдукъ. Хапар аны бла бошалды депди мени акъылым. Ёрге къобаргъа, къала

таба айланыргъа хазырладым кесими. Алайлай а Шарахны тюз бу шаудан кѣлоча жарыкъ сагъышлы ауазы къулагъыма саркъа башлады.

– Ма алай, тукъум къалабызны къатында Жашил кѣзню билмей тургъанымлай туууп къалгъанына къууана, бу тауушлукъ шартны Кѣкдеги берген бир ахшы белгиге санап къойгъанма, челеклерими алдым. Къаланы босагъасына жетгенимлей а, ма белги десенг, аны теренинден сабий жиялгъан таууш чыкъды!..

Нечик ариу бошалды къарт шуѣхуму бу керти да тауушлукъ хапары дедим ичимден. Аны насып къууанчы жарытхан бетине кесим да насыплы болуп къарадым...

Бу Жашил кѣзню мамыр шыбырдауларына къулакъ салып олтургъа бек сюеме мен. Ма былайдан къарасанг кѣресе табийгъатны суратчылыкъда бир жан аллына ѣталмаз уллу закийлигин. Бири биринден деменгили, бири биринден ариу ишленип, хар бири уа жаланда ол сюе-лирге тийишли жерге орнатылып тургъан чукуйбаш къаяла. Хар заманда да ариудула дуняаны жомакъгъа ушатып сюелген бу ангкытылыкъ къала-ла. Алай кюнню хар кезиуюнде кеслерини ары дери жашырып тургъан, андан сора да букъдуруп къоярыкъ бир башха омакылыкъда кѣргюзтедиле ала.

Узакъда тпейюлдоле къаяла. Шарах олтуруучу тырхыкдан билегинги узатсанг, бармакъ къыйырларынг аланы кюмюш къабыргъаларына тирелип къаллыкъ сунаса. Жашил этеклери уа тюз аланы бери алларында сууукъ солууун хауагъа юфгюре созулгъан Къарангы таргъа ташайып кетдиле.

Былайгъа келирге Кетино да бек ѣчдю. Бери мени кесими тартхан къарыуну юсюнден соргъан болсанг, небилейим, ариулукъ депми къоярма мен. Кетинону кѣло уа, мен алай сунама, бу кенг эркинликни бла бийик азатлыкъны, сора керти да жаннет мойюшюню нарат татыулу салкъын солууун жарата болур.

Муну айтханым: бош ууахтысы болгъаны бла, былайгъа келмей амалы жокъду Кетинону. Келсе уа, кѣп кере кѣргеними айтама, жаны - къаны бла да ма бу тауушлукъ къудуретге берилип къалады ол. Анга къошулуп, аны ичине сингип, кесин а тас этип къояды.

Жашил кѣзню огъары жаны тырхыкда тукъузго терекчик орнатханды Кетино. Алай айтханлыгъыма, аны келтирген, орнатхан да кесим этгемме, бу ариу ишни ниети - оноуу Кетинону къолунда болгъанды ансы. Терекчигине суу къуяргъа деп иш жюрюй болур ол бери. Билмейме. Соруп да кюрешмейме. Жаланда сейирине къарап, айтхан сѣзлеринден бла этген ишлеринден сагъышлана, халында эсленнген тюрлениулени акъылымда сюзе айланама.

Тюрлениулени уа, аланы излегенден уллу ишим жокъду, Кетинону ѣнюнде бла ышарыуунда, жюрюшюнде бла кѣз гинжилерини жарыгъында, ашагъанында бла юс тизгинин жъя башлагъанында да кѣре - къууана жашайма.

«Тюнене кесин бардан жокъ этерни амалын излеп тургъан адам бюгюн терек орнатыргъа нек къалды?» – дейме, ичимден къууанып. Ау-

руундан азатлана башлагъанды деп жууапларгъа уа кѣз тийдирирме деп къоркъама. Тюнене да аллай бир къууанчлы сагъышлагъа къалдыргъанды Кетино мени.

Къаламымы къыяргъа бичакъ керек болду да, кесим къобаргъа эринип, Кетиногъа сѣлешдим. Къала ичи къалын басылгъан хауа тюз кесича къалын шошлукъ бла жууаплады. Экинчи кере ауазымы да кѣтюрюп чакъырдым обурчукъну. Мен алай чакъырдым, къаланы таш къабыргъалары уа, мени къогъузтургъа къорешген кибики, Кетинону атын къатлап къойдула.

Къагъытымы - къаламымы да мулжар юсюне, кесими уа эшик таба атдым олсагъат. Къоркъгъан этгенме. Алгъаракълада, Аллахха шукур болсун, жашаугъа къайтыша башлагъанча кѣрюнеди деп тургъанымлай, бир аман элгендиргенди да, андан бери ичими къайгъы алгъанлай, къызыны кѣз туурамдан кетермезге къорешгенлейди жашауум.

Бир къаты жыжым да тапханды къайдан эсе да бу хайырсыз, аны бир къыйырын къала къабыргъасында уча тагъаргъа деп урулгъан ыргъакъгъа къысханды. Мен а, бир затдан хапарым болмай, жыжымны бирси къыйырын илинмек эте тургъанымлай юсюне барып къалгъанма.

Ай алай сермемедим дейсе Кетинону бууунундан! Алай сермедим да, битеу къарыуум бла бир жанына ыргъадым. Юй тюбюне, ол а турушуна гыйы ташды, гыбыт таууш этип тюшдю къыз. Дагъыда сермедим билегинден. Ёрге сюедим да, къулакъ жанын да жараулу къыздырып, мулжар юсюне атдым. Алай этдим да, ауузумдан сѣз чыгъармай, тышына чыгъып кетдим. Андан бери иги кесек болады, алай, унуталгъан этмегенлигибизге, ол ишни юсюнден ауузубуздан шо бир сѣз чыгъармайбыз. Кесибизни да аллай зат ахырда болмагъанча къорютебиз.

Ма алай ахым кетип чыкъдым арбазгъа, къаланы къюнбатыш жанына да бир къарадым, алайы тюбю кѣрюнмеген тик къабыргъады. Кесин алайдан иш атхан болур деп келген эди кѣлюме. Къабыргъаны эринине жууукъ бардым, анда зат кѣралмазлыгъымы да биле тургъанлай, энишге къарадым. Билмейме, къорегим сезген болур эди, алайдан Жашил кѣз таба бурулуп къалдым. Арлакъ атлагъанымлай окъуна кѣрдюм обурчугъуму баш токъмагъын. Шаудан жагъасында «Шарахны тоханасына» олтуруп турады.

Не айтыуунг барды, къууандым. Аллахдан алай къууана жашасынла бизге онг кѣзден къарагъанла. Сора, бу ишни оюн бла бошардан болуп, киштик къорюшюне кѣчдюм олсагъат. Артындан шыхыртсыз барып, кѣзлерин къысаргъады муратым. Ызы бла уа къырыкъ ташны тюбю кѣлге аунатыргъа. Ол а, керти обурчукъ, мен къатына иш да жетгинчи, ёрге къобуп къалды.

– Къарачы, мени терекчигим нечик тапчыкъ орналып къалгъанды!
– тукъузгю терекчикни къатына барды Кетино, манга айланып тохтады.
– Сен а: «Къуруп къаллыкъды!» – аллыма атлады да, мангылайыма къол аязы бла штап этдирди.

Былайда бираз безиремей олтуруп къалмазлыгъыбыз, ангылайса, баямды. Кетино, талакъ солуу да этип, «Шарахны тоханасына» олтурду.

Мен да, таш кырыкъдан саркъгъан шорхадан къош ууучум бла бир - эки урглагъандан сора, Кетинону бетине да суу чачып, аны къатына бардым. Кетиногъа асыры жууукъ кысылып олтурдум ушайды, кесин бир аз артха берди ол, къарамын мени бетимде тыйды. Мен да кёзлерими аны къарамыны аллына келишдирип салдым. Ол халда, бир бири бетибизни къарамларыбыз бла ийнакълай, сёз айтханыбыз болмай, къуру кёзлерибиз бла ушакълаша, иги кесек олтурдукъ.

Билемисе, шуёхум, алай да бош сорама, билесе, бир - бирде узакъ созулгъан кызыу ушакъдан эсе, ма былай олтуруп, бир - бири кёзюне къарап кьойгъанны магъанасы уллу болады. Быллай тауушсуз ушакъда ётюрюк, кёзбау деген зат болмайды, сора адамла бир бири акъылларына ауаз кётюрюп сёлешгенлеринден эсе къарамлары бла теренирек да тюшюнедиле. Кетинону бла мени уа тюшюнюрге сюйюп, тюшюналгъан а этмей тургъан затларыбыз аз туюнюлдюле.

Бир заманда Кетино къолун, ол гитче къолчугъун, манга узата башлады. Мен кёрдюм аны, ол а, халындан сезилип турады, не этгенин, нек этгенин да билип туюнюлдю. Акъылы аз да къатышмагъанлай, жүреги этдире турады алай. Бармакъларыны, Кетинону ол иничке, ол узун бармакъчыкъларыны ууакъ - ууакъ къалтырагъанлары, мыйымы, жүрегими да титиретдиле. Кёз гинжилери бла, кёзлерини ол мылы, ол къара дугъумчукълары бла бирге, ала бла тенг къалтырайдыла, алан, бу къарыусуз бармакъчыкъла.

Тюеклени басаргъа, къобузланы жырлатыргъа деп ишленген бармакъла дедим ичимден. Ариу тартыулагъа тынгылай, жарыкъ умутлада сюзюлюрге деп жаратылгъан кёзле дедим. Насыплы жашаргъа деп туугъан, насып татыуун а билген окъуна эталмай къалгъан назик жан дегеним бла ёз жүрегими эрите къарадым Кетиногъа: «Къадарынг – сени тапхан ийнек, сен а анасы жаламай кьойгъан бузоу», – дедим ичимден.

АТЛАРЫ

ГУРТУЛАНЫ БЕРТ ТУУГЪАНЛЫ – 100 ЖЫЛ

КЪУЛИЙЛАНЫ КЪАЙСЫН. Бизни Берг. <i>Статья</i>	2
МУСАРБИ СОКУРОВ. Фахмуну ёсюю. <i>Статья</i>	6
ТЕППЕЛАНЫ АЛИМ. Заманны келечиси. <i>Статья</i>	8
ЗАЛИЙХАНЛАНЫ ЖАНАКЪАЙЫТ. Жгорекни чомартлыгы. <i>Статья</i>	13
ГАДИЙЛАНЫ ИБРАГИМ. Адамлыкны дерслери. <i>Статья</i>	15
ТОЛГЪУРЛАНЫ ЗЕЙТУН. Ниет байлыкны жарыгы. <i>Статья</i>	18
ХАЧИМ КАУФОВ. Ол бизни тарыхыбызды . <i>Статья</i>	28
ХУЧИНАЛАНЫ АНУАР. Огъурлу эмда керти адам эди. <i>Статья</i>	30
ГУРТУЛАНЫ САЛИХ. Ёмюрню шагъаты. <i>Статья</i>	33
Биринчи атламла. <i>Статья</i>	37
«Жангы кюч» жыйымдыкдан «Минги Тау» журналга дери. <i>Статья</i>	42
ГУРТУЛАНЫ БЕРТ. Къабарты-Малкъарда уллу къууанч. <i>Очерк</i> . ..	44
ГУРТУЛАНЫ БЕРТ. Курсантла фронтха кетедиле.	55
КЪУЛИЙЛАНЫ КЪАЙСЫН. «Жаратмасанг да, ачыкъ жаз» <i>Письмоладан</i> . 67	

АЛИЙ ШОГЕНЦУКОВХА – 110 ЖЫЛ

МОКЪАЛАНЫ МАГОМЕТ. Къабартыны уллу поэти. <i>Статья</i>	72
АЛИЙ ШОГЕНЦУКОВ. «Къызбурун» деген поэмадан жырла.	77
АЛИЙ ШОГЕНЦУКОВ. Партизан Жамбот.	81

ЖЫРЧЫ СЕРГЕЙ

АЛИКАЛАНЫ ВЛАДИМИР. Кюн жарыгыча ауаз. <i>Статья</i>	84
ХАСАН КАРДАНОВ. Биз бир бирни иги ангылагъанбыз. <i>Статья</i> . 89	
РАИСА ХАШХОЖЕВА. Ол фахмусу бла бирге туугъанды. <i>Статья</i> . .	90
БАПЫНАЛАНЫ ЗАРИФ. Аныча жырларга сюеме. <i>Статья</i>	91
ЮРИЙ БОГОМОЛОВ. Жашаун, жанын да жыр бла бир этген. <i>Статья</i> . ..	92

АЛИКАЛАНЫ ВЛАДИМИРГЕ – 70 ЖЫЛ

Жашау жолу. <i>Ал сёз</i>	94
АЛИКАЛАНЫ ВЛАДИМИР. <i>Чам хапарла</i>	96

КЪАДАР САЙЛАТХАН ЖАЗЫУЧУЛУКЪ

Идрис Базоркинни юсюнден оюмла. <i>Статья</i>	124
ИДРИС БАЗОРКИН. Эттийланы Магомет. «Из тьмы веков» деген романдан.....	130

ЁМЮРЛЕНИ ТЕРЕНИНДЕН

ЭФЕНДИЛАНЫ САЛИХ. Къара боран улугъан кече. <i>Хапар</i>	144
АБДУ-ГАФАР АЛИШЕВ. Печенег халкъны туудукълары. <i>Энчи оюм</i> . 151	

«ЛИТЕРАТУРНАЯ РОССИЯ» БАСМАЛАЙДЫ

АСКЕР ДОДУЕВ. Человечность и вечность. <i>Статья</i>	156
АЛАН ГЛАШЕВ. Талантам нужно расти. <i>Статья</i>	162
ГЕННАДИЙ КОММОДОВ. Сколько силы в человеке?!. <i>Статья</i> . 164	

ПОЭЗИЯ

ЖАНСУУЛАНЫ САНИЯТ. Чегемни жашырын жулдузу. <i>Статья</i> . ..	171
АККАЙЛАНЫ ХАКИМ. <i>Назмула</i>	171
ШАУАЛАНЫ ХАСАН. Къарт журтну бешик жыры. <i>Хапар</i>	176

ПРОЗА

АКЪАЙЛАНЫ ТАХИР. Къара жулдуз. <i>Роман</i>	181
---	-----

МИНГИ ТАУ / ЭЛЬБРУС / № 5 (153)

*Литературно-художественный
общественно-публицистический журнал*

На балкарском языке

Соучредители
Министерство по информационным коммуникациям,
работе с общественными объединениями и делам молодежи КБР,
Союз писателей КБР

Свидетельство о регистрации № 0037 от 16 декабря 1998 г.

Художник Баккуев Владимир

Технический редактор, компьютерная верстка *Л. М. Абаева*
Корректор *Р. А. Боттаева*

Подписано в печать 25.09.10. Формат 60x90¹/16. Бумага офсетная. Гарнитура Times New Roman PS MT. Печать офсетная. Усл. печ. л. 14,00 Уч.-изд. л. 12,50. Тираж 2100 экз. Заказ № 149. Цена свободная. Адрес редакции: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5. Отпечатано ГП КБР «Республиканский полиграфкомбинат им. Революции 1905 года». КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 33.

Редакция авторла бла къагъыт байламлыкъ жюрютмейди. Къол жаз-малагъа кесамат этилмейди, ала ызларына къайтарылмайдыла. Басмаланган затланы авторларыны оюмлары бла редколлегияны кез къарамы бирча болмазгъа боллукъду. Мында чыкъгъан материалланы башиха жерде басмалагъанда: «Была «Минги Таудан» алыннгандыла», – деп чертген борчду.